

I. Література по історії українського права.

Вступ.

Російське царське правительство, як відомо, ставилося надзвичайно вороже до українства. Політика російського уряду що до України і до українства була здавна ясно визначена: Українського народу, яко народу окремого від "руссаго", московського царський уряд не визначав. Для російського уряду не існувало ні окремих від російської історії народу українського, ні права, ні навіть мови. Все, що нагадувало про Україну, про її історію, її особну від московської культури, в очах царського уряду російського і його агентів вважалося за "сепаратизм", майже за державний злочин. І уряд, виходячи з цієї засадничої, що до українства точки — систематично майже від смерті *Богдана Хмельницького* до революції 1917 р. — вживати всіх можливих від нього заходів, щоби припинить розвиток на Україні національної української свідомості. В школах, в війську, в урядових інституціях, в офіційних і офіційних органах російської преси — де тільки можливо, всюди провадилася на Україні агентами царського уряду ця політична тенденція. Над нещасною Україною наче простяглася страшна лапа жорстокого ведмідя, що своїми пазурами рвав змучене і безсиле народне тіло, душив систематично день у день протягом двох з половиною віків народню свідомість. Відомо добре до яких ступенів в своїй ворожості до українства доходив російський уряд. Іноді урядові заходи проти українства доходили до таких ступенів, які

Стор.1

межували з варварством. Відомо, напр., що за часи "гуманного" царя *Олександра II* був такий період, коли в сфері України — в Києві на концерті не можна було проспівати української народньої пісні мовою українською і українську пісню перекладали на мову італійську або французьку; і відомо що слово Боже — Євангеліє — в перекладі на українську мову до самої революції 1905 р. було заборонено друкувати. Автор цих рядків добре пам'ятає той час, як в Херсонщині в книжних крамничках, навіть "земських", продавали селянам твори народнього українського поета *Шевченка* в перекладі на мову російську, і "Наймичку" Шевченка українські селяне примушені були читати в досить невдалому перекладі — замість української "Наймички" читали "*Батрачку*".

Такі факти свідчили не тільки про ворожість до українства, але й про політичний фанатизм агентів російського уряду, який в переведенні в життя своєї політичної тенденції доходив іноді до божевілля.

Тяжко приходилося в той час свідомим синам України! Стоять на варті національного руху, його активно підтримувати було майже героїзмом, бо ми-ж добре знаємо, як жорстоко крав московський уряд українських діячів, які одверто боролися за національну українську ідею. Зокрема "терниста" путь впала на долю наших письменників. Страждання велетня нашого слова — Тараса Шевченка є живий символ тої муки, котру поділили з ним всі вжиті письменники і літератори. Така-ж сама путь була й уділом наших вчених. Чого-чого, а живого слова, живих думок, ясних промінів науки, більш над усе боявся царський уряд, бо він добре знав, що живе слово і наука єсть сама страшна для його сила, перед якою безсилі й безліч озброєних військ і твердині та перед котрою впадуть навіть і ерихонські стіни.

Розуміючи це добре, московський уряд майже цілковито усунув українознавство із всіх шкіл на Україні і середніх і вищих. Цілі галузі науки, які торкались України, були виключені із програми російських вищих шкіл — наче України і українського народу не існувало. Коли-ж де-які наукові в російських університетах на Україні, то часто вони викладались призначеними від уряду вченими, пройнятими загально-російською централістичною

ідеологією. Для цих мужів науки українського народу, яко окремого від московського, не існувало, як не існувало його і для царського уряду. Слова "Україна", "український" ними не вживалися — замість "України" був "Ю-Россія", "наш юг", "южно-руссій народ" і лише в крайнім разі "Малороссія". Дякуючи цензурним умовам і політичному становищу і тогочасній Росії ці терміни аби уникнути всяких "непорозумінь" вживали іноді в своїх працях при їх виданню мовою російською і де-які українські вчені.

Зокрема таких вчених, що свідомо чи не свідомо в своїх наукових викладах підтримували політичні тенденції московського уряду, було чимало на правничих факультетах російських університетів на Україні. Треба щиро визнати: були серед них і люде талановиті, а високою науковою ерудицією, з іменем в науці, але, на превеликий жаль, більшість з них була пройнята загально-російською ідеологією, тенденції якої просвічували яскраво в їх працях та підбивали іноді в самій основі вартість їх наукових положень. Зокрема це можна сказати про професорів історії "руссаго" права, які між иншим під назвиском історії "западно-руссаго" права викладали в російських університетах (але тільки по часті) власне історію українського права. Значна більшість цих професорів цілком не рахувалась з українським народом, яко з народом окремим від московського, і навіть тоді, коли їм приходилося спиняти свою увагу на самих оригінальніших памятниках права чисто української правної творчості. В досліджуваннях цих вчених, ці памятники права, як і вся иньші "Західньо-руські" памятники, було виявою і продуктом творчості *единого руссаго народа*. Західньо-руське право — це була лише галузь одного дерева, одного загального цілого, місцева, може й досить кольорова своєрідність творчої діяльності одного народу — "руссаго". Треба тільки придивитись до праць по історії руссаго права російських вчених і там на протязі соток історичних не зустрінеться не тільки назва "Україна", але й не знайдеться жадної думки, котра б свідчила, що автор точно відділює *український* елемент, яко *окреме* поняття, що має свій визначений зміст. Під визначеним централістичним поглядом, з ясним підкресленням ідеї о єдиної неділимій Росії і єдності цілого "руссаго" народа,

проходила діяльність всіх тих російських вчених, які були пройняті пануючою в російськiм суспільстві національно-політичною тенденцією.

Але недивлячись на всю цю пануючу в Росії "казенну" ідеологію, що до українського питання, яка зосередилася і в російських "императорских" університетах — на щастя України на наукове українське поле вийшла ціла низка видатних наукових робітників, які, переборюючи різні перешкоди, що їм ставив в їх діяльності російський уряд, положили разом з трудами галицько-українських вчених міцний фундамент українській науці. Як того й вимагала жива дійсність, політична ситуація і становище України під пануванням царя Московського — наукова праця українських вчених знайшла для себе перш над усе широке поле в області української історії і фільології. Славетня і яскрава історія нашого народу, що на протязі століть боровся за свою національну ідею, історія — повна надзвичайного трагізму, цілої низки драматичних ментів, не могла не спинити на собі перш над усе наших вчених. Питання про те, хто ми, чії ми діти, яких батьків, ким, за що закуті — це й було те перше питання, розв'язати котре стало питанням національної часті. І ми бачимо, що всі свої сили, всю свою енергію, наші славетні вчені вжили власне на розв'язання цього основного питання, а також і питань, які торкалися української етнографії, літератури, мови, археології і т. д.

Я не буду торкатися історії української історіографії, яка вже й значно раніш, хоча би в трудах *Бантши-Каменського* і *Маркевича*, мала своїх представників і яка вела свою традицію

від відомої "історії Руссов" Полетики (по новітніх дослідженнях автором "Історії Руссов" був не Георгій Конинський, а Гр. Полетика, див. Д. Дорошенко: "Історія Руссов" — "Хліб. Укр." 1921 кн. 3, зб. 5 і 6.) — ці труди не мали характеру наукового. Я не буду й викладати історії української історії — це не входить в наше завдання, але я не можу не згадати тут таких імен, як проф. *М. І. Костомарів*, *В. Б. Антонович* і *М. С. Грушевський*, які — кожний в свій час — заклали своїми трудами по історії українського народу мішаний науковий фундамент взагалі — "українознавству".

Стор.4

Ще в розцвіт діяльності проф. В. Б. Антоновича фундамент був покладений такий значний, що в 70-х роках минулого віку в Києві був відкритий так званий "Юго-Зап. Отдѣл Геогр. Общества." В цьому науковому товаристві, що відкрилося під російською назвою (Юго-Зап. Отдѣл), стали працювати українські вчені. Дякуючи невпинним трудам вчених, що згуртувалися коло цього "відділу" Геогр. Т-ва", стали тоді виходити "Записки юго-западного отдѣла" і "Труды экспедицій в юго-западный край". Після того, як російське правительтво зачинило "Юго-Зап. Отдѣл", наукова діяльність була зосереджена в рідній Галичині, де в 1873 році було засновано Товариство імені Шевченка, котре потроху й поширило свою наукову діяльність. Зокрема-ж поширилася діяльність цього Товариства з того часу, як на чолі його став наш видатний історик проф. Михайло Грушевський і славнозвісний письменник і вчений небіщик *Іван Франко*. З 1907 р. після першої революції в Росії, коли була вже можливість провадити більш організовано наукову діяльність на наддніпрянських теренах — в Києві було відкрито окреме від Львівського "Київське Наукове Товариство".

Трудами наших видатних вчених — *Костомарова*, *Антоновича*, *Драгоманова* та їх учеників разом з трудами цілої низки українських істориків, фіольогів, етнографів, археологів і т. д. — був покладений остільки міцний фундамент українській науці в межах бувшої Росії, що український національний рух одразу набрав високоідейного науково-обгрунтованого змісту — національного і соціального розкріпощення багато-мільйонного українського народу із тяжкої неволі. Одночасно труди галицьких письменників і вчених ширили національну свідомість на теренах галицької України, а ідейний звязок між ними і культурними робітниками Над-дніпрянської України ще більш поглиблював національну свідомість на території обох Україн.

Що торкається нашої науки — історії українського права — то значний фундамент для її розвитку був покладений на території був. Росії головне в Києві.*) З оснований *Університета Св.*

*) Визначним осередком наукового дослідження нашої історії і права в Києві зробилася і т. зв. "Комісія для розбору древних актов", на чолі котрої довгий час (1863-1882) пробував проф. В. Антонович.

Стор.5

Володимира в Києві відомий вчений професор *Данилович* присвячує чимало енергії на дослідження пам'ятників "Західно-руського права. Значно сприяв вже в 50-х роках минулого віку розвитку нашої науки відомий київський професор теж давно небіщик *Іванишев*. Зокрема видатною працею цього вченого по історії українського права була його відома розвідка про громадські (Копні) суди, які ще в литовський і польський період нашої історії відбувалися на Україні; праця ця — "О древних сельских общинах юго-зап. Россіи" звернула на себе в свій час особливу увагу вчених. Видатне та почесне імя придбав собі вже з 60-х років

XIX віку своїми працями по історії "Західньо-руського" права і професор *Леонтович* ("*Русская Правда и Литовский Статут*", "Крестьяне юго-зап. Россіи по литовскому праву XV и XVI в." "Сословный тип терит.-админ. состава литовскаго государства и его причины". "Право-способность литовскаго государства и его причины", "Право-способность литовско-русской шляхты" і багато інших. Крім того вже в 1869 р. проф. Леонтович видав і курс "Історії русскаго права", який містить в собі багато цікавого матеріалу для українського правника для вивчення старовинного періоду нашого права.

Зважаючи на те, що історія українського права є наука, яка дуже тісно звязана з історією українського народу взагалі, величезний вклад в першу внесли своїми працями, зокрема монографіями і наші видатні історики: *Костомарів, Антонович, Грушевський* і їх ученики. Із праць професора *Антоновича*, що торкаються "українського" права зокрема відомі: "Очерк истории вел. княжества Литовского", "Исследование о городах юго-зап. края", "О происхождении шляхетских родов юго-зап. края" і др. Із праць проф. Грушевського "Історія Київської землі", "Барское староство" і др. Почесне ім'я собі в XIX віці завоював в науці історії укр. права київ. проф. Кістяківський. Видатним вкладом його в науку нашого права з'являється його відома праця: "Права, по которим судится малороссійській народ". Серед вчених, що присвячували свою енергію "західньо-руському" праву видався значно *Іван Новицький* (дуже відомий, напр., його твір по історії "зах.-руського" права: "Очерк истории крестьянского сословия юго-зап. Россіи в XV-XVIII в.") Так само відомі праці по "зах.-руському" праву праці

Стор.6

московського професора *Любавского* — одного із компетентніших знавців цього права; вкажемо тут хоча-би на відому його працю; "Областное дѣленіе и мѣстное управление Литовско-русскаго государства"; також на "Литов.-рус. сейм". Своїми працями по історії Жидів в Литовсько-Українській державі придбав собі в науці почесне ім'я відомий професор петербурського університету, давно вже небіщик Українець *Бершадський*. Із київських професорів-Росіян видатне в науці становище займає проф. історії "русскаго" права, небіщик *Владимирський-Буданов*; вкажемо хоча-б на такі його роботи, як "Нѣмецкое право в Польшѣ и Литвѣ", "Помѣстья Литовско рус. государства", "Формы крестьянского землевладѣнія в Лит.-рус. государствахъ XIV в. і др. Сприяли розвиткові "зах.-руського" права і вчені школи професора *Владимирського-Буданова*: київ. проф. *Ясинський* ("Главній Литовській трибунал", "Уставныя земскія грамоты" і др.), проф. *Малиновський* ("Ученіе о преступ-леніи по Литовскому статуту", "Рада велю княжества Литовскаго")*), *Максимейко* ("Сеймі Лит.-рус. государства", "Источники Литов. Статута" и др.). Відомі також і праця професора київ. університету *Демченка*; "О наказаніи по Литовскому статуту". Чимало також сприяли своїми працями розвиткові нашої науки і такі видатні вчені, як *Олександр Лазаревський*, проф. *Луцицький* ("Матерьялы для истории общины и общественных земель в лѣвобережной Украинѣ XVIII в.", "Сябринное землевладеніе в малороссіи" і др.) *Орест Левицький* ("Очерки народной жизни в Малороссіи" і багато інших) а також в більшості ученики професора *Антоновича*: *Іванів* — відома його праця ("Історія Волинской землі"), *Данилевич, Дашкевич, Довнар-Запольський* ("Государственное хозяйство вел. княжества Литовскаго"), *Голубовський* і др. Відомі труди також і одеського професора *Линниченка*; вкажемо хоча-би на його "Черті из історії сословій в юго-зап. галиц. Руси XIV-XV в. і др.

Дуже поважний "вклад" в історію українського права внесла своїми працями по історії України небіщик *Олександра Єфименко* ("Дворищное землевладѣніе в Южной Россіи", "Копные суды в

лѣвобережной Украинѣ" "Народн. суды в зап. Россіи" і др.).

*) Професор Малиновський залишив після себе і цілий курс по історії руссаго права.

Стор.7

Крім вище згаданих авторів — в більшості істориків і істориків права мають значіння для нашої науки також праці таких вчених, як *Срезневський* (перегляд літописів), *Бодянський*, *Максимович*, історичний письменник Куліш. Власне для вияснення історії козацтва, козацького устрою на Україні і боротьби козацтва нашого за права і вольности, крім поодиноких монографій Костомарова, Антоновича, Грушевського, прав Куліша, О. Лазаревського, Уманця і др., відомі праці і таких авторів, як Стороженко, К. Каманін, М. Любавський, Рудницький, Лининський, Волк-Карачевський, Доманицький і др., зокрема-ж для вияснення устрою і організації *Запорозької Січи* чималий інтерес і для правника містять в собі такі роботи, як "Історія Новой Сїчи" Скальковського, "Історія Запорожских казаков" Еварницького, розвідки проф. Біднова і др. Для ознайомлення з організцією судівництва на Україні в різні доби, крім згаданих вже вище трудів Іванішева і Єфименко, заслуговують уваги праці И. Лаппо: "Земській суд в В. Княжествї Литовском", "Гродській суд в Вел. Княжествї Литовском", "Подкоморській суд в Вел. Княжествї Литовском"; дуже цікава також робота Д. Милера: "О судах земських, гродських и подкоморских в Малороссии в XVIII в.". Про працю проф. Ясинського "Главній литовській трибунал " ми вже згадували вище. Багато цікавого матеріалу що торкається організації судівництва на Україні мається в поодиноких трудах таких авторів, як *Владимирський-Буданов* (зокрема про організацію судівництва по Магдебургському праву — див., напр., "Нїмецкое право в Польшї и Литвї"), *Леонтович*, *Любавський* (див., напр., "Областное дїленіе и мїстн. управление Лит.-рус. государства"), *Орест Левицький* і др. По історії кодифікації укр. права, крім згаданої вже вище праці проф. *Кістяковського* (проф. Кістяковським власне і виданш "Права, по которім судится малороссійській народ"), відома спеціальна розвідка *Теличенка*: "Очерк кодифікації малоруссаго права до изданія свода законов". По історії таких пам'ятників українського права, як "Рус. Правда", відомі зокрема праці проф. *Вл.-Буданова*, *Сергєєвича*, *Калачова*, *Мрочек-Дроздовського*, *Беляєва* і др.; по історії-ж Литовського Статута відомі праці *Д. Даниловича* ("О Лит. Статутї"), *Леонтовича* ("Рус. Правда и Литов. Статут"), *Чарнецкого* ("Історія

Стор.8

Литов. Статута"), *Вл.-Буданова* ("Отношеніе между Литов. Статутом и Уложеніем царя Алексїя Михайловича"), *А. Квачевського* ("Литов. Статут, как источник мїстных прав", "Законы Черн. и Полт. губ."); безпосередне відношення до Лит. Статута має і згаданий вище видатний труд проф. *Кістяковського* "Права по которім ... "Вкажемо також і на працю проф. *Бершадського* "Литовській Статут и польскія конституції". Взагалі-ж можна сказати, що Литовського Статуту не обминав ні один автор, який присвячував свої труди історії т. зв. "Литовсько-русьсаго" права.*) Так само в своїх монографіях і окремих розвідках присвячували більшу чи меншу увагу всі ці автори і історії та змісту т. зв. магдебургського права, що довгий час примінювалося у нас на Україні. Із спеціальних-же розвідок, присвячених цьому праву, вкажемо хоча би на праці *Ф. Тара-новського* "Обзор памятников магдебургскаго права зап.-рус. городов литовской эпохи" і Д. Багалія: "Магдебург. право в лївобережной Малороссии".

Про організацію і устрій церкви на Україні, про правне становище українського духовенства в різні доби і церковні відношення чимало цінних даних містять в собі труди таких вчених — в більшості Росіян, як митрополит Макарій, преосв. Филарет, проф. *Голубинський*, *Милютін*, проф. *Павлов*, проф. *Голубів*, *Г. Карнів*, *Ейнгорн* і др.; Із українців вкажемо *Ор. Левицького*, проф. *Біднова*, *Лотоцького*.

Освітленню правно-побутових стосунків на Слобожанщині, її кольонізації і т. д. чимало допоміг проф. *Багалій*; видатне місце в науці займає також і проф. *Сумцов*. Зокрема земельних порядків на Слобожанщині — в т. зв. "Слободських полках" — торкнувся досить глибоко *Шиманів* в своїй відомій праці "Главнішіє моменти в історії землевладіння в Харьк. губернії". Взагалі-ж по в'ясненню характеру українського землеволодіння, крім трудів *Лучинського*, *О. Єфименко*, *Ф. Щербіни* ("Очерк южно-рус. артелей и общинно-артельнихъ форм", "Земельная община в Дніпровском уїздї", "Кубанская земельная община" і др. відомі також і праці проф. *Максима Ковалевського*; вкажемо, напр., на його відому розвідку:

*) По історії "Лит. Статута" відомі і праці польських авторів — *Чацького*, *Лінде*, *Ярошевича* і др.

Стор.9

"Труд, как источник права собственности на землю в Малороссии и на Украинї". Багато даних що до українського землеволодіння в добу литовську містять в собі труди таких авторів, як *Любавський*, *Новицький* і др. Для в'яснення процесу закріпощення нашого селянства в лівобережній Україні в XVIII ст. для правника виявляє інтерес також праця *В. Мякотина*: "Прикрїпленіє крестьян в лївобережной Малороссии в XVIII в."

Для в'яснення і вивчення українського звичаєвого права багатий ще малооброблений матеріал мається в поодиноких українських збірниках і журналах — "Основа", "Кіев. Старина", "Літ.-Наук. Вістник" і др. Чимало українських авторів присвячували звичаєвому праву нашому спеціальні розвідки, вкажемо хоча-би на "Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии" *П. Чубинського*, "Обычное право малорусскаго народа" *П. Єфименко*: "Изслїдованіє народной жизни" *О. Єфименко*; торкається і українського звичаєвого права і *Качаровський*; глибоко торкнувся в своїх поодиноких працях українського звичаєвого права та його форм і академік *Ф. Щербіна*. До речі зазначимо тут, що в наш час для наукового досліджування українського звичаєвого права при Українській Академії Наук у Києві утворилася в 1919 р. спеціальна комісія, що складена із українських працівників, під головуванням акад. *Павлова-Сільванського*. Наша національна Академія з перших-же днів по своєму утворенню справі наукового розроблення українського звичаєвого права надає першорядне значіння.

Взагалі-ж по історії українського права багатий матеріал містять в собі вступні статті в "Арх. ю.-з. Россіи", де друкувалися твори таких вчених, як проф. *В. Антонович*, *О. Левицький*, *Ів. Новицький* і др. Чималий матеріал також мається в "Чтеніях Московс. О-ва Истор. и др. Рос.", "Записках И. Р. Геогр. О-ва, Харьк. Истор.-фил. О-ва, в Запис. Черн. Стат. Ком-та; в таких журналах, як "Основа", "Кіев. Старина", де друкувало свої праці чимало із вище згаданих нами авторів — "Літ.-Наук. Вістник" і др. Чимало праць і поодиноких розвідок, які безпосередньо або посередньо торкаються українського права, містять в собі і російські журнали, що присвячені історії, археології і праву, як "Истор. Вїстникъ", "Рус. Архивъ", "Юрид. Вїстникъ", "Право", "Журнал М-ва Юстициі".

Стор.10

Дуже цінні матеріали по історії укр. права містять в собі і книги "Журн. М-ва Нар. Просв.", де друкували свої праці такі автори, як проф. *Леонтович*, *И. Лаппо* і др.

В тих умовах, в яких ми тепер перебуваємо, трудно подати вичерпуючі і систематичні данні по літературі українського права, і ми, на жаль, примушені поки що обмежитися цією далеко неповною і несистематичною "сводкою".

По історії "руссаго" (московського) права в Росії вже мається досить багата література — продукт наукової діяльності російських вчених-істориків та істориків права. Вже починаючи з XVIII віку — з Татищева, (що відкрив "Рус. Правду") *Шлецера, Милера* і др. російські вчені досліджували історію (*Карамзин, Полевой, Солов'єв, Бестужев-Рюмін, Ключевський, Миллюков, Платонов* і багато інших). Власне досліджування по історії "руссаго" права почалося науково в Росії з першої половини XIX віку (в 1826 р. з'явивсь на німецькій мові труд професора Дерптського (Юр'євського) університету Еверса: *Das älteste Recht der Russen*). З тої доби в Росії і з'являється ціла низка вчених, які присвячували свій труд розробленню положень "руссаго" права. Вкажемо хоча-б на імена: *Неволіна, Кавеліна, Чисерина, Сергієв-ського, Градовського, Дювернуа, Беляєва, Загоскіна, Романовича-Словатинського, Латкіна, Дьяконова, Филипова* і др. Одно з видатніших місць серед цієї низки російських вчених власне в історії російського права займають київ. проф. *Владимирський-Буданов*, праць котрого по історії "зах. рус." права ми вже торкнулися і професор петербурського університету *Сергєєвич*. Першому з цих двох вчених, крім спеціальних монографій по історії "зах.-рус." права, належить капітальний труд "Обзор истории руссаго права" і "*Христоматія рус. права*", а другому, крім відомої праці "Лекції и изслѣдованія по истории руссаго права," де-кілька томів так званих "Руських юридических древностей" і окремих монографій, як, напр., "*Вѣче и князь*."

В своїх працях російські вчені (принаймні значна їх більшість), торкаючись норм "зах.-рус." права, розглядали їх — як ми вже вище зауважили — як явище одного походження і порядку з

Стор.11

нормами права *московського*, ведучи правну традицію цього останнього від часів київської держави і "Руської Правди".

Через це користуватись трудами російських вчених при вивченню українського права треба з великою обережністю, відсуваючи в кожному окремому випадкові пануючі в російських наукових колах тенденції від вислідів чистої науки.

Теж саме треба сказати і про праці, які торкаються і історії "зах.-русського" права вчених польських: *Маціовського,**) *Чацького, Стадницького, Прохаски, Ярошевича, Олександра Яблонського, Балзера, Барановського, Кутшеби* і др.

Нарешті вважаємо необхідним зауважити, що історія українського права — наука зовсім молода. До цього часу ні на території бувш. Росії ні в Галичині — історія українського права, як окрема наука, в вищих школах — власне на правничих факультетах університетів зовсім не викладалась. В Росії — як ми вище відмітили — викладалося по часті лише зах.-рус. право, в тенденційному освітленню його, як галузі права загально-російського, московського.

наука доси не має *ні своєї окремої закінченої історії ні цілої закінченої системи*; вони чекають ще своїх майбутніх авторів. Приходиться не тільки "викладати", але в відомій мірі і "*творити*" саму систему науки в тяжких умовах еміграційного життя. Але ненормальні умови сучасного життя не будуть вічні, молодість же науки — лише запорука її майбутнього розвитку, бо вже ті наукові матеріали, які здобуті вченими власне по історії українського права і той величезний ще мало розроблений сировий матеріал, який вже мається в різних памятниках українського

права — законодавчих збірниках, актах, судових рішеннях*) і т. д. — дає повну підставу для висновку, що в час відродження України, відновлення її державного життя, пошириться неминуче в українському суспільстві, а зокрема серед укр. молоді і інтерес до рідного українського права; без знання-ж права, права *національного*, не можна будувати і самої держави, в основі якої і повинно бути *право*.

Історія українського права, як наука

Що-ж власне розуміється під іменем історії українського права, яко визначеної науки?

Для розв'язання цього питання треба пригадати, що взагалі розуміється під іменем самого права, який власне зміст вкладається в це поняття. Як відомо, під правом в широкому значінні цього слова розуміється сукупність взагалі всіх юридичних норм. Сукупність юридичних норм з однаковим змістом — власне одного порядку, одної природи, знається юридичним інститутом: сукупність-же юридичних інститутів (в тій або іншій області права) складає з себе, так звану, систему права, — напр., систему

*) В 1837 році в бувш. Росії була утворена т. зв. Археографічна Комісія. У виданнях Археогр. Комісії надзвичайно багатий матеріал, ще зовсім мало розроблений вченими власне і по історії укр. права. Так, напр., до цього часу видано Археогр. Комісією: "Акты Арх. Экспедиции" — 4 т., "Акты юридические" 1 т., "Дополнения а ктам историческим" — коло 12 т., "Акты исторические" — 5 т., "Акты, относящ. к истории южн. и зап. России" 7 т., "Акты относ. к истории Зап. России" 5 т. і т. д. Багатющий матеріал по історії укр. права містять в собі документи вже видані Археогр. Комісіями Київ. і Виленською, акти "Литов. Метрики" і т. д., а скільки ще матеріалу цілком не порушеного заховують в собі на Україні, в Білорусії, Польщі, Литві різні архиви? Вважаємо до речі нагадати про це всім, хто цікавиться надзвичайно важливою справою наукового досліджування рідного права.

Стор.13

цивільного права, систему державного права і т. д. Виходячи з цих загальних положень, ми і повинні прийти до висновку, що під історією права і треба розуміти історію розвитку правничих норм, історію правної творчості, історію поступового розвитку правничих форм і понять.

Але історію права взагалі, історію права *всесвітнього*, загально-людського, можна розуміти тільки доволі абстрактно, як і взагалі історію *вселюдської* культури, *вселюдського* розвитку. Річ у тому, що кожний окремих народ, кожна нація, в своєму поступовому розвитку іде більш-менш визначеним шляхом, виявляючи в своїй творчості і свої особні національні риси. Фізичні, географічні, історичні і всякі інші умови покладають на культурно-поступовий розвиток кожного окремого народу свій визначний відбиток, свій кольор, і безумовно, що всі ці сили надзвичайно впливають і на розвиток чисто правних ідей у кожного окремого народу; через це і самі наслідки правної творчості народу виявляють з себе один із *найбільш цінних і головних здобутків національної культури*. Я підкреслюю слово *найбільш цінних і найбільш головних здобутків* і роблю це навмисне, бо *всесвітня історія* нам виразно свідчить, що поступовий і визначний розвиток права завше виявляв з себе ту силу, яка додавала тому або іншому народові і його культурі особну міць. Історія могутнього Риму, де ідея права широко розвивалася і росла, яскраво свідчить, яку надзвичайну силу давало право і римському народові і римській державі; і не дарма, мабуть, Рим залишив всім народам, яко заповіт, що

власне право єсть основа держави. Кажу я це для того, щоби підкреслити думку, що кожний народ, кожна нація, що хоче піднести свою власну національну культуру, повинна дбати і про розвиток свого національного права. Право додає культурі народній моральну силу, воно підіймає народ в його власних очах, воно відкриває перед суспільством все нові і нові горизонти, воно-ж і утворює певний державний і громадський лад. Право народне мусить бути *національним*, бо поза нацією, поза народом, кажучи словами російського письменника *Тургенєва*, ні поезії, ні життя, — нічого не мається; поза нацією не може бути — дозволяємо собі це висловити — і справжнього права. Високі загально-людські ідеї права тоді увіходять в народне життя, коли

Стор.14

не тільки їх зміст, але і та форма, в якій вони переводяться в життя, зрозумілі народіві. Через це і право кожного народу мусить бути — національним, через це і кожна нація, кожний народ, що прагне до розвитку своїх духовних сил, мусить невинно дбати і про поширення в масі народній — серед всіх членів нації правних ідей. Без їх ширення, без їх зросту, народ підносити своєї культури не зможе.

Коли ми обернемося до України, до народу українського — ми бачимо, що ідея права завше жила на Україні і не вмирала ніколи; *ідея права на Україні завше зливалася в поглядах народніх з ідеєю рівності, братерства**); про право і правду нам співали наші кобзарі, про право і правду нам співав і наш Великий Кобзарь — *Тарас*. В боротьбі за право, за правду, укладався наш *національний* характер, загострювалися наші шаблі для нових дальших здобутків, що посувають вперед не тільки наше, але і загально-людське життя**).

Думаю, що після цього здається вже ясним, що повинно розуміти під наукою, що зветься історією українського права. Історія українського права єсть наука, котра викладає і вияснює поступовий розвиток українських правничих норм, правну еволюцію українського народу, коротко кажучи — це єсть наука, яка викладає *історію національного українського правного розвитку*.

"Наука права, говоре відомий правник *Пухта*, має діло з національним предметом, через це вона стане тільки тоді дійсно наукою, коли буде розглядати свій предмет, як народній; це і значить розглядати його по правді."

Виходячи з цього загального поняття історії українського права, як науки національної, що спирається на український національний ґрунт, на народню українську стихію — і треба перш над усе зазначити, що об'єм історії українського права мусить охоплювати всю українську націю, як таку, всю її *правну творчість*, де-б і як ця творчість не виявилася. І це цілком зрозуміло: історія національного права має стосунки до цілої нації, з творчим генієм

*) Ідеал українського козацтва.

**) В даннім разі український народ зберіг і заховав в непорушности і чистоті старовинно-славянську уяву про право, як про правду. "У Славян", каже проф. Леонтович, "ідея права виявлялася в поняттю правді". (Див. Леонтович: "Історія рус. права", 81 ст.).

Стор.15

цілого народу і до прояв правної творчості усіх часток останнього, хоча-б ці частки той або інший період жили окремим життям від цілого. Розглядаючи з увагою всі риси і форми правного життя народу, а також і ті з них, які з'явилися під впливом окремих визначених факторів, історик права національного, шляхом порівнянь, може зробити в кожному окремому випадку більш обосновані і більш ґрунтовні висновки. Для історика права українського ці положення мають особливе, спеціальне значіння, бо, як відомо, цілі значні частки народу українського (в Галичині, Буковині і т. д.) знаходилися довгий час під впливом своєрідних факторів, які і залишили свої сліди в сфері права.

Джерела історії українського права.

Кожна наука має свої джерела. Під джерелами права розуміються ті сили, що утворюють право (Сергєєвич). За такі сили наукою права вважається взагалі дві: *звичай і закон*. Зважаючи на те, що право *звичайове*, як продукт безпосередньої правної творчості народу, і *закон*, як продукт визначеної законодавчої діяльності того ж народу, складають з себе дві визначені форми права — треба заключити, що під джерелами історії українського права треба розуміти: 1 — пам'ятники українського звичаєвого права і 2 — пам'ятники української законодавчої творчості.

Історія джерел українського права зветься *зовнішньою* історією укр. права.

Стор.16

Звичай і закон.

Першим найдавнішим джерелом нашого права, як і взагалі права кожного окремого народу, був звичай. Через що саме — цілком зрозуміло. В найдавніші часи історії нашої у нас, Українців, права писаного ще не було і бути не могло (письменність з'являється у народа завше пізніше), і наші предки правувалися довгий час на підставі тих норм, які заховував в собі звичай.

Але яким-же чином складався сам звичай, якими шляхами звичаї набирали ваги і значіння неписаного народнього права?

Ясно, що це трапилося не одразу і що до того періоду, коли народній звичай набрав значіння неписаної правної норми, пройшов не малий час. Первобутня людина, очевидно, досить довгий період жила — так би мовити — в сфері безпосередніх переживань, керуючись лише своїм інстинктом, своїм почуттям. Ні про яке право в нашому розумінню цього слова у той час не можна було й казати. За єдине право вважалося тоді лише сила фізична; се був час панування права сильнішого, права найдужчого, права, яке в вульгарному виразі, але досить характерному відоме під назвиском "*кулачного*". Відомий філософ Гобс характеризує цей період, як невпинну боротьбу, невпинну жорстоку війну всіх проти всіх (*Bellum omnium contra omnes*). Панував той, хто почував себе сильнішим. Почуття образи безпосередньо штовхало людину на шлях власної розправи зі своїм супротивником, на шлях помсти, яка, як відомо, довший час ще на потім животіла в побуті всіх народів. І цілком зрозуміло через що: влада, яка б організовано мала би змогу захистити покривдженого, з'явилася не одразу.

Таким чином, з початку лише інстинктом, безпосереднім почуттям, керувалася тогочасна людина, реагуючи на ті або інші події і явища. І лише, очевидно, по троху і помалу, відзначається в цих реакціях та сила, яку ми зємо розумною, свідомою в собі волею.

Утворюються перші підвалини громадського життя, визначається ідея більш-менш сталої влади, вияснюються перші здобутки правного розвитку.

Од реагування на ті або інші події в однаковому напрямі потроху і помалу утворюється щось постійне, стале, що в тій або

Стор.17

іншій групі населення, або навіть і серед цілого племені починає прикладатись всіма на однакові випадки, утворюється те, що ми звемо зараз народнім правничим звичаєм.

Як саме проходив цей процес, як власне народжувався той або інший правничий звичай — сказати трудно. Процес цей надзвичайно складний. В першій половині минулого віку на походження права взагалі панував в науці погляд, так званої, історичної школи правників, головним представником котрої був відомий німецький вчений *Фрідріх Савин'ї*. Історична школа додержувалася того погляду, що право взагалі виникає не одразу, воно єсть — продукт поступового зросту із глибин народнього духа; право росте потроху, як рослина із зерна. Ця школа з'явилася як реакція проти, так званої, натуральної школи правників, що панувала в XVII і XVIII століттях і яка додержувалася погляду, що єдиним взагалі джерелом права з'являється з'аконодавча влада.

В XIX в. на походження права дуже цікавий погляд висловив відомий німецький правник Рудольф Ієринг; він рішуче підкреслив, що дивитись на право, як продукт лише стихійної сили — не можливо. "Мета права, говоре Ієринг — мир, путь до його — боротьба... Життя права єсть боротьба; боротьба народів, державної влади, станів, індивідумів... Всі права на світі були завойовані; кожне значне правове становище з початку повинно було примусом здобути у тих, хто проти його сперечається; кожне право, все одно — право народа, або індивідума — має в собі постійну готовність оборонятись... Право — це безперестанна робота і робота не тільки державної влади, але всього народу."*)

Досить цікаву теорію на походження власне звичаїв народніх, як норм неписаного права, висловив проф. *Сергєєвич*. На погляд проф. Сергєєвича за початкову точку, з якої розпочинається процес народження звичая, треба вважати спосіб реагування на визначені події з боку найбільш сильних, найбільш енергійних осіб. Як і в наш час, так тим більше в найдавнішій часи історії, до способу поводження найбільш енергійних осіб завше придивлялася уся громада, натовп, що в своїй більшості безумовно складалися із більш-менш однакових середніх осіб. Цілком ясно, що спосіб

*) Ієринг: "Боротьба за право". І ст. і слід.

Стор.18

реагування на ті або інші події з боку людей сильніших, енергійних, брав на себе очі цілої громади. Цей спосіб реагування на однакові життєві випадки маса, громада, преїмала і на однакові випадки потрохи сама вживала, аж поки той або інший спосіб реагування на однакові життєві події не набрав сили загального правного звичая. Населення, що потім примінювало такий звичай, вже не робило аналізу, не спинялось на тім — оскільки даний звичай відповідав і життєвим умовам і мав сам по собі визначну вартість; на населення вже

впливало те, що данний звичай набрав — так би мовити — правної сили, здобув загальне визнання, загальний авторитет і цього для тих, хто його вживав і примінював, було досить.

Власне в процесі народження того або іншого звичаю проф. Сергєєвич спиняється на двох визначних ментах: перший мент — це мент так званої *автономії* або самовизначення, коли у людини під впливом визначених факторів пробуджується самовизначення і народжується імпульс реагувати на визначену подію так ане інакше. Більш-менш енергійні особи реагують в визначеному напрямі: до їх реагування придивляються звичайні люде і на однакові тотожні випадки змагаються реагувати і реагують в тім же напрямі. Тут вже відзначається новий мент — починає впливати сила *призвичаєности* (по російському "обыкновенія"). Потроху і складається звичай і увіходить в переконання маси, як норма живого неписаного права.*)

Зі свого боку небіщик проф. *Владимирський-Буданов* тримається того погляду, що початковим джерелом права з'являється *сама природа людини* фізична і моральна і що всі поводяться однаково не через переймання або інших способів реагування на визначені події окремих осіб, а на підставі "*однакового почуття*". Далі право ("в союзах, громадських і державних") перетворюється "із явищ природи в дію волі. Те, що єсть (факт), перевертається в те, що мусить бути (право) (*Владимирський-Буданов*: "Обзор истории рус. права", 88). Спиняючись на цих двох теоріях (професорів Сергєєвича і Влад.-Буданова) на походження звичаєвого права, проф. *Малиновський* цілком слушно замічає, що обидві ці

*) Див. Сергєєвича: "Лекції по истории русскаго права".

Стор.19

теорії подібні одна до другої в тому відношенню, що підкреслюють характерну рису звичаєвого права: право це — єсть продукт безпосередньої народньої творчости, а не продукт творчости законодавчої влади. (Див. *Малиновського* "Лекції по истор. рус. права").

Як би там не було, а нам в даннім разі важливо сконстатувати, що творцем звичаєвого права з'являється врешті рещт сам народ, творчий геній його, який творить норми не писаного права і примінюючи їх до життя, надає цим нормам визначну силу і авторитет.

Право звичаєве, очевидячки, через те, що воно з'являється продуктом творчости самого народу, відзначається взагалі *консерватизмом*. Народні звичаї змінюються повагом, помалу і зрозуміло через що: те, що примінювалось, можливо, на протязі цілих століть, що одержало апробацію цілих поколінь — не може змінюватись, а тим більше щезати відразу. "Так поводитись батьки, так поведимось і ми"; "Як люде, так і ми", каже народ і в цих пословицях цілком відбивається погляд народу на народні звичаї — власне ідея консерватизму мас до удержання, до затримання, своїх стародавніх звичаїв. Підходити до цього народнього консерватизму, як до явища лише негативного, вбачати в ньому лише прояву народньої темряви, а тим більше того, що по російському зветься "костностью" народньою — буде кроком надзвичайно необережним. Звичаї народні виникають не без поважних підстав. Вони одержують високу апробацію самого народу і для їх зміни потрібно, щоби сам народ визнав необхідність їх зміни. Мудра законодавча влада ніколи не йде в рішучий розрив з народнім правом, оскільки це право ще відбивається, ще відзначається в проявах народнього життя, а тим більше, коли це право — право не писане — ще панує в народніх думках. Іноді власне ледви примітна модифікація, ледви примітна еволюція в правній законодавчій творчости, з'являється для законодателя найліпшою дорогою, найліпшим методом, для заведення тих або

інших правничих норм. Іноді власне такий шлях рятує цілу державу від вибухів і заколотів, від прояв народнього гніву, які виникають часто від того, що законодавча влада не рахується з народньою правною ідеологією в своїй законодавчій

Стор.20

діяльності.

З другого боку — як свідчить зокрема і історія України — цей консерватизм народа до затримання своїх стародавніх звичаїв з'являється і рисою високо *позитивною*. На протязі цілих століть український народ правувався власне на підставі своїх народніх звичаїв — "подле обичаю стародавняго", "водле звичаю давняго", і ця вірність українських народніх мас своїм звичаям стародавнім власне і врятувала народ наш від цілої низки ворожих впливів. Шануючи свій неписаний звичай стародавній, народ наш від часів Руської Правди до наших днів проніс живу ідею свого народнього права. В той час, як Московщина вже в XIV ст. під впливом татарщини, під впливом права мусульманського стала заводити порядки, що не мали нічого спільного з правом славянським, в той час як "законодавство московське в часи Судебників загублює всякий звязок з старовинним руським правом" на Україні і в XIII і в пізніших століттях продовжували животіти і діяти "основні положення Руської Правди".*) Великі князі литовські примушені були рахуватись з цим *консерватизмом* українських народніх мас до заховання їх стародавніх звичаїв, підкреслюючи завше в своїх привілеях поодиноким землям одне положення: "Ми новини не заводимо і старини не рухаємо". І цей власне здоровий консерватизм народа українського до заховання своїх "звичаїв давніх" врятував його, як народ, як націю, і в час татарщини, і в час панування на Україні "феодалного" німецько-польського "права" польських дідичів, в часи гонорового свавілля польських старостів в новітні часи панування на Україні московських "исправников".

Історики права звертають свою увагу ще на одну характерну рису права звичасвого: його кольоровість, *різноманітність самих звичаїв*. Відома російська пословиця підкреслює цю рису так: "что город, что деревня — то обычай". В цьому деякі історики права вбачають теж негативну сторону норм права звичасвого, як норма почасти обовязуючих місцеве населення. Але така точка погляду не витримує критики: дійсно у кожного народа в різних місцевостях існують іноді на однакові випадки інші звичаї, але 1. ті і другі

*) Леонтович: "Рус. Правда и Лит. Статут", 117 ст.

Стор.21

звичаї, на утворенню яких відбилися, очевидячки, місцеві фактори, з'являються продуктом творчости одного і тогож генія, продуктом творчости самого народа, із цього боку кожний місцевий звичай, коли він дійсно набрав ваги і значіння для місцевого населення норми неписаного права, з'являється один одному рівноцінним; 2. хоч і трапляється іноді, що в окремих поодиноких місцевостях, які заселені одним і тим-же народом, існують на однакові випадки ріжні звичаї, але в більшості ріжняться головним чином зовнішня сторона, зовнішній їх бік, на які впливають місцеві умови і наріжні місцеві фактори; з боку-ж *внутрішнього*, з боку так би мовити — виявлення духу народнього, правної ідеології народа — основні риси права народнього відзначаються в рівній мірі на кожному такому звичаю; 3. місцева кольоровість звичаїв народніх лише дає безпосередню спроможність історика права

шляхом паралелізму і порівнянь зробіть *глибший* аналіз тих або інших народніх правних положень і охопить — так би мовити — всі нюанси правного світогляду народа; 4. організація місцевої влади на принципах *широкої децентралізації* її органів і можливого наближення цих останніх до потреб місцевої людности з наданням суддям в визначених випадках права користуватись, як нормою права, і місцевим звичаєм — усуває цілком ті незручності, які вбачають деякі історики права в кольоровості місцевих звичаїв, як норм місцевого не писаного обов'язуючого права.

В старовину взагалі панували звичаї. Україна — як ми вже зазначали — довгий час і не тільки в період Руської Правди, але і в XIV і в XV віці і куди пізніше власне правувалася на підставі своїх стародавніх звичаїв. Навіть в період Литовських Статутів на Україні в масах народніх, зокрема на судах громадських (копних), а потім і козацьких, примінювався звичай. Литовський Статут 1529 р. навіть обов'язував усі суди, коли не було закона для присуду в відповідному випадку, примінювати — звичай.*)

Народ наш завше шанував свої звичаї. Характерно, що пошаною до його, пошаною до стародавнього "руського" звичаю, проймались навіть іноді поодинокі люде і з національно і соціально

*) "А которых бы артикулов не было еще в tych правах выписано тогда тое право мает сужоно быти водле старого обычая..." (Лит. Ст. 1529 р., р. VI. 1. арт.)

Стор.22

ворожой народу нашому верстви польської шляхти. Дуже цікавий в данім разі погляд на український звичай стародавній висловив в своїому творі: "Zdanie o narodzie ruskim" в 1613 р. (власне з приводу примусового заведення на Україні унії) польський шляхтич Ян Щасний Гербурт: "Бо Русь має — писав він — в розумах наших *найкраще право і матір всіх прав — звичай*. А чим-же иншим єсть право, як не звичаєм довгими літами за добрий визнанням і потім, щоб його ніхто покалічити не міг, на папір вложеним. *Писане право мертво єсть, коли його звичай не оживляє...* І коли хочуть вони*) щоб Руси не було на Руси, то це річ не можлива і це зовсім так, як би їм хотілося, щоб тут море було коло Самбора, а Бескид щоб був коло Гданська".**) Це свідчення *польського шляхтича XVII в.* про український стародавній звичай дуже характерне: воно ясно вказує, яку велику моральну силу заховував в собі власне звичай народній. В своїй не виданій ще праці по історії українського права про копні суди я між иншим писав: "Коли в судах Речі Посполитої Польської, де і існувала, де і животіла ще ідея права, то не на шляхетських земських і гродських судах, не в медоточивих софістичних промовах ріжного рода "прокураторів" і "умоцоних" на судах "врядових" і не в тих розділах і артикулах Статута Литовського, які головне оповідали про право панське і про панські привілеї, — коли-ж вона ще і заховувалась і животіла, то тільки на судах копних, народніх, що одбувалися "*подле обичаю давняго*". Нехай те право, та Правда, і були, може занадто грубі, суворі, на погляд наш, нехай апарат суду народнього був, може і занадто тяжкий, але його рішення "*водлут права стародавняго*", відбивали в особі у той вік, у той час, дійсну і живу ідею правосуду."

Питання про примінювання народнього звичая, як норми права — тільки права не писаного далеко не загубило своєї актуальности і в наш час, коли закон став пануючою формою права. Навіть в царській Росії, де ідеє централізму, нивеліровка всіх місцевих "своєрідностей" і

відокремишностей в своєму розвиткові побила — так би мовити — світовий рекорд, дозволялося судам в

*) В даннім разі автор розумів тих своїх одновірців шляхтичів, що, зневажаючи стародавній звичай "руських", ламали народне право, посягаючи й на віру.

***) В. Лاپинський: "Україна на переломі", 241-242 (курсив наш).

Стор.23

визначених випадках базувати свої присуди власне на місцевих звичаях. І суди в Росії — треба їм видати справедливість — в справах цивільних широко користувалися цим правом в інтересах правосуду.

Як би взагалі дивитись на звичаєве право — хоча би і як право досить примітивне, нерозвинене, яке в окремих випадках може і не відповідає елементарним (на наш погляд) правовим вимогам — але історик права національного, суддя, законодавець, повинні звертати саме пильну увагу на *місцеві звичаї*, на право звичаєве; — повинні через те, що в праві цьому, в народніх звичаях, відбиваються, як в дзеркалі, народні погляди, *народні гадки і думки на ідею справедливості*, народні правні бажання і безпосереднє народне почуття. В тих або інших правничих звичаях народу відбивається навіть і *дух епохи і правове становище самого народу*: на підставі народніх в *самих назвах* поодиноких збірників національного права: *Руська Правда, Sachsen-Spiegel, Lex Salica*.

Другим надзвичайно важним джерелом історії українського права з'являються пам'ятники законодавчої творчості — те що в наш час відоме під іменем "закона".

Спинятися на тому, що власне розуміється в наш час під іменем закону — не приходить. Не всяка правна норма — єсть закон; але правну норму може заховувати в собі і народній звичай, між тим народній звичай по своїх юридичних формальних ознаках не єсть те, що розуміє наука права під словом "закон". Ми знаємо добре, що під останнім треба розуміти лише таку правну норму, яка виявляє з себе акт законодавчої влади, що був виданий в визначеному законодавчому порядку перш ніж набрати сили закону; така норма повинна пройти в процесі свого народження визначені

Стор.24

ступені, які передбачаються законодавчим порядком. До таких ступенів в процесі народження закону відносяться: 1. ініціатива закону, 2. його обміркування в компетентному законодавчому органі, 3. прийняття закону, 4. ствердження (санкція) і 5. оголошення.

Ясно, що звичай, який не має "особистого" походження (звичай "безличен", як висловлюється проф. Сергєєвич) і початку, який можливо було б конкретно і точно зафіксувати — під поняття закону не підходить, хоча би і мав значіння і авторитет справжнього закону.

В найдавніші часи нашої історії у нас, на Україні, — це вже вище підкреслено — панував звичай, а не закон. І ясно через що саме: для утворення закону неодмінно потрібно, щоб вже

існував більш-менш сталий державний лад, щоб громадянство і взагалі людність дійшли до відповідної ступені в своєму правному розвитку і щоби виникла жива потреба в утворенні закону, як норми обов'язуючого права, шляхом визначеної законодавчої діяльності визначеного законодавчого органу. Це з'явилося на Україні (як і взагалі у кожного народу) не одразу а лише з часом — з розвитком державного життя і взагалі з розвитком самого народу, але літописець, розповідаючи про східних славян, (від яких і Українці ведуть своє походження), разом "зі звичаєм" згадує і "закон". "Имяху бо обичаї свої і закони отець своїх і преданья, каждо свій нрав". З приводу цього свідчення літопису в російській науковій літературі виникла ціла низка поглядів різних вчених що до старовинного правного побуту східних Славян взагалі. Перші російські історики, як Шлецер і вчені його школи, стояли на тому, що східні Славяне до самого прибуття "варяжських князів", про котрих теж згадує, як відомо, літописець, пробували взагалі в стані дикунства і що ні про які "закони" у Славян, як продукт законодавчої діяльності, хоча би і самої примітивної, не можна певно і згадувати. Другі вчені — Тобин, Срезневський, Бутков, Самоквасов трималися іншої думки і гадали, що навіть і до "прибуття Варягів" Славяне мали вже більш — менш визначену культуру, мали не тільки свої правні звичаї, але і "закони".*) Вчені ці для захисту своїх положень

*) Цього погляду трималися і деякі представники польської історичної науки, напр. Маціовський в своїй "Історії слав. законодавств."

Стор.25

звертали між иншим увагу і на друге свідчення літопису: "Кождому языку — овѣм исписан закон єсть... другим-же обычай". На підставі цього вчені робили висновок, що вже в той час "закон", як визначену норму права, відрізнявали від "звичаїв" в тісному значінні цього поняття. Ми не будемо тут спинятись на цих поглядах окремих вчених; ми лише вважаємо необхідним зазначити, що в наш час в науці вже твердо встановився погляд, що слово "закон" вживалося старовинним літописцем в тім-же самім змислі, як і слово "звичай". "Закон" в ті стародавні часи був синонімом слову "звичай".*) З цього приводу дуже цікаве тлумачення дає слову "закон" проф. *Сергеєвич*. "Слово закон, як і слово покон, визначаючи однаково звичай — пише Сергеєвич — походить від слова "кон", яке визначає початок, а разом з тим межу, границю і де-яке визначене місце на невизначених границях: поставити "бабки" або гроші на кон, взяти карту закону. Прийменник "за" з четвертим відмінком визначає межу рушінню, напр., сонце сховалося за хмару; коли він вживається "елітно" — надає слову значіння границі, межі "забор", "запруда" і т. д. Прийменник "по" має — также значіння: "по гроб буду згадувати", простонародній вираз "потуда". Звідціль в словах "закон" або "покон" покладається границя людської діяльності або свободи. Закон і покон єсть тот порядок, підлягати котрому людина повинна в своїх діях. Але і звичай єсть теж порядок, підлеглість котрому обов'язкова, а тому звичаєве право визначувалося зо всіма ознаками закона, цеб то границі і може бути названо законом. Як закон — покону, так і закос — покосу".**)

Вже в договорах "русинів з Греками" згадується "руський закон" (в артикулі договору про штраф за удар мечем), але під цим "руським законом" — як гадає проф. Сергеєвич — власне треба розуміти руський звичай, із котрого лише дуже не багато увійшло в *писану Руську Правду*. Так само і слово "lex" в середньовічних латинських грамотах означувало не тільки закон в тісному значінні цього поняття, але і звичай.

Слово "закон" — на погляд того-ж вченого, розійшлося в замислі зі словом "звичай" тільки з того часу, як на Русі почалося

*) "Південні Славяне — пише проф. Леонтович — до цього часу звать правничі звичаї законами", так само й на Україні, по свідченню того-ж вченого, і тепер ще звичаї ці взагалі зуться "законами". (Ф. Леонтович — "Истор. рус. права", 82.)

**) Проф. Сергеевич: "Лекції и изслѣдованія по древ. ист. рус. права", 18 ст.

Стор.26

візантійське право. Перекладчики грецьких книг зустрічаються з грецьким словом *νυμος*, яке мало визначений зміст, як стверджена візантійським імператором законодавча писана норма, перекладали це слово словом "закон", і слово "закон" потроху розійшлося в змислі зі словом "звичай".

Окрім слова "закон" в змислі "звичай" в найдавніші часи нашої історії вживалися і інші назви однакового з ним значіння і змісту: "правда", "пошлина" (що пішло з давніх давен), "старина" і т. д. В українській мові і "звичай" і "закон" иноді в актах замінювалися одним загальним словом: "право"). Слово-ж "право" зустрічається також в українських актах досить часто в змислі суду, процесу: "водле їх тамошняго права", "на тому праві седів з нами", "суддя з підсудком і зо всім правом", звідциль — *надзвичайна кольоровість* української стародавньої *правничої* мови: в актах на кожному кроці зустрічаються такі кольорові вирази, як "вести право", "втратити право", "доводити правом", "доходити правом", "зазивати у право", "перевести право", "зводити право", "піднести право", "спирати правом", "сказати з права", "стояти в праві", "страчати право", "увязати з права", і т. д.**).

Звичай і закон складають з себе так зване діюче "позитивне" право, норми якого прикладаються до життя***). Норми позитивного права з часом змінюються, через це власне не тільки закони, але і такі акти, як судові рішення, на яких відбивалася еволюція правного життя з'являються пам'ятниками історії національного права. Взагалі всі акти державної влади, всі акти офіційного походження, в яких просвічуються українські правні положення, судові рішення, постанови, також збірники народніх звичаїв і акти, на яких базувалися приватні права окремих осіб і інституцій, як купчі, духовничі, даровниці, даровизни, данні, ріжні "записи" і т. д. — все це з'являється джерелом історії українського права.

Але в більш широкому змислі джерелом історії українського права можуть вважатись і не виключно акти юридичного характеру.

*) Так, напр., в привилеї короля Олександра (1495 р.) міщанам Володимирським сказано: "Призволили есмо їм около міста ... дрова брати подле їх права". (Акт. Лит. Метр., I п., N. 209.)

**) Див. хоча би "Акти Литов. метрики".

***) Обовязковість норм цього права спирається на зовнішній авторитет — авторитет державної влади, авторитет дідів і правітців і т. д.

Стор.27

З цього боку і продукти безпосередньої народньої творчості, як пісні, думи, пословиці, прислів'я і т. д., а також і літературні і зокрема художні твори поодиноких письменників і поетів — оскільки в них просвічуються правні положення — можуть стати важливим джерелом нашої науки. "Слово о Полку Ігоревім", українські козацькі думи, поетичні твори Шевченка, в яких, напр., так яскраво закреслюється правне становище кріпака-селянина на Україні в першій половині ХІХ віку і т. д. — все це також з'являється цінним джерелом історії українського права. Твори художні, а також такі пам'ятники літератури, як записки окремих осіб, мемуари і т. д., тим більш заслуговують уваги історика права національного, що в них іноді дуже яскраво просвічується правна ідеологія окремих груп населення в визначену епоху, в визначений період народнього життя. З'ясування-ж пануючих в дану епоху в суспільстві так званих — *правничих ідей* з'являється одним із самих важливих обов'язків історика національного права.

Нарешті ще одно важливе спостереження: при вивченню національного права не можна проходити мимо і тих символічних дій і ритуалів, якими народ підкреслює зовні ті або інші правні положення; так в старовину нового князя по обранню садили на стіл, на Запорожжю новому кошовому посипали голову землею, без відбуття "весілля" в старовинній Україні молоді не допускалися во співжиття і церковний шлюб сам по собі вважався шлюбом "незаконним" і т. п. І на цей правно-побутовий бік народнього життя історик права повинен звертати саме пильну увагу.

Поділ історії українського права на періоди (доби).

Зважаючи на те, що історія українського права мала свої визначені періоди, які складала разом і окремі епохи в області правного життя українського народу, необхідно поділити і курс історії українського права на відповідні його розвиткові періоди. Поділ історії українського права на відповідні періоди безумовно

Стор.28

штучний: правна еволюція народу занадто складна річ, щоб її можна було "ділити" на якісь періоди. Але додержуючись загально прийнятих істориками права взагалі методів ділити історію права даного народу на відповідні періоди, які мають свою більш — менш визначену правну фізіономію, свій окремий характерний вигляд, ми вважаємо необхідним в інтересах систематизації курсу історії нашого права і більшої пляномірності викладу його — поділити історію українського права на слідуєчі 4 періоди (доби):

I-а доба *земська або князівська* від половини ІХ віку (коли ясно відзначився процес утворення Київської української держави) до другої половини ХІV століття (до примусового приєднання західньо-українських земель — Галичини, Холмщини, землі Белзької і зах. Поділля*) до Польщі з одного боку і опанування центральними українськими землями — Київщиною, Волинню, схід. Поділлям, почасти Чернігівщиною владою Вел. князів Литовських — з другого).

II-а доба *литовсько-польська* з другої половини ХІV ст. до половини ХVІІ віку (до повстання Богдана Хмельницького); в цьому періоді для центральних українських земель період власне Литовський до 1569 р. (унії Литви з Польщею.)

III-а доба *гетьманська* від половини ХVІІ віку — 1648 р. — до другої половини ХVІІІ віку: — 1764 р. — скасування гетьманщини, 1775 р. — зруйнування Січі, 1782 р. — заведення в гетьманщині, загально-рос. губерніяльних інституцій ("Положення о губерніях").

IV-а доба *московська****) з другої половини XVIII віку до 1917 р. (Велика революція в Росії. Відновлення української державности.) Для Галичини і Буковини період австрійського панування з 70-х років XVIII віку (1772 і 1775 р.) до 1918 р.

*) Зах. Поділля вже в першій половині XV віку.

**) Власне "московсько-імператорська".

Стор.29

II. Памятники українського права доби княжої.

Договори Українців ("Русинів") з Греками.

Старовинний центр *України-Руси* — *Київ*, як відомо, лежав на великій водній путі із "Варяг" "в Греки" — у Візантію, з якою Русь з давних давен і провадила здебільшого торговельні стосунки. Цілком природньо через це, що самими найдавнішими памятниками українського права (X ст.) і з'являються ті, в яких відбивалися тогочасні правні стосунки Українців з Греками. Такими памятниками права і з'являються — так звані — договори Українців (Русинів) з Греками. Долі завгодно було залишити нам від того часу: 2 договори київського князя Олега — 907 і 911 р. (оригінальний текст першого впрочім до нас не дійшов), договір князя Ігоря — 945 р. і нарешті — договір князя Святослава з візантійським імператором Цимисхієм 971 р.

Перш ніж спинитись власне на цих договорах і на їх змісті вкажемо необхідним відмітити, як визначеною формою права, покладається досить поважна різниця. Ця власне різниця вже підкреслена істориками права: зокрема влучно і яскраво в своїх лекціях по історії "руссаго" права пікреслив цю різницю проф. Сергєєвич.

"В наш час" "договір", маючи свій визначений юридичний зміст, не утворює нового права, він базується на нормах права діючого, існуючого; в основу його покладається або закон або норми звичаєвого не противні діючому правопорядкові; вони і регулюють правні стосунки. В стародавні часи поняття договору і його роля були значно ширші. Законів — права писаного взагалі

Стор.30

тоді у нас ще не існувало, між тим реальні умови життя настриливо вже вимагали регулювати більш-менш точно людські правні стосунки. Роллю такого регулятора і виконував у нас в X ст. і, очевидно, ще раніше — договір. Регулюючи тогочасні людські стосунки, договір разом з тим і утворював нове право, сам — так би мовити — з'являвся визначним джерелом його. Але ця безпосередня творча діяльність, яка просвічується в старовинних українських договорах, була тільки відносна. Не маючи під рукою готових законодавчих норм, готових положень, на які сторони що умовлялися, мали би змогу спиратись і поневільно йдучи шляхом безпосередньої творчості, контрагенти договорів базували свої умови на тих правних положеннях, які животіли в той час в народі, в нормах неписаного звичаєвого права. Таким чином в тогочасних договорах мусіли особливо яскраво просвічуватись не тільки тогочасні правні положення права звичаєвого, народнього, але і відбиватись взагалі правний світогляд

населення. Безумовно, що в договорах характеру міжнародного, зокрема в тих випадках, коли народи-контрагенти ріжнилися значно по своїй культурі, — відбивалися правні положення: правний світогляд кожної із сторін, як природня виява данної визначеної культури (це і стосується в значній мірі до згаданих вище договорів "Русинів" (Українців) з Греками).

Гадаємо, що і без підкреслення інших деталей ріжниця між тогочасним договором і договором сучасним стає ясною.

Договори того далекого часу, що мали, як визначена форма права публично-правний характер, можна поділити на такі категорії: 1. договори українських князів з чужеземними державами — (договори міжнародні), 2. Договори князів різних земель про між собою і 3. Договори між князем і народом.

В старовину всі ці договори мали такі назви: "мир", "ряд", "цілування", "докінчання", і т. д.

Вже із цієї досить виробленої термінології видно, що договорний принцип, договорні стосунки, були в ті старовинні часи значно розвинені. Для нас це спостереження має не аби яке значіння через те, що розвиток власне договірних принципів, договірних положень свідчить про енергію і самодіяльність населення. На

Стор.31

великий жаль, до нашого часу дійшло лише декілька старовинних договорів X ст. (вище зазначених), але і ці пам'ятники старовинного права складають із себе для науки досить цінний матеріал.

Перший із цих договорів — договір князя Олега — 907 р. дійшов до нас в оповіданню літописця. А саме: літописець оповідає, що в 907 р. князь київський Олег з великим військом, що складалося із Полян, Деревлян і т. д. пішов на Візантію. Аби, очевидно, врятувати Царгород від розгрому, Греки примушені були дати Олегові викуп. На підставі договора, що був заключений Олегом з Греками — останні зобов'язалися платити Олегові данину, а "Русини" — припинити свої наскоки на Візантію. Окрім того "Русини" зобов'язувалися спинятися в Царгороді лише в передмісті Св. Мамаї і до міста йти обеззброєними, а Греки — давати руським купцям, що приїждять до Царгорода, утримання і харч.

В 911 р.*) був складений договір, очевидно, в розвиток першого. Договір цей захує в собі досить цінні норми права карного: розповідає про кари за убивство, татьбу, удар мечем.

Після невдалого наступу кн. Ігоря на Константинополь був в 945 р. заключений третій договір, а в 971 р. кн. Святославом був заключений з візант. імператором Цимисхієм ще один договір.

Власне для правника виявляють з себе інтерес другий і третій договори. Метою договорів вважається встановлення мира і добрих стосунків між Греками і Русю: "утвердити любов между Греки і Русію". Договори складаються не від імені одного князя, а од імені "боляр" і "людей", од "великого князя руського і од всея князія, і од всіх людей руськия землі". Договір мусить бути міцний, твердий, складається "на вся літа, дондеже сіяєть сонце і весь мир стоїть". Греки і Русь стверджують умову клятвою: Греки клянуться церквою св. Іллі, а "нехрещена Русь полагають щити своя і мечи своя наги" і клянуться Перуном. В договорі 945 р. маються також норми карного права в додаток і розвиток норм договора попереднього; оприділюється і порядок судового переслідування за такі злочини, як убивство. "Аще убієть хрестіянин Русина или Русин хрестіянина, да держим будеть створимий убійство од ближних убієного, да

*) В літописі цей договір записаний під 912 р.

убіють и", *) за убивство покладалася таким чином кара на смерть. **) Майно вбивці, який втік, конфіскувалося на користь "ближнім убієного". В статті про "татбу" русином у "християнина" і навпаки "християнином" (Греком) у "русина" підкреслюється мент затримання злодія на горячому учинку — мент якому і напотім надавав народ у нас на Україні таке важливе значіння. "Аще украдетъ Русин чьто любо у християнина или пакі християнин у Русина, и ять будетъ въ том часі тать... аще противиться татьбу творяй, и убієнь будетъ да не взыщеться съмерть его ни отъ християнь ни отъ Руси. (Дог. 911 р.) Таким чином злодій "аще противиться татьбу творяй" — "убієн будет". В одному із статтів тогож договору (911 р.) згадуються при татбі — так звані — "показанія явленія". "Можливо, що під цими "показаніями явленими" і треба розуміти річеві докази — "лице", яке відіграло таку визначену роль в українському судівництві в справах про злодійство і якому і в наш час в значінню *corpus delicti* народ наш надає велике значіння. За "удар мечем" призначається визначена кара "по покону руському". В договорах взагалі згадується "закон" і "покон руський", також "устав руський", підкреслюється також значіння "роти" (присяги), як судового доказу — присяги, яка на Україні, як і у других славянських землях (напр. у Чехів***) відіграла таку поважну роль: зокрема-ж на Україні самий термін "*рота*" в значінню присяги (власне "формули" присяги) вживався широко і в литовсько-польський період нашої історії й на судах народніх, (копних). В числі послів, що брали участь в заключенню договору згадуються і "*gostie*" (купці), чим і підкреслюється їх роль в той час, як державних мужів; так, напр., договір 945 р. і розпочинається так: "Ми от рода руськаго съли і гостіє". В договорах передбачається порядок повернення "челядина", що "ускочить" "од Руси" у Грецію і навпаки "челядина" грецького, що "ускочить" на Русь; встановлюється і ціна за челядина: "дві паволоці [коштовні грецькі

*) 21 арт.

**) Кара смертна за убивство — це норма не українська, а візантійська. На цьому статті ми в свій час спинимось.

***) У Чехів і в наш час суд присяжних, напр., зветься *poroto*-ю. Як відомо у Чехів в старовину існував інституту т. зв. "поротців" ("добрих людей") — суддів факта, які творили свій суд "по роті", себ то по присязі. На цьому інституті, як і на наших "добрих людях", ми в свій час спинимось.

матерії] за челядин" і т. д. таким чином і із договорів ясно видко, що в той час були на Руси раби. З приводу цих свідчень про "челядина" історик *Костомарів* слушно замітив, що "в договорах Олега і Ігоря, хоча і говориться про біглого челядина, але в той-же самий час дух договорів хилиться до знищення порабощення осіб". Раби-Русини продавалися в той час на східних ринках, але договори Олега і Ігоря — як зазначає *Костомарів**) — "змагаються прикоротити торгівлю людьми і зобов'язують з обох сторін відпускати і викупати із полону, як Русь, так і Греків в їх обопільних справах". Хоч в договорах і не згадується про духовниці так ясно, як, напр., в Правді Руській, де розповідаються свої майном перед смертю, і ця вказівка дуже характерна для того часу; в договорі Олега 911 р., напр., мається така характерна постанова для тих Русинів, що перебували в Греції: "... аще кто умреть не урядив свого імінія, любо и своих не имать, да возвратиться імініє к милым ближиками в Русь (911 р. 10 арт.).

Окрім норм права кримінального, цивільного і процесуального в договорах є і положення, які торкаються права міжнародного; так, наприклад, в договорі князя Ігоря 945 р. забороняється князю руському ширити свою владу на "Корсунську страну"; забезпечується грецьким (корсунським) рибалкам право ловити рибу в устї Дніпрїстїмь", регулюється порядок вїдпущення полонених і т. д. Взагалї договори заховують в собі досить важливі і цікаві для історика права матерїали для вїяснення тогочасного правного становища України-Руси.

Характерно, що в договорах вживається й старовинне українське ім'я "русин".

Грушевський так оприділює значіння і вартість договорів Руси з Греками: "Самі по собі дуже змістовні, вони з'єдинені з одночасними арабськими і візантійськими відомостями і пізнішими ремінісценціями "Повісти", дають нам досить ясну уяву про державну систему, утворену до того часу київськими князями. В договорі 944 р. одночасно з послами київського великого князя виступають послы не менш двадцяти залежних від цього "світлих і великих бояр" (як зве їх договір 911 р.). Таку-ж приближну

*) Костомаров: Монограф. т. I., ст. 115.

Стор.34

кількість послів бачимо тринадцять років після того в Константінополї з княгинєю Ольгою: очевидно, ця система князівств і провінцій тримався в середині X в. досить стійко.*)

Договори з Німцями.

Окрім стосунків з Греками, з Візантією, Україна-Русь, як і Великий Новгород, землі Смоленська, Полоцька, була з давна в постійних торговельних відношеннях і з західно-європейськими народами — Чехами, Венграми, Німцями, не кажучи вже про стосунки з сусідньою Україні Польщею. Взаємовідношення між Україною і цими народами безумовно також оприділювалися відповідними договорами. На жаль, до нашого часу дійшло лише декілька договорів з Німцями, які заховували в свій час В. Новгород, землі Смоленська, Полоцька, а також і земля Галицька. Всі ці договори відносяться вже до більш пізнього часу, а саме до XII і XIII столїть.

Власне торговельні стосунки України Галицької з Німцями поширилися, значно після того, як "татарська орда", кажучи словами Ол. Єфименко, "вїдрїзала галицькому князівству налагоджені торговельні звязки з Чорним морем". Галичина вимагала для себе торговельних шляхів і ринків, "позаяк на півдні — пише Єфименко — "путї ці були зачинені, рух стремів на північ. Завязуються жвавї торговельні стосунки з німецькими городами, зокрема з Торном".*) Головним змістом всіх цих договорів було оприділення юридичних прав Німців на території "руській" і навпаки русинів на території німецькій.

*) Проф. Мих. Грушевський: "Очерк ист. укр. народа", 60-61 ст.

***) А. Я. Єфименко: Історія укр. народа. 74 ст.

Стор.35

Вічеві постанови.

З давніх давен населення України-Руси, як про це ми і зазначили вище, правувалося на підставі своїх стародавніх звичаїв. Закони, як ми знаємо, з'являються вже пізніше — з розвитком життя, з поширенням громадських стосунків в суспільстві і взаємовідносин між владою і населенням. Без такого урегулювання шляхом законодавчим взаємовідносин між владою та населенням сама державна організація не могла би існувати. Норми права звичаєвого, стародавнього, які одержали апробацію народню, з часом не могли вже задовольняти всіх біжучих правних вимог, наслідком чого і виникла потреба в виданню спеціальних "законодавчих" норм. Але ця заміна звичаїв законами настає не одразу, і самий закон, як закон, як визначена юридична норма, що має свій визначений юридичний зміст, норма, яка в процесі свого утворення проходить визначену путь, оголошується для загальної відомості, має обов'язкову силу для всіх громадян, відмінюється тільки в визначеному порядку законодавчим-же актом і т. д., набирає ясно закреслених правних форм не одразу.

Верховна влада народу у нас здавна виявлювала свою волю через віча і сумніву не може бути в тому, що власне постанови віч в той час наближувалися по самій ідеї своїй до законодавчих тогочасних норм. На жаль, законодавчі постанови тогочасних віч наших до нас не дійшли і з постановами віч характеру законодавчого, ми зустрінємось власне в пам'ятниках права Вел. Новгороду і Пскова. В даному разі ми маємо на увазі відомі законодавчі пам'ятники віч Пскова і Вел. Новгороду і то більш пізнього часу — *Псковську і Новгородську Судні Грамоти* (XIV-XV ст.) Обидва ці пам'ятники права, хоч і не являються продуктом безпосередньої української правної творчості — виявляють із себе не аби-який інтерес для історика українського права, бо заховують в собі чимало правних положень однакового порядку і однакової природи з правними положеннями українськими.*) При освітлюванні деяких українських правничих інститутів і взагалі правничих норм, за браком

*) Положеннями "Руської Правди".

Стор.36

відповідних місцевих українських свідчень, історик права шляхом обережних порівнянь і паралелізму з аналогічними інститутами і нормами права псковського і новгородського може знайти для обґрунтування своїх положень досить поважний матеріал власне в пам'ятниках Пскова і Вел. Новгороду — в *Псковській і Новгородській Судних Грамотах*.

Власне законодавча діяльність наших віч, очевидно, не була досить розвинена в давні часи через те, що народ, як ми зауважили правувався головне на підставі стародавніх звичаїв, і діяльність віч в даному разі довгий час була, мабуть, скерована на те, щоб мати загальний зверхній догляд за захованням правного ладу, правних традицій; урегулювання-ж деяких настирливих потреб в області загально-державного управління вилилося в форму так званих *князівських уставів*. Ці князівські устава, не являючись спочатку з боку формально-правильного "законами", а лише князівськими розпорядженнями, з часом, з розвитком князівської компетенції за рахунок компетенції віч, набирали силу закона і через це в певному значінню можна їх відносити до пам'ятників законодавчої князівської творчості.

Князівські устава.

"Устав" — старе українське слово. В літопису маються свідчення, що княгиня *Ольга*, підбивши своїй владі Деревлян, стала там заводити "устава" і "уроки". Таке-ж старе слово "урок". Платіжку вірникові Рус. Правда зве "урок Ярославль"; в Руській-же Правді

зустрічаються постанови і про "уроці скоту", і "про уроці смерду". (Тр. ст. 41.) Що власне уявляли з себе "устава і уроки" князів з боку правничого — ми на це питання почасти вже дали відповідь вище; це не були власне "закони" в нашому розумінню цього слова, — це по суті і формі своїй були лише князівські розпорядження, які торкалися і управління і суду. Так і дивиться на князівські устава проф. Сергєєвич. Закон заховує в собі норму права, яка має обов'язуючу силу для всіх, князівські-ж устава головне

Стор.37

торкалися лише тих, для кого видавалися — окремих осіб, окремих інституцій і т. д. Закон завше оголошується для загальної відомості, касується лише шляхом законодавчим; до свого скасування він живе і може пережити не тільки своїх фізичних творців-авторів, але й цілу низку послідувачів їх поколінь; — князівські-ж устава діяли лише за життя того князя, який їх видав і для продовження їх сили потрібно було підтвердження з боку нового князя. Вже цих спостережень досить, щоби прийти до висновку, що під "установою" треба власне розуміти не закон, а розпорядження князя. Так само, як проф. Сергєєвич, дивляться на юридичну природу князівських уставів і багато інших знавців тогочасного права. Один із самих відомих дослідувачів Рус. Правди проф. Мрочек-Дроздовський в одній своїй праці по історії тогочасного права пише: "Слово "установка" на мові пам'ятоків нашої старої письменності завше зв'язувалося з поняттям про князівську владу; установка завше являється, як установка *князівський* і уявляє з себе прояв обов'язку князя встановлювати і стверджувати певний порядок в руській землі.*) І дійсно, вже Володимир Святий думав напр., "об установі землею", відомі також розпорядження князів про скасування вір, про урегулювання системи кар, але ці розпорядження з боку правного не мали характеру "законів", а коли до них і можна прикладати слово "закон", як це роблять чимало істориків права, то лише відносно. Тим більш такі постанови князів не мали характеру закону, тому, що зміст більшості князівських розпоряджень складався, очевидно, із *норм народнього звичаєвого права*; творча ініціатива і взагалі творча законодавча діяльність самого князя, як *законодавця* відступала на другий план. Роль князя в даному разі досить, очевидно, часто зводилася до ролі простого кодифікатора діючих в той мент народніх правничих звичаїв: у формі "князівських уставів" ці народні звичаї увійшли почасти також у Руську Правду. Але власне те, що зміст князівських уставів здебільшого складався із норм неписаного права народнього, вони мусять звертати на себе увагу історика права. Відбиваючи в собі правничі думки і гадки самого народу, князівські устава уявляють з себе матеріал, який мусить оперувати наука

*) Мрочек-Дроздовський: "Главнішіє пам'ятники руссаго права епохи містних законів," 79 ст.

Стор.38

нашого права. З поширенням влади князя безумовно поширилася і його уставна діяльність, і устава князів, як ми зазначили, почали набирати характер законів.

В литовський період нашої історії ця уставна діяльність князів, (в якій здавна роллю відігравала і т. зв. "рада" князя, "боярська дума", про яку дивись вище), зв'язана традицією з періодом київським, знайшла для себе продовження в так званих "листах" і "привілеях" великих князів литовських*), а також по частині в т. зв. "уставах" і "ухвалах", тих самих князів. Але на цих законодавчих формах права періоду литовського ми спинимо свою спеціальну увагу, коли будемо розповідати про пам'ятники права: литовсько-польської доби нашого права.

Церковні устави.

В останню чверть десятого століття трапилася, як відомо, в історії нашого народу велика подія: Україна-Русь прийняла християнську віру із Візантії.

Прийняття віри Христової від греків мало на правний розвиток народу нашого величезний вплив. Нові християнські ідеї, нові думки, які принесено було на Україну християнством, охоплювали своїм впливом все більші та ширші кола; потроху і помалу ці впливи почали відбиватися і на правно-побутових відносинах тогочасного населення. На Україну з'являються грецькі єпископи, священники і церковники та приносять з собою різні збірники грецького церковного права. Потроху і помалу народ-жується, крім духовенства, ціла категорія людей, які знаходяться в близьких і тісних стосунках з церквою. Коло останньої починають утворюватися різні благодійні інституції — странноприймниці, богодільні, і т. и. Являючись незалежною від державної а зокрема князівської влади — українська церква, як відомо, підлягала лише царгородському патріярхові — церква правується сама на підставі

*) В праві московському "листам" і "привілеям" Вел. князів Литовських відповідали "пам'яті" і "грамоты".

Стор.39

норм грецького церковного права, але саме правне становище церкви, а також духовенства і взагалі "церковних" людей в самій державі потребувало з боку останньої визначеної регламентації. Це визначення державною владою прав церкви і духовенства знайшло для себе в так званих "*церковних уставах*".

Із "церковних уставів" загально-церковне значіння мають: "Устав Володимира Святого", "Устав князя Ярослава" і "Устав князя Всеволода Новгородського*). Устав Володимира Святого від-носиться до десятого віку, всі інші більш пізнішого часу: XI і XII-го віків.

Устави церковні дійшли до нас у списках пізніших і в науці навіть були висловлені гадки, що устави Володимира, Ярослава та інших князів не являються продуктом діяльності цих князів і що ці устави складено було не раніше XIII-го і навіть XIV-го століття. Такого погляду між іншим тримається професор *Суворов* і відомий автор "Історії русскої церкви" небіщик професор *Голубинський*.

Зміст церковних уставів є головним чином ті норми права, якими означається компетенція так званих церковних судів, що з'явилися одним із наслідків прийняття нами християнської віри; в уставах також означається підлеглість "церковних людей" суду церковному. На підставі уставів церква мала право на так звану "*десятину*".

З цих уставів церковний устав, який приписується кн. Ярославу, в Литовсько-Українській державі (в окремій редакції кінця XV в.) був відомий під назвою "Свитку Ярослава". Він на Русі Литовській мав силу закону. Свиток Ярослава був в 1499 р. поданий київським митрополитом Іосифом в. князю Олександрю для потвердження прав київської церкви.**)

(Науці відомі взагалі чотири редакції цього пам'ятника права "Устава кн. Ярослава").

*) Окрім цих уставів відомі й другі, як, напр., "Устав кн. Київського Мстислава".

**) И. Д. Беляев: "Лекції по історії руссаго законодательства", 217 ст.

Рецепції візантійського права.

Християнська православна церква, як відомо, правується і керується на підставі певних церковних правил, канонів, постанов вселенських соборів і т. п. Все внутрішнє життя церкви спирається на певні норми, церковні закони. Цілком природньо, що з прийняттям нами християнської віри від Греків на Україну стали переноситись духовенством грецьким різні візантійські збірники церковного права, які були потрібні для провадження церковної служби і взагалі для організації церковного життя на певних підвалинах.

Із таких грецьких збірників церковних законів, що були перенесені до нас на Україну, найбільше важливе значіння мали *"Номоканон"*, *"Екльога"* і *"Прохирон"*.

" — це збірник законів, якими керувалася грецька церква; назва — від грецького слова *"νυμοζ"* — закон і *"κανων"* — церковне правило. Із грецьких номоканонів відомі *"Номоканон Іоана Схолястика"* (VI віку) і другий — Патріярха Фотія (883). Номоканони, як і інші церковні збірники, переходили до нас в списках (переписувалися переписувачами і перекладалися з грецької на славянську мову). Номоканон Іоана-Схолястика дійшов до нас через Болгарію вже в перекладі на мову славянську. Номоканони відомі були на Україні і Московщині під назвою *"Кормчих книг"*.

В зміст Номоканону входили не лише виключно церковні правила, але й закони звітські; останні були необхідні в судах церковних для розв'язання справ.

Другий збірник — так звана *"Екльога"* — був виданий візантійським імператором Львом Ісаврянином і його сином Константином у 741 р. *"Екльога"* уявляла з себе власне виняток із різних візантійських законів, що заховують у собі головно норми права цивільного (світського).

В *"Еклогу"* входять норми цивільного візантійського права, які торкаються права спадкового, опіки, духовниць; маються також в *"Екльозі"* норми процесійного характеру; маються також норми права родинного, шлюбного. Між іншим постанови *"Екльози"*

Стор.41

касають конкубінат. Єсть в *Екльозі* норми права карного, які складають із себе 17-ий її титул. *Екльога* має 18 титулів і в *"Кормчій"*, куди вона увійшла, має таку назву: *"Главизна царей Константина і Леона"*.

Третім збірником візантійського права був *"Прохирон"*. Він виданий імператором Василієм *Македоніном* у 870-му році на заміну *"Екльози"*. *"Екльога"* і *"Прохирон"* увійшли в *Номоканон*, а через це увійшла також і в *"Кормчу Книгу"*. В останній *"Прохирон"* відомий під назвиском *"Законы градские"*.

В той час, oprіч цих офіційних збірників візантійського права, були для вжитку в церковних судах на Україні й інші збірники візантійського походження, наприклад: *"Судебник царя Конс-тантина"*, або *"Закон судний людем"*.*) Зокрема дуже важливе значіння має збірник відомий під назвою *"Книги законнія"*. В збірник цей увійшов матеріал із *"Прохирону"* і *"Екльози"*.

Для нас, Українців, зокрема важливе те, що в наші "Кормчі", власне в другу їх частину, яка складалася із збірників права й світського, увійшло чимало положень українського звичаєвого права. Таким чином рецепції права візантійського не уявляли з себе простих компіляцій, але в значній мірі були перебіркою права грецького; вони входили в наші церковні збірники, пройшовши поперед, так би мовити, через фільтр українського правничого світогляду. З цього боку ці збірники права мусять спиняти на собі особливу увагу історика українського права і взагалі всіх, хто цікавиться правовою еволюцією українського народу. Так, напр., "Книги законныя" про які ми вже згадали, дали можливість славнозвісному російському вченому небіщикові проф. Максиму Ковалевському науково обосновувати положення, що "займанщина", як спосіб осягнення тимчасового права користування землею і навіть набуття права спадкової власності на землю, була відома на Україні ще тоді, "коли Київ, як столиця України, находився на чолі князівств, у яких панували нащадки Рюрика."**) Через це власне проф.

*) Проф. Беляєв висловлює думку, що "Закон судний людем" з'явився на Русі ще при Володимирі Святому. (Див. "Лекції по історії руссаго законодательства", 210 стор.).

**) Максим Ковалевський: "Труд, как источник права собст. на землю в Малороссии и на Украине". 12 стор.

Стор.42

Максим Ковалевський назвав "Книги Законныя" "драгоцінними". Відомий коментатор і видавець цієї книги проф. А. С. Павлов*) писав, що ці книги, хоч не мали сили закона, але, мабуть, досить часто вживалися для ріжних справок у церковних судах особами церковного відомства. Таким чином рецепції права візантійського, а зокрема норми візантійського цивільного права в перебірці та обробленню тогочасних українських правників не мали лише академічного характеру, привчаючи думку "возводити" факти до юридичних понять**), але й знаходили для себе приложення в реальному життю. Поширюючи взагалі правничі знання тогочасного суспільства, привчаючи людей освічених до юридичного думання, деякі рецепції права візантійського в українському переробленню входили в саме життя.

Головним чином рецепції права візантійського вплинули у нас на розвиток права цивільного: під візантійськими впливами склалися юридичні формулювання понять про спадщину, духовниці і т. д. Цих впливів однак не треба занадто перебільшувати, бо ті норми права, що не мали для себе ґрунту в життю народньому, не відповідали народньому правному почуттю, очевидно, просто відкидалися народом і не входили в життя. Характерно між иншим, що візантійське поняття про спадкового монарха, яке знайшло для себе потім сприятливий ґрунт у Московщині, на Україні потім зовсім не привилося, хоч законодавство і взагалі візантійська правнича практика з'являється для ідеї народовластя в той час, кажучи словами М. Попова — "міцним супротивником".***)

*) Див. там же.

**) Н. Костомаров: Ист. моногр., том. I., 46 стор.

***) М. Попов — "О значені германск. и византійск. вліянія на русскую истор. жизнь в первія два віка ея развитія", 55 стор.

Руська Правда.

Безумовно самим важливим і цінним пам'ятником історії українського права земського, або князівського періоду треба вважати так звану "*Руську Правду*".

Руську Правду було відкрито відомим російським істориком Татищевим у XVIII в. (1738 р.) Татищев власне знайшов так зв. "Новгородську літопись", до рукопису якої була приписана Руська Правда. Після Татищева було потім знайдено багато списків Р. Правди. На погляд російського академіка Строева, мається біля 300 списків Р. Правди.

Р. Правда, як пам'ятник права, одразу звернула на себе увагу вчених. Вона уявляла з себе дійсно видатне явище в історії славянського права. Вже Шлецер видає Р. Правду в 1767 р.; з того часу ціла низка російських істориків і істориків права присвячують досліджуванню Р. Правди свої труди. Що-же власне уявляє з себе Р. Правда, який її зміст і до якого часу цей пам'ятник відноситься?

Російські вчені само собою (принаймні їх більшість) держаться перш за все думки, що Р. Правда є пам'ятником "древне-руссаго права", розуміючи під цим "древне-руским" правом — право єдиного, неділимого російського народу, і в повній згоді з пануючою в російській історичній науці тенденцію вважать Московську Державу за безпосередню спадкоємицю Держави Київської, або "Руської", — вони приєднують цей пам'ятник до пам'ятників московського "руссаго" права. Вважаємо необхідним перш за все зазначити, що Р. П. являється пам'ятником права не "древне-руссаго" (московського), а старовинно-руського, себ-то українського. *Communis opinio doctorum* визнає вже ясно і твердо, що назва "Русь" була спочатку назвою Полян, Землі Київської або "Руської"; назва "Русь", як це науково доведено Костомаровим, Грушевським та іншими, була і етнографічною назвою власне *українського* народу. "Імя Руси — пише проф. Грушевський — вказує на Полянську Землю і старий її центр — Київ".*) "До тієї доби — пише в другому місці той самий учений, — "поки не буде

*) Проф. М. Грушевський: "Очерк історії українського народу" 1906, стор. 56.

доказано, що в Києві і його околицях в IX-XII віках жили великоруські племена, що принесли потім форми політичного, суспільного і культурного життя на береги Клязьми і Москви, нам прийдеться на підставі простої, логічної послідовності рахувати ці форми приналежністю української народності, оскільки ці українські племена IX-XII віків були її безпосередніми пред-ками.**)

Таким чином Р. Правда перш за все є пам'ятником старо-давнього руського, себ-то *українського* права, а місцем її народження є Україна-Русь, а власне Київщина, на що вказує сама назва Правди. "Місце складення короткої Правди — пише проф. Сергєєвич — означає її назва — *руська*. Так звалася в той час київська волость. Коротка редакція Правди складена в Києві.***)

Ми вже вище зазначили, що Р. Правди було знайдено багато списків, причому вчені всі ці списки поділяють на пропозицію Юрьївського проф. Тобина на дві головні категорії: списки короткі і списки довгі. Коротка редакція Правди має 43 артикули, довга — більш 100.

За зразок коротких списків вважається список "Академічний", а за зразок довгих — т. зв. "Карамзинський". З свого боку відомий знавець Р. Правди, автор одного з найліпших видань цього пам'ятника, проф. *Сергєєвич* поділяє всі списки не на дві, а на три редакції:***) короткі, довгі і середні, причому проф. Сергєєвич вважає самою старшою редакцією Р. Правди — Правду коротку (за зразок Руської Правди цієї редакції, як ми вище зазначили, вважається список *Академічний*). В цьому списку пам'ятник має таку назву: "Правда Росьская". "Росьская" — те саме, що "руська", бо, як відомо, в візантійських пам'ятниках другої половини XI-го віку Русь біла відома під іменем *Varaggot rvz*;†) дякуючи постійним зносинам Руси з візантією, легко могло статись, що до короткої редакції Правди замість "руська" прикладали також і назву "Російська".

*) Там-же: Вступ VI.

**) Сергєєвич: "Лекц. и изслѣдованія по др. ист. рус. права", 43.

***) У власному виданню "Р. Правди" (вид. 1904 р.) проф. Сергєєвич поділив усі списки Правди не на три, а на чотири редакції.Єсть взагалі де-кілька систем поділу списків Правди.

†) Див. Грушевський: "Очерк ист. укр. народа", ст. 54.

Стор.45

Гадаємо, що і цього вже буде досить, щоби прийти перш за все до висновку, що вже одна назва Руської Правди свідчить про її *українське* походження.

Списки "Правди", які дійшли до нас, належать по часу свого походження до різних століть: найбільш старі списки — XIII-го століття, найбільш пізні XVIII-го. Зважаючи на те, що в деяких із списків Правди остання мала і такі назви як "Суд Ярославль Володимириця (Синодальний список), або "Суд Ярослава Князя і устав о всячих пошлинах і о уроціх" (Пушкинский список), "Суд Ярославль Володимиричя указ" (список князя Оболенського) і т. д. — перші дослідувачі Руської Правди, російські історики — *Татищев, Щлецер, Карамзин* та ин. — прийшли до висновку, що Правда уявляла з себе збірник офіційного походження, а власне — збірник законів князя Ярослава Мудрого. До цієї думки названих учених схилило й те, що літописець, розповідаючи під 1016 р. про поміч, яку подали Новгородці князю Ярославу підчас його боротьби з кн. Святополком, додав, що Ярослав дав їм у подяку за цю поміч — "Руську Правду" ("Дав їм Правду і устав списав, глаголав тако: по сей грамоті ходите, якоже писаних вам, такоже держите").

Але дальшими науковими дослідженнями Руської Правди цей погляд про офіційне її походження був цілком відкинутий: зміст Правди не складається виключно з юридичних норм; в Правді мається і матеріал, який треба віднести до судових рішень, єсть і артикули, що взагалі не мають відношення до права; про князя розповідається, як про третю особу і т. д. На тій самій підставі відкинута думка і тих учених, які гадали (*Бєляєв, Погодин* та ин.), що Р. Правда уявляє з себе збірник законів Ярослава і його синів (Ярославичів) з додатками ще й Володимира Мономаха.

В наші часи у науці — можна сказати — твердо встановився погляд, що Р. Правда уявляє з себе не офіційний збірник — себ-то не збірник кн. Ярослава Мудрого, чи Ярослава Ярославичів і Володимира Мономаха — а збірник чинних в той час правних норм, складений

приватними особами.*) Але разом з тим, на підставі глибокого і всебічного дослідження вченими цього пам'ятника, в

*) Такого погляду, напр., тримаються такі вчені, як *Калачов*, *Бестужев-Рюмін*, *Дювернуа*, *Сергєєвич*, *історик Платонов* і багато інших.

Стор.46

науці також твердо встановився погляд, що Руську Правду не можна

вважати за один збірник, а за цілу низку поодиноких збірників, причому ці збірники відносяться по своєму походженню до різних діб; найбільш старші належать до XI і XIII вв.). Першу, початкову редакцію Руської Правди — короткий її список (перші 17 статей) — вчені відносять до часу Ярослава Мудрого, а ту його частину,*) де згадуються також імена синів Ярослава — до доби так званих Ярославичів (друга половина XI-го стол.). Через це власне сама найдавніша редакція Руської Правди (першої половини XI-го ст.) відома під назвою "Правди Ярославичів" (другої половини XI-го століття).

Що торкається власне руської Правди, редакції довгої, — то вона взагалі більш пізнього походження, ніж Правда коротка, причому найпізніші збірники довгої Правди відносяться вченими до початку XIII-го віку і в крайньому разі до часу коло половини XIII-го ст. В тій редакції Правди маються вже додатки, які відносяться до часу князювання Володимира *Мономаха*; додатки ці — як гадають деякі вчені — могли увійти в Руську Правду вже і після *Мономаха*.

Із списків Руської Правди найбільш відомі, oprіч списку "Академічного", що захоче в собі зразкову старішу (коротку) редакцію Руської Правди ("Правду Російськую"), і списку "Карамзинського" (зразкова редакція довгої Правди) — також: 1. список Синодальний (XIII-го в.); цей список видобуто із "Кормчої" Московської Синодальної Бібліотеки; назва Правди в цьому списку така: "суд Ярославль Володимиріця"; 2. Список Троїцький (XIV ст.); він належав бібліотеці Троїцько-Сергієвської Лаври (під Москвою); 3. Список "Пушкинський" (XIV ст.); належав до гр. *Мусин-Пушкина*; наголовок "Правді"; "Суд Ярослава князя и устав о всяких пошлинах и о уроціх"; 4. Список Археографічної Комісії — (половини XV-го в.); 5. Список князя Оболенського — найпізніший, коло половини XVII-го в.; "Руська Правда" в цьому спискові має такий наголовок: "Суд Ярославль Володимиріця указ".

*) Останні 26 артикулів короткої редакції.

Стор.47

Крім цих списків Правди відомо також і багато інших: списки — Чудовський, Крестинський та інші. Всі ці списки Правди знаходилися в різних збірниках; літописах, Кормчих, в рукописах, що містили в собі імена "руських" князів, митрополітів, родословні князів і т. інше.

Серед дослідвань Руської Правди, як пам'ятника права, в російській науковій літературі відомі праці *Тобина*, *Калачова*, *Мрочек-Дроздовського*, *Сергєєвича*, *Владимирського-Буданова*; дуже цінний вклад у науку права уявляє з себе також праця професора *Леонтовича*: "Русская Правда и Литовский Статут".

Який-же власне зміст захоче в собі Руська Правда? Ближче ознайомлення з Правдою вказує на те, що найголовнішим змістом Руської Правди є власне стародавні українські (руські) народні звичаї. Звичаї ці увійшли в Руську Правду безпосередньо або в формі т. зв. "уставів", і "уроків" руських князів, які в своїй законодавчій діяльності базувалися власне на тогочасних народніх звичаях; деякі-ж звичаї увійшли в Руську Правду разом з судовим рішенням, що були занесені в Руську Правду її складачами. Але, oprіч українських правових норм, на Р. Правді почасти відбилися і впливи візантійські, хоч норми права грецького, в порівнянні з головним національно-українським елементом Р. Правди, мають характер лише поодиноких рецепцій.

Головний зміст Руської Правди складається з норм права карного і цивільного. До норм права карного стосуються артикули про такі злочини, як убивство, татьба (крадіжка), підпалювання, нанесення ран і т. п. До норм права цивільного відносяться постанови про спадщину, опіку, про проценти і т. п. Чимало в Р. Правді є норм характеру процесійного: про "заклич" або "заповідь на торгу", про "ізвод перед 12 чоловіки", про свод в городі, про свод по землях, конах, про гонення слідом з чужими людьми, про шукання на суді послухів і відоків, про роту, про накладу, і т. д. Єсть також постанови з означенням ціни свійської тварини на випадок стягнення на суді втрат, а також норми, які торкаються холопів, закупів, смердів і т. ин.

Якоїсь означеної системи викладу всіх цих норм права в Правді не помітно, але — як це зазначає слушно проф. Сергєєвич,

Стор.48

зважаючи, очевидячки, на те, що убивство сильніше других злочинів вражало тогочасну людину — убивство в складі артикулів Правди стоїть на першому місці; з нього власне починається "Руська Правда".

Руська Правда, як пам'ятник української правової творчості, в історії українського права мусить займати і займає почесне і визначне місце. В Правді, як в дзеркалі, відбилися правні положення стародавнього українського звичаєвого права. В ній-же взагалі просвічує правний світогляд народу українського. Рус. Правда не була офіційним збірником законів: не має вказівок на те, що вона, як судєбник, була обов'язкова *ex officio* для ужитку в тогочасних українських судах, хоча в одному зі своїх списків, а власне в Карамзинському, вона зветься "Судєбником". Але Руська Правда, заховуючи в собі норми українського звичаєвого права, на підставі котрого правувався український народ, була фактично збірником живого, діяльного в той час народнього права, — з цього власне боку цей пам'ятник правової творчості народу нашого уявляє з себе глибокий інтерес для кожного правника, який хоче уважно зясувати собі всю правну еволюцію українського народу. Правні положення Руської Правди *не вмерли, не щезли*. Правні положення Правди сприяли не тільки дальшому розвиткові власне народу українського, але й вплинули в свій час на правний розвиток сумежних славянських народів. Не кажучи вже про те, що основні принципи Руської Правди не тільки в XIII, але й у пізніших століттях, як це засвідчує один із її знавців професор Леонтович, "продовжували діяти в південно-західній Русі,*) не кажучи вже про те, що ті положення яскраво відбилися на всіх пам'ятниках литовського періоду нашої історії (листи і привілеї вел. князів литовських, "устави" і "ухвали" литовсько-руських князів, судєбник короля Казимира Ягайловича" 1468 р., зокрема Литовський Статут,**) історики права знаходять ясні сліди впливів Руської Правди і на стародавні законодавства славянські. Так професор Леонтович спостеріг ясні сліди впливів Руської Правди на "багатьох нормах"

*) Леонтович: Русская Правда и Лит. Статут, 117 стор.

**) "При самому поверховному досліджуванню Лит. Статуту не можна не бачити без посереднього його звязку з Р. Правдою". (Леонтович: Рус. Пр. и Лит. Статут, 1 стор.

Польського Вислицького Статута 1347 р. і на Статуті Володислава Ягели 1420-1423 р. Характерно між иншим, що той-же професор примушений був сконстатувати, що в Московщині вже в XIV століттю стали заводитися порядки і видаватися закони окремі від Руської Правди і остання відступає на задній плян. "Законодавство моськовське — пише Леонтович — в час Судебників губить усякий звязок зі старовинно-руським правом".*) Очевидячки, ті рецепції з Руської Правди, які спочатку було зроблено московським законодавством, були занадто поверховні, не відзначувалися глибиною, а головне: норми Руської правди, як пам'ятника української правної творчості, в самій основі своїй (перевага норм права приватного над публічним, повага до особи, досить незалежне правне становище жінки і т. д.) не відповідали зовсім правній ідеології народа московського, який уже в XIV століттю остаточно підпав під визначені впливи "Золотої Орди", себ-то норм і положень права мусульманського. Ті-ж північні землі, в яких заховувався довгий час стародавній славянський устрій і які духовно тяглися до України-Руси з її Руською Правдою, як республіканський Новгород і Псков, після примусового їх приєднання до Москви, були жорстоко покарані московськими "самодержцями". І не дарма, мабуть, ці останні розпочали свою діяльність під впливом татарщини в почесній ролі "прикащиків хана",**) по влучному означенню історика Костомарова; і не дарма також "віче" в Суздальській Землі зникає у другій чверті XIII-го століття, а потім іменем "віч", як це свідчить проф. Вл.-Буданов, називають тут "повстання і змови."***) Взагалі "історія Московської Держави вся складається із процесу поступового подавлення тих політичних і суспільних основ, якими жила Київська Русь і при дії та під безпосереднім впливом котрих утворилася і розвинулася "Правда Руська".†) Не те, як бачимо, було на Україні. Але стародавні положення Руської Правди тим більше мусять на себе звертати увагу українських правників, що основні принципи Правди продовжують жити в наш час на Україні. Це і

*) Леонтович: там само 117 стор.

**) Костомаров: Моногр. I том, 79 стор.: вид. 1903 р., 200.

***) Проф. Вл.-Буданов: Обзор истор. права, 54 стор.

†) Мрочек-Дроздовський: "Главнішіє памятники руссаго права эпохи містных законов", 77 стор.

спостережено зокрема українськими етнографами. Так, напр., дуже цінні для науки українського права спостереження зроблено в кінці 60-их років минулого віку відомим українським етнографом небіщиком П. Чубинським в його відомій праці: "Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии". Зокрема цінні спостереження цього етнографа стосуються до права цивільного спадкового і родинного, — вони дають ще більшу підставу для висновку, що стародавні правничі принципи Р. Правди продовжували в самій основі своїй жити на Україні з сучасних українських народніх правничих звичаях ще й у другий половині XIX-го віку.

Врешті вважаємо за необхідне зазначити, що в російській науковій літературі мається чимало видань Рус. Правди. Най-кращими виданнями Руської Правди вважаються власне видання Калачева, Мрочек-Дроздовського, Сергєєвича і Владимирського-Буданова.

u1U

Стор.51

III. Історія державного укр. права.

Найдавніше розселення українських племен і їх побут.

Український народ, як відомо, належить до східно-полудневої групи Славян, що з найдавніших часів історії займав величезні простори в басейні середнього і нижнього Дніпра, Дністра, південного і західного Бугу. Етнографічна границя народу українського на цих просторах на півночі означувалася (приблизно) лінією р. Припяти, яку українці — на думку академіка Шахматова*) — перейшли, мабуть, ще в доісторичну епоху; на заході ця границя сягала за Сян і Карпати, а на сході доходила до території в басейні Донця, Кубані і Манича. Українські історики**) гадають, що під Антами, про котрих згадують візантійські письменники, як про народ, який займав уже в IV в. по Р. Христ. територію над Дністром, Дніпром і далі аж до Азовського моря, власне треба розуміти племена українські. Займаючи на сході величезні простори, що нічим не були захищені від нападу кочевих азійських народів, український народ на протязі цілих століть уявляв з себе, по виразу

*) Див. статтю Шахматова в "Жур. Мін. Нар. Пр.," 1899 р., квітень.

**) Див. Мих. Грушевський: "Історія України" стор. II.

Стор.52

проф. Грушевського — "бруствер", який затримував постійні і систематичні наступи на захід азійських народів, Гунів, Аварів, Болгар і т. п. Через це, очевидно, на протязі цілих століть найдавніше життя українського народу відзначається характерними рисами: постійним рухом населення, яке то значно поширювало свою кольонізаційну діяльність далеко на схід, то під напором різних азійських народів, зокрема кочевих тюрських орд, залишало на півдні і сході вже заняті визначні степові обшари і відходило в більше захищені від нападу ворога староукраїнські місцевості. Через це, очевидно, здавна культурні та суспільні традиції, як свідчить історик Грушевський, ліпше заховувалися в західній частині українських земель; центр-же життя українського знаходився на Дніпрі. Тому власне степові території, що тяглися понад Чорним морем "дякуючи тюрській еміграції, не грали в життю українських племен визначної ролі**).

Візантійські джерела, а головне наш літопис (XI стол.), подали нам важливі свідчення про розселення українських племен на визначених територіях.

На підставі цих свідчень видно, що в басейні середнього Дніпра приблизно між Дніпром, Ірпенем і Росю, жили Поляне, що звалися також *Русю* — назва, яка потім стала історичною назвою власне українського народу. По сусідству з Полянами — Русю — на північний захід від них в басейні Тетерева, Горині, серед лісів, жили *Деревляне*; на лівім березі Дніпра по Десні, Сойму і Сулі, жили Сіверяне, що здавна мали визначні городи: Чернігів, Новгород-

Сіверський, Переяслав і Любеч; в басейні західного Буга за р. Случем жили *Дуліби*, а в басейні південного Буга — власне між Бугом та Дніпром і на побережжю Чорного моря жили *Уличі*; далі-ж на захід між Дністром і Прутом — Тиверці. На території сучасної Галичини, як гадають деякі історики, жили *Хорвати*. Осередком життя цих українських племен була земля *Полян*, або *Руська*, з її

*) Див. Мих. Грушевський: "Очеркъ исторіи украинскаго народа".

Стор.53

предавнім центром *Київом**). Власно від землі Полян — із Київщини — пішла руська, себ-то українська державність. Свідчення автора "Повісти временних літ", що землі Полян надали назву Русь вже пізнійше князі варяжського роду, не має історичних підвалин: "В звістках чужоземців, які маємо з IX-го і X-го віку — пише проф. *Грушевський* — наші князі та їх військо все зветься Русю — руськими. У нас Русю звалась Київщина. Здогад нашого старого літописця, що імя Руси було принесено з Швеції варяжською дружиною, не справджується: в Швеції такого народа не знати, а Шведів ніколи цим іменем не звали. Звідки це імя взялося в Київщині, ми не знаємо і не будемо вгадувати. Але нам важно, що це імя так міцно звязане з Київом, і з того міркуємо, що звістки про Русь і руську дружину, які маємо у чужоземних джерел IX-го і X-го вв., належать до Київської держави: до тих князів і дружин, котрих столицею був Київ***).

"Руська земля — пише проф. *Сергеевич* — есть земля Полян. Вона відповідає київській волості. Але границі київської волости не лишилися незмінними; київські князі опанували також нові волости. Це вело до переносу назви "Руська земля" і на територію інших племен, яку приєднували до Києва".***) Але безсумнівні літописні свідчення вказують на те, що вже в XII в. наша земля звалась також "Україною". Розповідаючи, напр., про смерть князя Володимира Глібовича, літопис під 1187 р. зазначає "О нем-же Україна много постана,†) під 1189 р. літопис, розповідаючи про князя Ростислава Берладничича, захоче в собі і такий вираз: "Приїхавшу-же ему ко "Україні Галичкѣ".††)

*) Торкаючись розселення українських племен на стародавніх їх територіях, акад. А. Шахматів писав: "Ми на маємо підстав гадати, що сучасні малоруси прийшли в Наддніпрянщину лише в історичний час; ми повинні визнати їх такими-же прапершими поселенцями Росії, як визнали кривичів або вятичів. Але малоруси од берегів Припяти аж до Чорного моря, од Дніпра і до Карпат говорять з такою вимовою, яка ясно свідчить про споконвічну племенну їх єдність. Ось основа, чому ми мусимо визнати єдиноплеменність полян, деревлян, волинян, тиверців, хорватів та інших племен, про котрих розповідає літописець "(див. статтю А. Шахматова "Къ вопросу объ образованьи русскихъ нарѣчій", "Ж. М. Нар. Пр.", 1899, апріль).

**) Грушевський М. "Ілюстрована Історія України", 52 ст.

***) Сергеевич "Рус. Юридич. древности". І. т., 84 ст.

†) Полн. Собр. рус. літоп., II, 2 вид.1908, 653.

††) Теж, 663; див. також у розвідці С. Шелухіна: "Назва України", Відень, 1921.

Стор.54

На північ від Українців (в басейні Дніпра, Двини, Німана) займали досить широкі простори племена середньо- та північно-східної славянської групи *Кривичі, Дреговичі, Радимичі*, від яких ведуть своє походження сучасні Білоруси, (також в басейні верхньої Оки) — *Вятичі*, а коло озера Ільмен *Новгородці*. Від цих племен походять сучасні Великороси (москалі).

Живучи здавна в країні відкритій для наступу кочевих народів, українські племена підпали здавна під значний вплив тюрських народів, що, очевидно, вже в той період, до котрого стосується свідчення літопису, сприяло утворенню своєрідного етнічного типу "Русина"-Українця, який відрізняється від типів тої середньо-східної славянської групи, від якої потім пішли Білоруси, і від тої, від якої ведуть своє походження Великороси. І це цілком зрозуміло: ті північно-східні славянські племена, від яких ведуть своє походження Білоруси, здавна увійшли в тісні стосунки з географічно до них близькими Литовцями,*) а Вятичі, від яких походять Великороси, змішалися здавна з племенами фінськими (Мурома, Меря та інш.); племена-ж українські підпали, як ми вже вище зазначили, під впливи головно елементів тюрських. Не торкаючись уже більше ранніх часів, пригадаємо хоча-би, що вже в XI ст. на південно-українські території насунули орди Печенігів, причому печеніжський елемент пробиває, так-би мовить, для себе шлях в саме серце української землі. На погляд історика *Костомарова***), з кінця XI-го віку Торки, Берендеї і Печеніги почали увіходити в руське життя і склали частину українського населення; од часів-же Мономахових вони під загальним назвиском Чорних Кльобуків навіть жили на берегах р. Рось. В XII століттю Українці витримують боротьбу з Половцями; ми вже і не згадуємо про Козар, яким навіть по свідченню літописця, деякий час (раніше) Поляне давали данину.

*) Утворення білоруської народности, на погляд акад. Шахматова, знаходиться власне в звязку з об'єднанням дреговичів і радимичів під Литовською гегемонією (див. статтю А. Шахматова в Журн. Мін. Народ. Пр., 1899 р., квітень). До речі додамо, що акад. Шахматів не погоджується з тим, що сіверяне були "одноплеменні" з іншими українськими племенами (див. там-же, 346 ст.)

***) Історик Костомаров навіть висловив думку про зачаток на Україні під впливом Печенігів (власне Чорних Кльобуків) козацьких товариств. (Див. Костомарова: "Черты народной южнорусской истории", Собр. Соч. I т., вид. 1903 р., 116 ст.)

Стор.55

Причини фізичні (природні умовини, клімат і т. д.) зі свого боку не могли не накладати свого значного відбитку на етнічний український тип.

По свідченню літописця, кожне українське плем'я відрізнявалось одне від другого своїми звичаями: "Имяху бо обичаї своя і закони отець своїх і преданія, каждо свій нрав". Сумніву не може бути в тому, що, підлягаючи взагалі більш-менш однаковим впливам, підпадаючи довгий період під удари таких могутніх історичних факторів, як періодичні наступи кочевих народів сходу, українські племена хоч і різнилися між собою своїми звичаями, але безумовно не в тій мірі, як од племен північно-східних; останні, як напр.ж Вятичі, здавна підпали під вплив народів фінських, але опріч того і сама північна суворя природа не могла з давніх-давен не накласти свого властивого характеру на етнічний північний тип. Власне що до цих північних Славян, то, на погляд Костомарова, в Українців більш було загально-подібного і спорідненого в звичаях з Новгородцями, які, на думку *Костомарова*, і походили навіть од

частки якогось українського племені, що в дуже давні часи під впливами невідомих причин відкололася від свого корегя і переселилася на далеку північ — на береги озера Ільмен.

Характерно, що літописець, розповідаючи про побут і звичаї українських племен, спиняється зокрема на звичаях Полян (від яких головно походять Українці), підкреслюючи більш-менш визначні риси їх (в порівнянні з другими племенами) примітивно-правного побуту. "Поляне, бо своїх отець обычай имут кроток и тих, и стыдініе к снохам своим... Брачныя обычай имяху"*). Із цього свідчення літописця ми можемо лише зробити висновок, що Поляне-Русь здавна йшли попереду інших племен у правному розвитку, що цілковито й відповідало дійсності. Але цієї "кротости" (Полян) — як цілком слушно зазначив професор *Грушевський* — не треба перебільшувати: "розбишацькі походи Руси IX-X віків супро-водяться зовсім іншими атестаціями про її характер"**)).

*) Лавр. сп., 6 ст.

**) Проф. *М. Грушевський*: "Очеркь історіи украинскаго народа", 34-35 стор.

Стор.56

Взагалі що до побуту та устрою східних Славян до так званого прибуття "варяжських князів", про котре згадує літописець, в історичній літературі, зокрема російській, існували різні протилежні погляди. Вчені ранійшої (німецької) школи, як *Шлецер* та інші гадали, що до самого прибуття Варягів Славяне пробували в стані цілковитого дикунства, жили без усякого уряду, управління — жили так, "як ті звірі та птахи, що наповнювали їх ліси"*). Дикі, некультурні Славяне почали виходити на певний державний шлях тільки завдяки Германцям, котрим доля судила посіяти на сході сонця у східній Європі перші зерна справжньої цивілізації. Інші вчені трималися протилежної думки та гадали, що у східних Славян, здавна вже був осібний устрій суспільного життя і своєрідний громадський лад.

Само собою, такі перестарілі погляди, як погляд *Шлецера*, на стародавній побут східних Славян взагалі, які ніби до самого прибуття Варягів, про котре згадує літописець, пробували в стані дикунства, треба цілковито відкинути: в наш час історична наука встановила вже інші положення. Що торкається племен українських, то на підставі свідчень літопису, також грецьких, арабських і взагалі чужоземних джерел, а рівно-ж тих даних, які знаходяться в розпорядженню археологів і які почасти освітлюють життя цих племен по їх розселенню на стародавніх їх територіях, можна сконстатувати більш-менш вже значний загально-культурний рівень цих племен і перед тим ментом, який відзначається в літопису, як мент сформування давнійшої "руської" держави. А саме, на підставі всіх цих свідчень і взагалі всіх цих даних, що маються в розпорядженню науки, видно, що вже за довго до того часу, до котрого відноситься літопис так зване прибуття Варягів (IX вік), українці, що жили на своїх давніх територіях, займалися хліборобством (в могилах напр. Деревлян і Сіверян знаходять серпи і подібні хліборобські знаряддя), бджільництвом, вели торговельні зносини з сусідніми державами та іншими країнами і взагалі мали свій більш-менш означений державний лад.

*) Див. "Исторія русской жизни съ древнейшихъ временъ". Соч. И. Забілина. 58 стр.

Стор.57

Теорія походження давнішої української ("руської") держави.

Український народ безумовно спочатку переходив цілу низку ступнів, через котрі в своєму поступовому розвитку переходили також інші народи. Сумніву не може бути в тому, що народ наш в найдавніші від нас часи за довго до утворення на своїй території державної організації, державних тіл і їх скупчень, жив так званним родовим побутом, в основу котрого покладалися природні, кровні звязки між членами роду. З поширенням роду, з притягненням до родових організацій нових елементів, ці природні, родові звязки підупадали, порушались та одночасно з поширенням територій, що були заняті такими патріархальними родовими союзами, виникали потроху інші стосунки — територіяльні, але спочатку кровні і територіяльні одночасно. Кровні звязки ще трималися, але поширення звязків територіяльних конче вело до розпаду роду, остаточного розкладу родового побуту, в основі котрого лежала єдність кровного походження членів роду, і до організації життя на громадсько-територіяльних підвалинах, себ-то на ґрунті єдності території та місця пробування. Цей процес, цей розвиток життя, ширився аж доки остаточного не сформулювалась нова форма суспільного життя — життя окремими громадами на територіях, що були заняті окремими племенами. Поступовий розвиток громад стихійно і невідступно вів до все більшого ширення племенної солідарності, племенної єдності, до настрилової конечности більш-менш глибокого обґрунтування самих основ суспільного життя, поставлення певних кордонів для впливів ріжноманітних чинників, зовнішніх і внутрішніх, до принаймні елементарного захисту інтересів цілої території, де були розкинені окремі громади з їх приселками. Ці всі вимоги реального життя невідступно вели до організації і об'єднання громад з їх приселками і кольоніями у

Стор.58

волости, а ці останні у землі-держави.

Такий у головних, очевидно, рисах процес треба припустити при народженню давнішої української державности — процес, який відбувався протягом всього доісторичного періоду, поки не вилився в організацію суспільного життя по окремих землях.*)

Не спиняючись тут на других теоріях московських учених відносно стародавнього устрою життя наших правітців, вважаємо конечним зазначити, що ми в цьому питанню додержуємось поглядів

*) В російській науковій літературі що-до початкового устрою східних славян, які утворили потім Київську Державу і від котрих ми й ведемо своє походження, мається де-кілька теорій: 1) Теорія *родового* побуту. Основні положення цієї теорії закреслені ясно в відомому труді її основоположника *Еверса*: "Das älteste Recht der Russen". На підставі цієї теорії славяне до утворення державної організації жили т. зв. родовим побутом, в основу котрого покладалися кровні звязки між членами поодиноких родів або великих родин; головував у такому кровному союзі старший в роді. Членів роду об'єднував і культ правітців, що вказувало і на релігійні звязки. Характеризує стародавній родовий устрій і спільність посідання майна, що належало цілому родові, члени-ж останнього тільки користувалися ним. Основні положення родової теорії знайшли потім для себе вираз і в труді відомого російського історика *С. Солов'юва* ("Історія Росії"), а також у трудах *К. Кавеліна* (вказемо хочи-би на відому працю названого вченого — "Взглядь на юридическій бытъ древней Россіи"). Незалежно від цієї теорії додамо що про рід і родовий устрій взагалі, як і про походження сім'ї, державної влади, а також і інституту права власности мається на мові російській видатний труд славетного вченого *Максима Ковалевського*. Заперечення проти самої можливості існування родового устрою на Русі в до-Рюриківську добу подав у свій час у російській науковій літературі ще *И. Д. Беляев* (див. зокрема його "Лекції по історії русскаго законодательства" — праця яка впрочім була видана вже по смерті автора). Основні положення Беляєва: Славяне не були

сторомешканцями на Русі, а переселилися з-за Дунаю, де жили родовим побутом і де їх родовий устрій був зруйнований ще Римлянами, які крок за кроком опановували їх території і будували на них свої городи. Вже самий факт переселення Славян і розселення їх на нових місцях їх осідку свідчить про розпорушення у них уже в той час родового устрою, бо останній єсть приналежністю племен "домосідних"; у Славян "руських"; по свідченню літописця, був вічевий устрій, а віче при родовому устроєві "неумістно"; городовий характер суспільного життя на Русі заперечує родовий устрій в самих його основах"; як і у Сербів на Дунаю, так і у нас на Русі, було дві форми посідання землі: не тільки землеволодіння громадське, але й приватне з правом збуття поземельної власности, а такий порядок єсть неможливий при родовому побуті. Взагалі Беляєв тримається погляду, що на Русі не було осібної прихильности до родового побуту, ні спричиняючих тому обставин. (Див.: "Лекції по історії руссаго законодательства" 1-12 ст.). 2) Теорія *задружного* побуту. Основоположником і головним представником цієї теорії в б. Росії був проф. *Леонтович*. На погляд названого вченого і його однодумців, Руська Держава виникла із т. зв. *задружного* устрою, в основу котрого покладалися не лише кровні звязки, але й територіяльні. Такою організацією суспільного життя на Русі перед утворенням державного організму й була стародавня "вервь", так само як південно-західних Славян "задруга" (Див. Леонтовича "О значеніи верви сравнительно съ задругою юго-западныхъ славянь", "Задружно-общинный характеръ политическаго быта древней Россіи") До речі вважаємо конечним додати, що про задругу і в науковій чеській літературі мається низка трудів поодиноких учених; вкажемо хоча-би на "Rodinně pedil iilí zbdruha v rrbvu siovanským" проф. д-ра *К. Кадлеца* — автора "Дійнну Рускїго права do Ottova slovníku naučnїго". 3) Теорія "общинна", представниками котрої в б. Росії були т. зв. московські славянофили: *К. Аксаков*, *Хомяков*, *Самарін*, *Кирєєвський* і др., які трималися того погляду, що стародавній устрій життя суспільного у наших провітців був громадський. "Община", займаючи визначену територію, правувалася на підставі своїх правних звичаїв, маючи свої виборні органи влади. (На характерних рисах "общинного" устрою в уяві славянофілів і на пізнійшій "общині" московській, яку в жаднім разі не можна змішувати з українською "громадою", ми в свій час спинимося уважно в другому місці).

Стор.59

тих учених, які, як напр проф. Малиновський, стали в даному разі на послідовно еволюційний ґрунт і висловлюють думки про послідовну зміну форм побуту у наших далеких правітців.

Цим, очевидно й треба зясувати той факт, що літописець, розповідаючи про стародавній славянський устрій, перераховує вже поодинокі землі. Так, напр., під 945 р. літописець розповідає про "Деревлянську Землю". Таким чином слід прийти до висновку, що найдавнішою формою державного життя на Україні в той час, до котрого стосуються свідчення початкового літопису, треба вважати організацію життя українських племен по окремих землях. "Земля" власне, яко певний термін, охоплювала в собі загальне поняття про тогочасну державність: слово це містило в собі поняття про територію і про населення (елементи поняття "держави"); в літопису під 1145 р. значиться: "Ходиша вся Руська Земля (себ-то Кияне) на Галичь". Так-само і влада, як елемент держави, означається тим самим терміном: "Посла ни Деревська Земля" і т. д.

В які-ж власне форми, в які рамки вкладалося поняття про землю, як про державу? По якому, так-би мовити, принципу вона формувалася? Цілком ясну відповідь на це питання з українських істориків дав ще Костомаров,*) який підкреслив у процесі формування землі головне етнографічний принцип. Племенний характер земель, перерахованих літописцем, підкреслило й чимало й видатних істориків та істориків права російського. Навіть проф. Сергєєвич, що взагалі скептично ставиться до стародавнього розподілу території по племенних ознаках населення, врешті-решт мусив погодитися, що кожна волость мала свою

історію.***) Виходить, кожне українське плем'я займало визначену племенну територію і, правуючись на такій території по своїх звичаях, утворювало одне поняття землі-держави. "Описуючи розселення українських племен X-XI віків — пише проф. Грушевський — київський книжник з усією визначеністю, на котру він був здібний, зясовує, що племенне угрунтування було етнографічним. ****) Безумовно, що і ті свідчення літопису, в яких розповідається про

*) "Мысли о федер. началу в Древн. Руси" та инш.

***) "Рус. Юр. Др." 14 ст.

****) "Очеркъ ист. украинскаго народа." 40 ст.

Стор.60

побут тогочасних Славян і де згадується слово "рід", власне підкреслюють здебільшого елемент етнографічний. Під "родом", в даному разі, треба розуміти частійш за все плем'я, націю, але в усякому разі не "рід" в стислому значінню цього поняття, бо період родового побуту для того часу давно минув. Але разом з тим цей етнографічний племенний елемент в утворенню тогочасної землі-держави не треба й значно перебільшувати. Безумовно в процесі формування земель відігравали визначну роль й інші фактори, зокрема стосунки економічні, торговельні і т. д., але все-таки етнографічна стихія в цьому складному процесі і зокрема спочатку відіграла значну роль.

Крім терміну "земля" для означення тогочасної української держави в пам'ятниках права зустрічаються також інші терміни; напр., для означення поняття держави зустрічається досить часто термін "*волость*". Останній термін — метафора, що переносить один елемент держави — "власть", на два других себто і на територію і на населення. Але слово "волость", як і слово "земля",*) має ширший і менший зміст: "слово волость означає власне, пише професор Сергєєвич, всяку область, що знаходилася під однією владою і тому однаково вживається як для означення цілої держави, так і її адміністративних дільниць.***) Зважаючи на те, що князь був "необхідним" елементом держави — для означення її вживався і термін "князівство".

Кожна земля уявляла з себе політично незалежну від другої одиницю — себ-то політично самостійну державу. Маючи більш-менш означену у відповідних межах територію з постійним населенням, кожна така земля-держава мала свої органи влади, правуючись по своїх стародавніх звичаях. Таким чином в той момент до котрого по літопису відноситься сформування Київської або Руської Держави (Землі Полян), існували крім цієї останньої також

*) "Земля" теж метафорний термін держави; один елемент її (територія) переноситься на два других: владу і населення. (Див. Проф. Владимирського-Буданова "Обзоръ истории русскаго права", 11 ст.) Проф. Владимирський-Буданів з приводу слова "волость" держиться думки, що "головне значіння" цього слова єсть власне "частина держави, провінція". "Для означення цілої держави слово це вживається, порівнюючи, в рідких випадках". Що-ж торкається слова "князівство", то воно, на погляд пр. Владимирського-Буданова, мало найближче відношення до слова "волость" і означувало власне "територію, що належала тому чи другому князю".

***) Сергєєвич: "Юрид. Древн.", т. I, 1.

цілком незалежної одна від другої землі, як Земля Деревлян, Земля Сіверян (Сіверська), Земля Уличів і т. д. Виходить, що українські землі мали здавна (за довго до IX-го віку) старовічну державну традицію (бо землі-держави не могли утворитись одразу), і що погляди тих учених, які гадали, що власне від Варягів починається державна організація в Києві — не мають під собою підстав: професор Сергеевич добре зазначив, що взагалі державність не є щось таке, що можна було-б кудись "переносити". Варяжські дружини, як бачимо, не принесли до нас ні імени "Русь", ні державности: і те, і друге вже існувало у нас ні здавна, і Варяжські дружинники, приходячи до нас, приходили на готове.

Стародавній "городовий" устрій земель.

Значіння і роля городів.

Землі складалися із городів і пригородів з територіями, що тяготіли до них. З найдавніших часів в кожній землі-державі велику і визначну роль грали "городи"; — це були центри в яких здавна зосереджувалося політичне, економічне і сіспільне життя. Перш за все *городи* були центрами *військової організації*: власне в них зосереджувалися головні заходи влади по обороні краю від зовнішніх ворогів. Город мав значіння перш за все військової фортеці. Під захист города прибігали завше мешканці землі, коли їм загрожувала небезпека від наступу ворогів.

Городи були в той час і *центрами релігійними*; в епоху поганства в них знаходилися капища, священні гаї то що.

Але головне значіння городів було як центрів *економічних*, а зокрема *торговельних*. В городах в той час зосереджувалася торгівля, яка відогравала в життю тогочасного населення одну із самих важливих ролей. Особливо відзначався своєю торгівлею, як внутрішньою, так і зовнішньою найдавніший центр Русі — Київ. Візантійські й арабські джерела свідчать, що Русь здавна провадила торгівлю зі східними країнами: руські купці бували не тільки в

Болгарах (Болгари — місто на Волзі), в хозарському Ітілю, Візантії, але і в Александрії Єгипетській і навіть в Багдаді. Київ, як відомо, лежав на великому історичному шляху "із Варяг в Греки",*) і це страшенно спричинилося до торговельного і взагалі економічного розвитку Києва та інших "руських" городів. Через це міста головним чином будувалися в той час по водяних торговельних артеріях; самою головною такою артерією, по котрій провадилася торгівля, і був Дніпро. Безумовно, що городи, як торговельні і економічні взагалі центри, приваблювали до себе всі околичні території і їх населення; в городах, як визначних економічних центрах, зосереджувалося головним чином суспільне життя. До городів тяглися пригороди ("при городі"), які в свою чергу являлися місцевими центрами для земель, що тяготіли до них разом із селами і приселками. Кожний пригород мав таким чином свою певну територію, свою волость. Остання в свою чергу розпадалася на де-кілька "волостей", в склад яких увіходило де-кілька громад. Бувало іноді так, що той чи інший пригород з розвитком місцевого життя набирив більш ширшого значіння і навіть перетворювався в город:

траплялося й так, що в той час, як город економічно і політично занепадав, — ріс одночасно його пригород і город врешті-решт уступав йому своє місце.

В кожній землі був свій *старший город*; в цьому власне і зосереджувалося не тільки економічне, але й політичне життя даної землі; в ньому одбувалися здавна віча, які виявляли верховну волю землі і постанови котрих мали обов'язуючу силу для даної землі-держави. Цим старшим городам таким чином підлягали пригороди; це положення ясно підкреслено в літопису; "що-ж старійші здумають, — на тому-ж пригороди стануть". В Землі Руській за такий старший город од споконвічних часів уважався Київ — "мати городів руських".**) Вважаючи на те, що в старшому городі зосереджувалася вища політична гегемонія над цілою землею —

*) Київ був визначним торговельним етапом по впровадженню торговельних стосунків і між сходом і заходом (Європою і Азією). Українські купці бували в Німеччині, Чехії і т. д.

**) "Київ — пише акад. Шахматів — як це видно із оповідання про Аскольда і Дира, мав політичне значіння і до утворення при Олезі загально-руського союзу." (див. Шахматова: "Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарiчiй", "Ж. М. Нар. Пр.", 1899, квітень.)

Стор.63

остання звалася (пізнійше) по імені свого старшого города; так Земля Полян, Земля "руська", старшим городом котрої був Київ, звалася також Київською Землею; частина Землі Сіверської по назві свого старшого міста звалася Чернігівською і т. д.

Городовий характер устрою тогочасної землі-держави і розвиток торговельної діяльності серед населення поклали свій відбиток на все тогочасне життя. Розвиток власне торгівлі, на яку спирався в значній мірі добробут місцевого городського населення, сприяв утворенню здавна серед місцевої людности окремої верстви — так званих "градських старців", "лучших" або "нарочитих" людей, "старійшин по всім градом" — городової старшини". Це був своєрідний місцевий патриціят, своєрідна, головним чином торговельна аристократія, яка, очевидно, утворилася шляхом довгого процесу і яка разом з осередженням в своїх руках впливів на економічне життя брала, як це можливо думати, визначну участь в управлінню самою волостю.

Ці-ж "лучші" люде, "градські старці", мусіли піклуватись про організацію на певних підвалинах справи військової оборони землі, бо ця справа в ті далекі часи, коли землям зо всіх боків загрожувала небезпека од нападу ворога, потребувала особливо пильного до себе відношення. Заходи всіх місцевих чинників до організації оборони землі від зовнішнього ворога і до забезпечення спокійного провадження торгівлі зовнішньої і внутрішньої, очевидно, спричинилися до поділу цілої території землі на так звані *тисячі, сотні і десятки*, сліди якого на довгий час залишалися в істнуванні в українських землях урядів тисяцьких, сотських і десяцьких, навіть в той період історії нашої державности, коли власне військова оборона краю від зовнішніх ворогів набула інших форм.

Вище вже зазначено, що вже в цей час історії нашої державности визначну роль відіграло власне віче, як орган, який виявлював волю народа; на таку визначну роль народнього зібрання, віча, маються вказівки у візантійських джерелах навіть з VI-го віку. Так візантійські

письменники Маврикій і Грокопій Кесарійський свідчать що Славяне не підлягають одному мужу, але здавна живуть в народоправстві. Але опріч віч, на організації котрих, як і інших

Стор.64

органах влади (князя, боярської думи) ми далі спеціально спинимося, у тогочасних українців, як бачимо, існували так звані "градські старші" із кол котрих, очевидно, виходили різні урядові особи. Але крім "градських старців", літописець згадує про існування в окремих українських племен своїх місцевих князів, або як їх звать в історичній літературі, "князьків"; так літописець згадує про якогось князя Мала у Деревлян, і т. д. Що власне уявляли з себе ці місцеві князі за браком свідчень трудно зясувать, але єсть підстава думати, що в книзі в той далекій період нашої історії, були *виборні племенні начальники*. Очевидно, вони підходили до тих князів, з якими зустрічаємося в той-же період і у других канів і т. д.,*) що виконували обовязки військових начальників а почасти суддів. Через це немає жадних підстав бачити в цих стародавніх славянських князьках представників монархічного спадкового принципу, який спостерігали у факті існування тих князьків у давніх правітців наших славян деякі російські історики. Історичні свідчення не дають підстав для такого висновку.**)

В такій формі виявлялася загальна структура української державности біля того періоду, в який, по свідченню літописця, трапилась ніби визначна історична подія, відома під назвиском прибуття на Україну варяжських князів з їх дружинами.

*) Див. Барон С. А. Корф: "Исторія русской государственности", 49 ст. Як замічає цілком справедливо бар. Корф, літописи "ніде не розповідають нам про існування князівського роду, а лише про окремих осіб"...

**) "Цікаво відмітити — пише той-же автор — що Скандинавські саги говорять про славянських князів первобутньої епохи, але також не згадуючи ні про князівський рід, ні про *князів-монархів*" (див. там-же, 48 ст., курсив наш.)

Стор.65

Русь (Земля Полян, Земля Київська), як осередок української державности.

Всі українські землі, як ми зазначили, були політично незалежні одна від одної. Русь — Земля Полян із своїм старшим городом Київом, дякуючи зокрема своєму географічному положенню (через Київ проходила велика історична путь із Варяг в Греки), йдучи в справі правного розвитку поперед інших українських земель, з давніх-давен мала значіння національно-політичного осередку життя всього українського племені. Центр землі Київ і був тим рудиментом української державности, з якого шляхом довгого процесу розвинулась і виросла стародавня Українська (Київська) Держава, захоплюючи в сфері своєї київсько-руської державної ідеології всі інші поодинокі українські землі і навіть поширюючи свої державні впливи далеко поза українські етнографічні межі. Процес цього поширення впливів і зміцнення основ української державности на певних підвалинах був безумовно дуже складний, щоб його можна було накреслити у стислих та загальних формах. Але не роблячи більш глибокого аналізу сього складного процесу (яким він у дійсності являється), ми

вважаємо за конечне зазначити, що основний його напрям більш-менш виявився ще тоді, коли процес формування поодиноких державних тіл (земель) набув уже певних форм.

Стор.66

Торгівля, яко фактор у процесі створення Української Держави.

Роля і значіння дружинного елементу.

Інтензивний розвиток торгівлі, від якого залежав добробут тодішнього українського населення і зокрема зносили торговельні з чужими країнами, як ми зазначили, вимагав могутньо організувати справу оборони землі від зовнішніх ворогів на певних і твердих підвалинах. Торгівля не могла ширитись і розвиватись у краю, на який мали змогу безкарно робити наскоки поодинокі хижацькі орди ріжних кочовників та грабували не тільки горговельні валки купців, але їх склади та факторії, як також і місцеве населення. Ті заходи влади до організації оборони краю від зовнішніх ворогів, сліди яких ми вбачаємо в поділі цілої території землі з її населенням на тисячі й десятки, були тоді вже досить архаїчними і не задовольняли вимог тодішнього часу. Життя владно вимагало впорядкування справи оборони краю і забезпечення торговельних інтересів населення на інших, нових підвалинах. Упорядкування справи цієї знайшло для себе (приблизно біля пол. IX-го віку) міцні підвалини в притягненню до захисту країни від зовнішніх ворогів чинника — чужоземної організованої військової сили. Цією силою й були т. зв. *Варяги*, про яких оповідає літописець.

Скандинавські купці, очевидно, здавна приходили на Русь, з якою були в постійних торговельних зносінах; ще частійше переходили вони через Русь Дніпром та його притоками, попри Київ, простуючи до Чорного моря у Візантію. Так-само вони вертали і з Візантії з ріжним східним крамом (вином, т. зв. "паволоками" — коштовними тканинами, та инш.). Київ був значним шляховим пунктом, де торговельні валки скандинавських купців завжди зупинялись і де віддавна провадилося жвавий торговельний обмін межи Русю та Варягами. Для безпечного та спокійного провадження таких торговельних справ варяжським купцям потрібна була в ті часи добре налажена військова охорона. Тому вони з'являлись на Русь досить часто в супроводі добре озброєних військових відділів

Стор.67

— дружин. Бувало безумовно, може й частійше, що такі озброєні ватаги Варягів або, як їх називали на півночі в Новгороді, "варяжські находники" дорогою в тому або іншому випадкові і самі грабували місцеве українське населення. Проф. М. Грушевський пише слідує про "руських купців того часу: "Торгівля вимагала озброєної охорони, купецькі каравани рушали в путь зі зброєю в руках, як військові експедиції, і кожної хвилі караван таких купців-воjakів був однаково готовий одкрити торг або вязатись у бій, заключити корисний договір або вишукати здобич, злупити контрибуцію, наловити невільників".*)

Безумовно, ще в більшій мірі ця характеристика відноситься й до варяжських купців. Але, як би там не було очевидно, "Русь" не могла не звернути своєї уваги на цю добре впоряджену військову силу, на добре озброєних варяжських воjakів, сміливих та відважних. Саме тоді, зрозуміла річ, виникла думка притягти цих "находників" (IX віку) на службу державі з метою організованого захисту державної території від зовнішніх ворогів, провадження військових акцій у чужих краях та запровадження ладу в самій землі, в самому краю, що було само собою потрібним за-для інтересів торгівлі. І ось — в X-му та на початку XI-го віку ми бачимо на Руси

чимало варяжських дружинників, яких мали під своєю рукою "руські" князі. Це, як думає проф. М. Грушевський, і привело потім (уже в половині XI-го в.) автора "Повісти временних літ" до висновку, що київські "руські" князі походять од варяжських "конунгів" і що саме імя Руси перенесено, мабуть, Варягами із Швеції. Проф. Грушевський говорить: "І справді — хронологія Повісти" не витримує критики навіть у її виправленому вигляді. Появу варяжських "конунгів" у Києві "Повість" пристосовує до 860-их років через те, що у 860-их роках у Візантії знали Русь, а автор "Повісти" вважав сю Русь за київську. Але в дійсності візантійці знають Русь уже *напочатку IX-го віку*, певно ту Русь, що приходила не із Скандинавії, а із *українських земель*. Імя Руси звязане найтісніше з Землею Полян і, очевидно, було її стародавнім іменем. Всі зусилля розшукати сліди стягнення Руси в Скандинавських землях не привели ні до яких

*) "Очеркъ истории украинскаго народа", ст. 51.

Стор.68

позитивних результатів. Скандинавські саги, які добре знають своїх земляків, що ходили на Русь на службу до тамошніх князів, але нічого не знають про скандинавське походження київської князівської династії, зовсім не натякають на нього. Весь арсенал доказів, які було зібрано оборонцями літописної теорії про варяжське походження київської держави (т. зв. Норманістами) свідчить тільки (а се ми й так знаємо), що в IX-X вв. в дружинах київських князів було багато варягів, і що через се, напр., у Візантії не вміли іноді відрізнити Варягів од славянської Руси.*)

Цей варяжський дружинний елемент мало-помалу розчинився в місцевому елементі і особливо впливу на правні українські норми не мав. Разом із місцевими українськими дружинниками він відіграв лише визначну роль на протязі цілого періоду як військова сила. За допомогою власне дружини Русь поширює свої державні впливи на всі сумежні з нею українські землі і навіть провадить військові акції в далеких чужих краях. (Згадаємо хоча-б відомі походи Олега та Ігоря на Візантію, виправу Ігоря 944-го року на Каспійське побережжя, походи Святослава на Хозар, Ясів, Косогів, нарешті на Дунай у Болгарію, та інше).

Яка саме територія Української Держави була за Олега, Ігоря та Святослава — сказати трудно. З літопису відомо, що Олег ходив походом на Деревлян, Уличів, Радимичів, Сіверян, Тиверців і що Деревляне, Сіверяне та Радимичі платили Олегові дань. Взагалі літопис уже згадує про "світлих князів під рукою Олега та Ігоря сущих". Останній скорив своїй владі також і інші племена поза українськими етнографічними межами, як напр., Вятичів.

Яку-ж власне форму придбала українська державність за цього нового періоду історії, відомого під назвою періоду "дружинного"?

Основний напрям "руського" державного устрою — на погляд Костомарова — тримався "двох шляхів": з одного боку це було складання цілої Руської Землі в одне державне тіло, а з другого — утворення в ньому політичних організмів, які "заховуючи кожний

*) Проф. М. Грушевський: так-само, ст. 55-56; курсив наш.

свою відокремність, не втрачували-б звязку та єдності, проявом чого була-б сукупність їх."*)

Поширюючи владу Руси на сусідні землі, київська державність не зачипала в цих останніх місцевих особливостей, їх устрою, як не втручалась також і у внутрішні справи: всі відносини цих земель до "центру", яким був із себе Київ, яко "мати городів українських", з іменем якого були звязані традиції про "стар-шинство", — обмежувалися головним чином на "дані", яку ці землі повинні були давати київському князеві. Дань цю збирали звичайно підчас т. зв. осіннього "полюддя": з непокорних за допомогою дружинних залог; в цьому випадку до платіжки дані "примучували". Але поза цим землі правувались по силі своїх місцевих стародавніх звичаїв і, очевидно, в них продовжували деякий час княжити їх місцеві князі: за кн. Ольги, наприклад, у Деревлян сиділи місцеві князі, що — як каже літопис — "розпасли суть Деревську землю". "Лише потроху й помалу з центра замість місцевих князів насаджувались підручні князю київському князі київського дому, а в різні провінції було посилено київських намістників; в "непокорних" територіях розтошовувалися дружинні залоги".**)

Цей процес в утворенню "Руської" або Київської Держави, процес, який дуже влучно проф. М. Грушевський означає, як процес "механічної еволюції" української державности, досяг свого найвищого ступіня вже за часів Володимира Св., за якого Українська держава охоплювала величезні простори: на далекому північному заході кордони Української Держави доходили до Прусів, на заході — майже до Кракова а на південному суході — до Ясів та Косогів. Таким чином українська державність поширила свої впливи далеко поза етнографічні українські межі, а прийняття віри християнської за Володимира надало їй нового, глибшого морального змісту та оперло на нові культурні основи.

*) Н. Костомаров: "Монограф. и изслѣд." т. 1, 1.

***) Див. Грушевський: "Очеркъ", ст. 65.

Відокремлення земель.

Але з часу Володимира Святого (з кінця X-го в.) в історії української державности відзначається разом із тим процес, коріння якого фактично було заховане в перших періодах її історії; процес цей відомий в історії під іменем *відокремлення земель*.

Вже за життя Володимира Св. його численні сини займають місцеві столи по визначних політичних центрах. Розміщуються вони "не по окремих провінціях, а по готових державах"). Таким чином визначається ніби більш міцний звязок земель-держав із центром Києвом, на ґрунті єдності (в кожній землі) князівського роду. Але з поширенням князівського роду починає разом із тим також ширитись розподіл і окремих земель на окремі князівства (зокрема після Ярослава,***) причому при кінці цього складного процесу ясно накреслюється ціла

система князівств-волостей, які всі разом складала з себе одну певну землю. В цей т. зв. княже-дружинний період поодинокі землі з усією системою своїх волостей-князівств виявляють тенденцію до автономного, цілком незалежного від Києва політичного життя. Поділ на окремі волости йде, але цьому поділові, як влучно висловився Костомаров, галузі трималися звязку проміж себе в тих границях, які зазначили їм народности"... "Всі князі одної землі між собою завжди були в найтіснішому звязку: їх князівства мали змисл одної групи володіння, одної нероздільної, внутрішньої єдністю утвореної округи".***) Врешті-решт замість впливів дружинних елементів ясно виявляється значіння "земщини". Керує державними справами центральна "громада" землі: власне — віче старшого города по стародавньому правилу: "що старійші думають, на тому і пригороди стануть." У всіх земських справах пригороди з своїми волостями тяготиють до старшого города. Цю силу земщини добре розуміють князі, що шукають підпори у самого населення, у землі, прислухаються до голосу її віч. "В результаті — пише пр. Грушевський — київським князям, збирачам спадщини Володимира

*) Див. Вл.-Буданова: "Обзоръ", 15.

**) Ярослав розділює свої володіння межі дітьми. Він дає "города, розуміється, з пригородами", себ-то волости. Роздаючи волости, він має на оці повну їх політичну самостійність, а тому забороняє синам "переступать преділ братній" (Сергєевич. "Рус. Юрид. др." ст. 45).

***) Так-само.

Стор.71

Св., приходилося вести боротьбу, не тільки з князями окремих земель, але і з самими землями, що відстоювали свою відокре-мішність, і вся доосередочна енергія старої державної машини ослаблюється також і цими відосередочними стремліннями земель".

Процес цей закінчився відокремленням земель: опріч Київської Землі в кінці процесу відокремилася Земля Сіверська, яка складала два незалежні князівства: Чернігівське і Переяславське, далі Земля Волинська, а ще ранійш Галицька з своїм визначним у той період центром Галичем. Відокремилася також Земля Турово-Пинська на глухому Припетському Поліссю. Таким чином вся Україна поділилася на окремі землі з цілою системою окремих князівств-волостей в кожній поодинокій землі; разом-же всі ці князівства-волости, уявляючи з себе цілком самостійні, політично-незалежні держави, складала внутрі кожної подинокої землі "одну групу володіння".

Національна єдність.

Розпавшись на окремі землі з цілою системою князівств у кожній землі, Україна-Русь разом із тим продовжувала заховувати *національну* єдність. Єдина мова, єдина релігія, єдині основні положення народного права старо-руського, що знайшли для себе яскравий вияв у "Правді Руській"; нарешті єдина династія єдиного князівського роду київсько-руського, стародавні впливи й традиції київські, — все це, не зважаючи на князівські "котори", суперечки проміж собою окремих князів і навіть волостей, — все це обєднувало всі поодинокі політичні угруповання українські в одне визначне національне ціле — в "землю Руську". Що, не дивлячись на свій політичний розділ, Земля Руська — Україна — уявляла з себе одне визначне національне ціле, про це заховалося з XII в. чимало свідчень літопису. В свідченнях літописів

XII в. Русь взагалі різко відділюється від північних (великоруських, а навіть білоруських) земель і волостей. Так, напр., в літопису під 1149 роком розповідається про побачення київського князя Ізяслава з братом своїм Ростиславом Смоленським, причому літопис одріжняє Русь

Стор.72

од Смольнян-Кривичів. По свідченню Іпатевського літопису (1180 р.) Ростово-Суздальська волость — не Русь; так-само не Русь і Володимир на Клязьмі, рівно-ж і Новгород (1149 р.): "Пустиста Новгородци и Русь воевати к Ярославлю". В Іпатевському літопису під 1224 р. згадується, напр., про раду князів Мстислава Романовича Київського, Мстислава Козелецького та Мстислава Галицького з приводу майбутньої зустрічі з татарами. В літопису про цих князів сказано так: "Ти бо бяху старішинами в Руській землі"; далі літопис відтіняє: "Юрія князя-ж великого Суздальського не было в том совіті" і т. д.*)

З другого-ж боку з поширенням національного звязку між українськими землями назва Руси прикладається й до інших (окрім київської) територій, що підпали під вплив київської державности; так, напр., назва Руси прикладається в пол. XI-го століття до Володимирської волости на Волині, далі поширюється на Галич і Чернігів і т. д. В літописних свідченнях, починаючи з XII в., для означення Української Землі починає зустрічатись вже і назва "Україна", про що вище ми вже згадували.

Таким чином, не дивлячись на політичний розділ і на відокремлення земель — всі вони звязані поміж собою *внутрішнім* звязком, який не зникав і надалі, навіть тоді, коли поодинокі українські землі та волости під впливом історичних подій почали тратити свою політичну незалежність і входити в сферу впливів чужих сусідніх народів. Всі частини України — "Русь з Поділлям, Полісся, Волинь, Червона Русь — при кожній народній дії", пише Костомаров: "показували обопільне тяготіння і визнання свого внутрішнього звязку та нероздільности. Через це русь-Полян, Полісся, Волинь, Поділля, Червона Русь, всі частини Південно-Руської землі та Південної руської народности з їх приватними відокремішностями повинно розглядати як єдину *Південно-Руську Землю*, всі перераховані частини якої відносно загального свого

*) Див. про це у Сергєєвича: Р. Юр. Др., т. !.

Розповідаючи, напр., про події, які сталися в літо 1675, літописець пише: "а Святослав приде з Суздальці і з братами і з Смоляни і з Полоцани к Руси (П. С. Л. т. VI, Новг.) Москва ще й напочатку XIII в. в уяві літописця теж — не Русь. Так, напр., під 1213 р. літописець про одного князя розповідає так: "Он-же йде з Москви в Русь". (Полн. Собр. Рус. Літ., літ. по Воскр. сп., 119 ст.). Автор.

Стор.73

звязку зєднані ще тісніше, ніж у Великій Руси Вятичі, Рязань, Суздаль відносно загально-народнього звязку великоруського елемента."*)

НАСЕЛЕННЯ.

Невільники.

У всіх взагалі історичних народів населення в старовину поділялося на "вільних" і "невільних". Інститут "рабства" у відповідні історичні періоди життя народів уявляв із себе загальне явище. Правничі думки, що осуджували такі інститути, як інститут невольництва, рабства, йшли та розвивалися за довго до їх можливого реального здійснення. В стародавніх грецьких державах уже тоді, коли високо розвинулася культура, рабство продовжувало існувати; цього мало — в самому суспільстві грецькому, навіть серед визначних представників грецької думки (Аристотель), продовжував жити погляд, що рабство — явище нормальне, природне. Теж і віра християнська з її ідеалами рівності й братерства всіх людей не мала змоги рішучо, цілковито й одразу знищити рабство, і ми знаємо з історії всесвітньої, що довгий час — цілі століття вже за християнської ери — в різних народів продовжував існувати (в тих або інших формах) цей інститут. Для знищення невольництва в Америці, напр., відбулась тяжка горожанська війна; в царській-же Росії рабство (у формі кріпацтва) було скасоване лише в 1861 р.! Всю першу половину XIX в. в Московщині, кажучи словами московського поета Некрасова, "потомокъ татаръ, какъ коня выводилъ на рынокъ раба-славянина", а поет Пушкін свого часу з жалем мріяв: "Увижу-ль я народъ неугнетенный!" Життя-ж і страждання генія нашого слова Тараса

*) М. Костомаров, I т., ст. 13.

Стор.74

Григоровича Шевченка — живий доказ "живучості" старовічного інститута рабства, для знищення якого потрібно було на протязі цілих століть цілій низці поколінь зосередити всі свої зусилля на боротьбу за волю.

Отже після всіх цих коротеньких замітів нас не може вражати самий факт існування в стародавній Україні-Руси інститута рабів: історичні закони, закони еволюції та людського поступу в основі своїй однакові у всіх народів. *)

"Несвобідні" в наших пам'ятниках мали різні назви: 1. челядь, 2. холопи, і навіть пізніше просто "людіе". В останньому випадкові лише підкреслювалося, що вони до когось належали: "боярські" людіе і т. д. В звичайному значінні під "людьми" розумівся простий народ (особисто-вільний) у відріжненні від бояр. "Челядь" одного походження з "чадо" і означає власне домочадців. "Холоп" — назва, якої вживалося для означення невольного чоловіка; для означення невольної жінки вживали назви "роба", "холоп", "холопи", "хлопець" — як це підкреслює проф. Сергеевіч — є назви, яких потім уживалося для означення слуг взагалі.**) В литовсько-польський період нашої історії назва "хлоп" (також "кметь") прикладалося (під впливами польсько-шляхецькими) на Україні і до "волосних людей", себ-то до селян, на котрих поширювалася все більш і більш панська неволя; під "хлопом" розуміється власне "селянин", а не слуга в стислому значінні цього слова. Слово "роба" походить од слова "робити". Назва "роба" як і "холоп" вживається "Руською Правдою": "А втрое хлопство: поиметь робу без ряду". (Р. Пр., Тр. 103).

"Холопи" були *повні і неповні*. Повні "холопи" звалися "обельними"; "обельний", "обель" — значить повний, ціл-ковитий.***) Цілоком окрему групу уявляла з себе категорія

*) На погляд проф. Чічеріна, в стародавній Русі справжнє рабство зявилося лише після прибуття варяжських дружин, і можливо, було занесене ними. Взагалі-ж у науковій літературі висловлювалися й погляди (Маційовський), що рабство не було інститутом стародавньо-славянським, а було прищеплене слав'янам зовні.

**) В пам'ятниках права московського несвобідних звали також "слугами", "діловими людьми", — служилими людьми". — Див. Сергєєвіч: Р. Юр. Др. т. I.

***) В литов. пер. нашої історії слово "обель — вічно" зустрічається в актах купівлі-продажу і данини для означення повного, цілковитого збуття майна без права викупу його попереднім власником та його спадкоємцями. (Акт. Лит. Метр. т. I та ин.)

Стор.75

напівсвобідних людей: в даному разі ми маємо на увазі т. зв. "закупів", про котрих згадує Р. Правда.

Перш ніж спинитись на правному становищі обидвох категорій, несвобідних і напівсвобідних людей, вважаємо за конечне торкнутись самих джерел походження на Україні інститута рабства.

Найстародавнім джерелом невільництва на Україні, як і всюди, була *війна*. Полонених усюди обертали на невільників: так було в Греції, старому Римі, — було так-само і в нас. Відомо, напр., що Ольга, скоривши своїй владі Деревлян, віддала їх військо в рабство; те саме зробив і кн. Ярослав Мстиславич, що воював з Ляхами.

Другим джерелом холопства був *договір* купівлі-продажу: про це джерело рабства згадує Р. Пр. Цей договір мусило укласти перед свідками з додержанням деяких приписів: покупець холопа мусив у його присутности дати продавцеві дрібну монету. Шлюб з робою мав наслідком рабство (Р. Пр. Тр., ст. 103). Для оминення цього треба було молодому перед шлюбом умовитись із господарем роби про заховання для себе особистої волі: "поиметь ли с рядомъ, то какося будетъ рядил, на том же стоить". (Тр. 103). Той, хто взяв на себе обовязки *тивуна або ключника*, не виговоривши для себе окремою умовою свободи, — ставав холопом. Довжник, що не зміг виплатити свого боргу, міг легко стати рабом; про такі наслідки власне договору позички для довжника у випадку невиконання ним договору також згадує "Р. Правда" (Р. Пр., Кар. сп., 68-69 арт.). рабом ставав і *злочинець*, якого віддавали "на поток і разграбленіє" (*ibid.*, 5 арт.). Згадаємо тут, що й потім, навіть у XVI в., як відгук цього, в литовсько-українському праві мала чинність постанова, що злочинці, засуджені на горло, яле яким покривджений дарував життя, — разом із їх нащадками оберталися на невільних: "такові в неволю мають бити дані і діти їх, которі ся будуть потім родити (Лит: Ст., I р. XI, арт. 13).**) Само собою вже зрозуміло, що *діти рабів* — раби; це цілком ясно підкреслено в Р. Правді: "от челяді плод" єсть натуральний прибуток хазяїна.

**) Характерно між иншим, що в бувш. Рос. Імп. арештанти в офіц. актах до указу 1816 р. звалися не тільки "коложниками" (від слова "колода", яка заміняла ланцюги), але також і "невольниками". Зап. И. Р. Г. Об. т. I. 1867).

Стор.76

Взагалі, як це цілком справедливо зазначає проф. Чічерін, — *кожне залежне відношення* могло бути джерелом рабства: полон, шлюб, позичка, найми, злочин, добровільне підданство — все це могло вільного чоловіка зробити рабом, не кажучи вже про способи посередні, як то: купівля та народження в холопському стані*). Про добровільне підданство, про самопродаж Р. Пр. впрочім не згадує, хоч і цей спосіб, очевидно, існував.

Згідно з Р. Правдою: *servi sunt res*, хоч і не розвинувся в нас, як у старому Римі, але він просвічує: "од челяди плод и од скота..." Самі ці слова Р. Правди вже означають загально-безправне становище раба.

На вбивство раба Руська Правда не дивиться як на вбивство вільної людини: "А в холопі і в роботі віри не мається" (Р. Пр., сп. Тр., 84). Раба можна було збити і навіть без його провини; але зважаючи на те, що вбивство холопа звлялося втратою в господарстві, його господареві треба було дати відповідний еквівалент за згубу, втрату, а крім цього заплатити 12 гривень князеві. В Рус. Пр. між іншим мається "такса" за вбивство холопів. З цієї такси видно, що життя звичайного холопа оцінювалося в п'ять гривень. За крадіж холопа господареві платилося 12 гривень "за обиду**"); (12 гр. платилося теж у випадку крадіжки бобра).***) Характерно, що в Статуті Литовському (XVI в.) на крадіжку челяди дивилися ще як на злочин проти майна хазяйського (Розд. XII, арт. 8, Лит. Ст. 1529 р.), і артикул про неї поміщений поруч із артикулом, який торкається крадіжу волів, корів та іншої худоби; 8 арт.: "теж уставуєм, если бы хто вывел або выкрал чиего человека або челядина"; 9 арт.: "А хтобы у кого украл вола, корову, свиню, або вепра; або овцу або козу". Коли ще в XVI в. існували такі погляди на холопа, нема нічого дивного, що в добу Р. Правди "од челяди плод і од скота" був лише природним прибутком, майном їх власників.

Коли у власника було викрадено коня, зброю або одіж, він, згідно з Р. Правдою, не міг відібрати їх у фактичного посідача, а

*) Чічерін: "Холопы и крестьяне в России до XVI в.", 9 ст.

***) Р. Пр., сп. Ак., 27.

***) Р. Пр., Тр. сп., 62.

Стор.77

мусів звати відвічального за крадіж на т. зв. "свод". Та сама процедура "свода" прикладалась і для відібрання у фактичного посідача хазяїном свого краденого холопа. Для уникнення цієї процедури хазяїн, у якого вкрадено "челядина", мусів наперед зробити "заклич або заповідь на торгу про челядина, який зник". (Р. Пр., Тр. сп. 26, 28), і лише при цій умові він міг одразу без суду відібрати свого вкраденого раба від того, в кого раб знаходився. — За поміч рабу, що втік од хазяїна. Р. Пр. встановлювала "пеню" таку саму, як і за вбивство раба.

Особу раба на суді заступав цілковито його власник; раби — не субекти прав: "їх-же князь продажею не казнить, зане суть несвободни". (Гр. 42). З тої самої причини вони не могли бути свідками на суді, а рівно-ж і послухами (77, 127, 130 арт. Р. Пр., Кар. сп.). Лиш у тих випадках, коли справи не можна було розв'язати без свідчення раба, рабів з категорії кваліфікованих, як, напр., тивунів боярських, допускалося на суд в характері послухів. Що-ж до прав на майно, то спеціальної заборони мати його Р. Пр. не встановлює, але з загального безправного становища видно, що коли-б раб його і мав, то право його не було нічим забезпечене (бо-ж раб сам річ), — тим більше, що раб не був управнений закладати який-небудь позов проти свого хазяїна.

Але в науковій літературі можна стрінутись і з іншими поглядами. Так проф. Сергєєвич гадає, що — хоч становище рабів було загально-безправне — але фактично вони мали і власне майно, і складали різні умови, і відповідали на суді, і були учасниками в різних судових діях, як хресне цілування, і навіть присуджувано їх до платіжки кар та згуб. Він так-само гадає, що за навмисне вбивство рабів карали, — не карали лишень за вбивство з необережності. З приводу такого погляду проф. Сергєєвича можна сказати, що до першої міри він правильний, бо хоч і суворі постанови Р. Правди про холопів (раб — "скот"), але не може бути сумніву, що і в той час люде не могли не розуміти, що в дійсности раба не можна цілковито звести до становища худоби. З тої самої Р. Пр. ми знаємо, що тивуни та ключники в більшості були рабами, але тивун — "перша людина" в домовому господарстві; ключник так-само, бо

Стор.78

ключ — ознака влади,*) а крім цього раби-тивуни були і суддями. Безумовно, що виконувати всі ці обовязки (зокрема — судді) не могли люде, позбавлені громадянських прав. Правда — всі ці тивуни, ключники складали з себе кваліфіковану групу рабів, але вже одне те, що була така категорія рабів, дає підстави для висновку, що дійсний погляд на раба ріжнївся від того, який відбився в Руській Правді. Раби, очевидно, користали з деяких горожанських прав, хоч тут уже з другого боку не треба занадто впадати і в ідеалізм що-до становища рабів. Зовсім слушно замічає проф. Чічерін,**) що саме поняття про людину вироблюється лише шляхом історичного розвою, поступово; цілком зрозуміло також, що тоді таке ширше поняття про людину та її права ще не могло витворитись: для цього треба було ще багато часу. Але хрестова віра та культурні впливи християнства і в той час уже значно сприяли поширенню ідеї про людські права невольника і допомогли в поліпшенні його становища. Ті зерна, що їх сіяла християнська культура, яка боролася проти рабства, очевидно, впали на добрий ґрунт, бо для зросту рабства та поширення його в нас не було сприятливих умов: ні замкнених в собі упривілейованих станів, ні відсовування народу, маси, від впливів на загально-державне життя; народ, що здавна жив у народоправстві, не міг бути народом рабовласницьким, і не дарма, як свідчить Маврикій, полонених своїх славяне тримали в неволі лиш тимчасово; після певного терміну їм давали можливість або заплатити викуп і повернути на батьківщину, або залишитись у хазяїв вільними і як їх друзі. Це свідчення відбиває в собі ідеалізацію становища несвобідних, але в усякому разі для свого часу воно дуже характерне тим, що підкреслює ще раз гуманні риси славянства.

Одначе за християнської доби вже ясно визначається тенденція до поліпшення становища рабів. Так, напр., діти, яких було прижито від рабині її хазяїном, ставали після його смерти вільними разом із матірю — Кар. 110. Зокрема-ж гуманна тенденція починає помічатися з більшим поширенням віри християнської з заснованням церкви — Кар. 110. Зокрема-ж гуманна тенденція починає помічатися з більшим поширенням віри християнської, з

*) Сергєєвич: "Р. Юр. Др." т. I.

**) "Холопы и крестьяне в России до XVI в.", ст. 144.

Стор.79

заснованням церкви. Церква в особі найкращих своїх тогочасних представників, напр., еп. Кирила Турівського (XII в.), ганьбить рабовласників і загрожує їм карами на тому світі за їх "ярість на раби". Так-само впливи церкви спричиняються до поширення звичая відпускати рабів на волю в духовництвах, рівно-ж все більш і більш увіходить в життя принцип

непорушності церковних шлюбів рабів, та инш. Але для остаточного знесення рабства потрібний був ще довгий час, як ми вже це зауважили, бо і в слідуючому литовсько-польському періоді нашої історії деякий час ще живе інститут справжнього рабства у формі "челяди невольної".

Окрім холопів *обельних*, себ-то повних, як ми вже зазначили, існували в той час і люде *напівсвободні*. До них належать т. зв. *закупи*. Що-до означення власне-правного обличчя інституту закупництва в російській науковій літературі було висловлено багато поглядів. Де-хто з учених, як Меєр, Неволін, висловилися в тому напрямі, що закупництво треба виводити з тих зобов'язань, які виникали з договору позички, забезпеченої самозакладом довжника. Чічерін гадає, що під закупництвом треба розуміти договір особистого найму, але зв'язаного при тому з позичковим зобо-в'язанням. Чічерін виводив інститут кабального холопства московського права від закупництва. Але вже проф. Сергєєвич зауважив, що це робити не можна, і з свого боку означив поняття "закуп". Він цілком слушно, зазначив, що слово "закуп" з'ясувала сама-ж Рус. Правда, ототожнивши його з словом "наймит": "продасть-ли господин закупа обель, то *наймиту* свобода во всіх кунах, а господину за обиду платити 12 гривен продажі" (Тр. 55). Слідує от-же, що під закупом треба розуміти наймита, себ-то таку людину, яка наймається на працю за визначену платню, чи "купу", як зве її Р. Правда. (Тр. сп. 53). Проф. Сергєєвич гадає, що закуп служив за наємну плату, причому, коли брав гроші наперед, то борг свій покривав своєю працею.*) Таким чином межі робітником-закупом та його хазяїном виникали стосунки на ґрунті договірному: закуп мусів або повернути гроші, що взяв у хазяїна, або протягом

*) От-же виходить, що на погляд Сергєєвича, в основу закупництва було покладено договір особистого найму.

Стор.80

означеного часу (в Р. Пр. згадується рік) одробити їх своєю працею. Московський-же кабальний холоп служив кредиторів і власним трудом виплачував проценти на позичений капітал. В Рус. Правді згадується що т. зв. *ролейний закуп* (роля-паша), під яким у розвиток погляду на закупа взагалі, як на наймита, треба розуміти власне сільського наймита, наймита-робітника, а не винаємника чужої землі, як де-хто гадає.

Р. Правда знає ще й т. зв. *двірного* закупа, що жив, очевидно, як наймит, на хазяїському дворі.

На погляд проф. Владимирського-Буданова, який наближається до погляду Меєра і Неволіна, *ролейний* закуп — не наймит; це людина, що позичала в пана ріжні хліборобські знаряддя — борону, плуг та ин. Ці знаряддя повинно було повернути, а використану підмогу відробити хазяїнові. Такі зобов'язання ролейного закупа фактично вели до тимчасового прикріплення закупа до землі, на якій він працював і яка рівно-ж була власністю пана. Але такий закуп, на погляд проф. Вл.-Буданова, заховував свої особисті та маєткові права і мав навіть право позову проти свого пана. Він робився холопом лише за втечу від свого пана або тоді, коли вчиняв якийсь злочин. таким чином проф. Вл.-Буданов означає ролейне закупництво Р. Правди, як тимчасове прикріплення.*) З свого боку його ученик проф. Ясинський у своїй спеціальній розвідці, присвяченій в'ясненню юридичної природи закупництва, виводить цей інститут із договору позички, яку забезпечувалося разом із тим самозакладом особи довжника кредиторів (Див. М. Н. Ясинського: "Закупи Русской Правды и памятн. западн. рус. права."). Хоч на погляд проф. Вл.-Буданова дальший науковий спір щодо закупів після праці проф. Ясинського можна вважати закінченим, але сумніви, які виникають при означуванні юридичної природи цього інституту не усунені.***) Взагалі що-до

закупів можна скорше погодитись з поглядом А. И. Філіпова, який зазначив, "що походження їх було дуже складне, і ледве-чи можна пристосувати його до якоїсь одної форми договору".***) Одне лише можна з

*) Див. "Обз. ист. рус. пр.". 35-36; (пор. погляд пр. В.-Б. в його "Христоматії" 99 пр. до 71 арт. Кар. сп. Рус. Пр.)

**) Див. В. А. Удінцева "Исторія займа". К. 1908.

***) Див. його "Учебник історії руссаго права", 214 ст.

Стор.81

певністю сказати, що інститут московського кабального холопства, який деякі російські вчені (Чічерін, Ключевський) виводять із старовинного закупництва — не має з ним генетичного зв'язку. Інститут московського кабального холопства — явище пізніше, і утворився в Московщині під безпосереднім впливом татар. Саме слово "кабала" — арабське; в офіційній татарській мові "кабалою" звалася "позичкова посвідка". Позичаючи гроші, довжник видавав кредиторіві посвідку,*) зобов'язуючись виплачувати з позиченого капіталу проценти ("рост"); коли-ж він не мав змоги платити процентів, то ставав на роботу до того самого кредитора і проценти виплачував своєю власною працею — як ми і зауважили про це вище — (це була т. зв. "служилая кабала" московського права). При таких взаємовідносинах праця з метою виплачування процентів позбавляла вже довжника самої можливості виплатити весь борг, а невивплата боргу робила з довжника "холопа". Важливу роль в історії московського кабального холопства, яке для Московщини в XV-XVI вв. є характерним явищем, відіграли укази 1586 і 1597 рр., якими кредиторам було заборонено брати з довжників їх борги. На підставі цих-же указів "служилыя кабалы" треба було писати в Москві "с доклада Приказа Холопьяго суда"; кабали записувалися в т. зв. "кабальні книги".

Закуп — не раб: він особисто вільний, — лише не має права до кінця терміну відійти від свого хазяїна, який вчинок його мав наслідком обернення в раба. Це видно з Р. Пр-и: "Аже закуп біжить од господі — то обель". (Тр. 52). Ця тимчасова залежність закупа від свого хазяїна сприяла *de facto* утворенню своєрідного напівсвобідного, напівзалежного становища людини, що мусіла під загрозою рабства працювати на свого хазяїна. "При таких умовах", пише проф. Сергєєвич, "склалася, очевидно, відома нам приповідка: найнявся — продався". Як люде *ex officio* свободні, закуп мали право на майно, увіходили в різні договірні відносини, виступали в суді (в малих справах) свідками, і т. д. Власне хазяїнові належала лишень деяка дисциплінарна влада над закупом.

*) Ibid. 174; порів. Сергєєвича "Р. Юр. Др."

Стор.82

Свобідне населення.

Починаючи цей розділ, вважаємо перш за все зауважити, що в той час поділу населення на окремі стани, на замкнені в собі корпорації, не було, — але і тоді населення групувалося по окремих верствах, які відрізнялися одні від других головним чином економічними ознаками:

мав значіння степеня заможности, достаток, з чим був зв'язаний той або інший вплив на життя. Однак впливи поодиноких осіб спирались не лишень на економічний їх достаток, вони залежали також од їх індивідуальних здібностей, енергії та самодіяльности. Будь-же якихось спеціальних норм, які надавали-б певній групі населення корпоративний устрій, закріплюючи за її членами спеціальні спадкові права — в той час не було.

Все тогочасне свобідне населення, відходячи від ознак економічного стану, характеру зайнять і впливу на суспільне життя, можна поділити на три головні категорії: 1. *смерди*, 2. *бояри* (лучшіє люди) і 3. мешканці городів.

Смерди.

Слово "смерд" має два значіння: ширше і вужче. У ширшому значінню під словом "смерд" можна розуміти всяку вільну людину, з виїмком князя. В Рус. Правді читаємо: "А за княж конь три гривні, а за смердї дві гривні" (Ак. 25). У вужчому розумінню словом "смерд" називали селянина, себ-то свобідного хлібороба. За литовської доби слова "смерд" уже не вживають, хоч у памятниках права з XIV-XV вв. воно і зустрічається, і селян звать "волосними людьми", "мужиками", "підданими" чи просто "людьми"; в Московщині-ж за селянами закріплюється назва "крестьяне", яка в бувшій Росії дожила аж до нашого часу. Що під словом смерд у вужчому значінню треба розуміти тогочасного селянина, на це єсть безпосередні вказівки і в літопису: "И рече Володимир (Мономах) дивно ми, дружино... сего не промислите, оже то начнет *орати*"

Стор.83

безземельних смердів — "ролейних закупів" Руської Правди — наймитів ішов на сільські роботи до тих самих землевласників. Тут уже треба шукати початок тої соціальної нерівности ріжних класів населення і зокрема тої складної диференціяції селянських мас на Україні, з якими ми стрічаємось у слідуячому періоді історії нашого права. "Закупи", "іскупи" литовсько-русського права, напр., безумовно ведуть своє походження від "закупів" Руської Правди. Так само і "лезні", "вільні, похожі люде" і т. д., очевидно, теж ведуть своє походження з епохи Р. Правди — від тогочасних селян-ізгоїв і т. д. (Про них див. вище).

Назва "смерд" вживалась і на півночі в республіканському Новгороді. Під "смердами" проф. Костомаров*) розумів тут власне селян, що не мали власної землі, а жили на землях приватних власників — владичиних, церковних, боярських. Такі селяне, що поселилися на землях приватних власників на підставі відповідного договору, в Псковських волостях звалися *изорниками*, кочетниками, огородниками. Правне становище їх і взаємовідносини між ними і власниками досить докладно з'ясовані в "Псковській Судній Грамоті".

Бояре.

Вищу верству населення складали "бояре". Боярин (болярин) од слова "болій" — більший.

Свого часу ми зауважили, що у нас здавна по містах визначилася своя місцева старовинна аристократія — т. зв. "старійшини градські", "лучші люде", "нарочиті мужи". Зважаючи на те, що ці впливові верстви були на місцях тогочасними представниками інтересів землі — їх в історії права звать ще "земськими" боярами /у відріжненні від "княжих мужів", бояр дружинних/. До них деякі вчені відносять т. зв. огнищан. Під огнищем розумілася паша на місці спаленого ліса. Звідсіля і гадають, що під огнищанами треба розуміти старовинно-боярську верству землевласників, що разом із тим використовували і невільницьку

Стор.84

працю*). Впрочім деякі вчені виводять слово "огнищани" од слова "огнище" в значінню хатній "очаг" (Павлов-Сильванський: ("Феодалізм в удільній Русі" ст. 455). Історики Ключевський і Платонов ("Лекції по рус. ист." ст. 82), гадають, що слово "огнище" в старовину означувало й "раба, челядина". Отже і виходить звідсіля, що огнищане володили рабами. Проф. Владимирський-Буданов**) відносить "огнищан" до київської дружини (старшої); становище огнищан він прирівнює до становища княжих тивунів, конюших то-що.

З протягом часу все більше й більше значіння набирала "княжа дружина"; роля "градських старійшин", "старців" все зменшувалася, а впливи дружинно-князівського елементу збільшувалися і врешті-решт шляхом визначеного процесу старовинно-земська аристократія — бояре "земські" і дружинний елемент — зливаються в одну вищу верству — боярську.

Що торкається власне князівської дружини, то вона здавна поділялася на: 1. "дружину старшу" — бояр "більших", "старійших", бояр думаючих, і 2. "дружину молодшу" — бояр "менших", "инших". Старійші бояре в старовину іменувалися на найбільше впливові й високі уряди — посадників, воевод, то-що; з ними-ж радилися князі в ріжних важливих державних питаннях (боярська дума); до дружини молодшої в старовину належали "дітські" отроки, гриді, — і т. д. Ця старовинна диференціація вищої верстви на бояр "старійших" і бояр "менших" залишилася й напотім — і після злиття старовинно-земської "аристократії" з князівсько-дружинним елементом в одну боярську верству. Бояре не склали собою певного стану, не мали *корпоративного* устрою, спадкових, їм одним належних прав. Це була лише кляса, лише верства економічно найбільш заможних людей, що визначувалися в більшості крім того своїми особистими якостями — хистом, здібністю, і т. д. Через це вони і зветься взагалі "ліпшими", "лучшими людьми".

*) Цілком можливо, що "огнищане", володіючи рабами, примушували їх випалювати ліс, викорчувувати пні, себ-то переробляти лісові участки під пашу. В литов. період такі участки зпід ліса звалися "проробками". Праця була надзвичайно тяжка, і прикладання огнищанами в старовину невідільного труду до цієї боротьби з природою припустити безумовно можливо.

**) "Обзор истории рус. пр.", ст. 29.

Стор.85

Але в кінці земського періоду і зокрема на початку періоду литовсько-польського почала визначуватись тенденція до відокремлення боярства в особну корпоративну групу із своїми виключними боярськими інтересами. Зокрема ці тенденції виявилися ясно в сусідній з аристократичною Польщею Галицько-Волинській державі, де боярство здавна відіграло визначну роллю в політичному й державному життю й уявляло з себе соціальну групу проиняту специфічними боярськими інтересами. Всі ці тенденції, як відомо, сприяли в литовсько-польській період під впливами шляхецько-польськими полекшенню самого процесу диференціації населення на певні стани, денационалізації боярства і злиттю старовинно-українського боярства з ворожим нашому народові станом польської шляхти. Але в цей земський період боярство — підкреслюємо це ще раз — не уявляло з себе замкненої в собі самій корпорації. Перехід із кляси смердів до кляси боярської при вдачі, при здібностях смерда, при поліпшенню його економічного стану — був можливий; вся різниця між боярами і смердами, як висловлюється Платонов, врешті-решт зводилася до того, що "одні князю служили, другі йому платили".*) Впрочім і сама служба в той час не була ще примусовою, — боярин завше мав право кинути її або перейти на службу до иншого князя в иншу волость.

Додамо ще, що в той час, як "градські старійшини", "нарочиті люде" і т. д. визначувалися головним чином як торговельна аристократія, — новітнє боярство поклало свою економічну міць головним чином в землеволодінню. Земля, зокрема, в кінці періоду, який ми розглядаємо, була вже більшою економічною вартістю, і через це вища, заможніша кляса — боярська — і складала з себе клясу землевласників.***) Але, як ми вже це зазначили, одна заможність сама по собі без захисту і здібностей особистих не давала боярських "прав". З цього приводу дуже стисло характеристику боярина дав Костомаров. Хоча ця характеристика власне стосується до боярина новгородського, але в певній мірі її можна віднести й до бояр українських. "По мірі безупинного впливу землевласників на

*) Платонов, "Лекции по русской истории".

**) Так було і в В. Новгородці, де — по виразу Костомарова — "боярство без маестностей було неможливо" (Сів.-рус. народопр." ст. 246).

Стор.86

громадські справи, гідність боярська, не відриваючись від значіння землеволодарів, зеднувалася з поняттям впливу на справи, а тому *боярин взагалі був той, хто незалежно від свого поземельного володіння через свій розум, сприт та знання ставав у коло народних радників і керманичів*".*) Дозволяємо собі впрочім з приводу цієї характеристики зауважити, що слово "боярин" в життю реальному далеко не завжди було можливо прикласти до "ліпшого" мужа навіть і в той далекий од нас час. Про тенденції бояр галицьких ми вже зауважили: про ці-ж тенденції при нагоді ще буде й далі мова.

В свій час ми вже зазначили економічне, зокрема торговельне значіння українських міст. Всі торговельні інтереси зосеред-жувались у містах: тут були різні торговельні склади, факторії, тут провадилися мінові операції, до міст-же з різних країв зїздилися люде торговельні — купці і гости. Цілком природно через це, що значну групу серед місцевого городського населення власне складали купці — люде, що заїмалися торгівлею. Слово "купець" — від "купить", і вже ця назва в визначній мірі означувала професію купця, що для продажу сам здобував, сам "купував" крам. Але мусимо зазначити, що так само як смерди і бояре, і купці по городах не складали окремого, замкненого в собі стану. "Купцем" в той час міг бути всякий. Кожна людина мала повне право займатись торгівлею і купувати для перепродажу крам: і смерд, і боярин і навіть сам князь. І коли вживається в памятниках права назва "купець", то не для означення людини, що належала до певного стану, який мав свій окремих корпоративний устрій, але для означення людей, які

*) Ibid, курсив наш.

Стор.87

здебільшого, або виключно, займалися торгівлею: вона була їх професією.*)

Але слово "купець", маючи в собі ширше значіння, як термін, що означував людину, яка провадила торговельні операції, займалася торгівлею взагалі, як професією, — заховувало разом з тим в собі і зміст більш тісний, більш вузький, а саме: під купцем здебільшого розумілася людина, яка вела *внутрішню торгівлю* — торгівлю внутрі даної землі. Для

означення-ж людей торговельної кляси із інших країн вживався другий термін: "гість". Таким чином "гість" — це був чужоземний купець. Характерно між іншим, що під "гостем", чужоземним купцем, розуміється й купець не тільки з інших держав, інших далеких або й географічно близьких країн, але і взагалі з не-української, не-"руської" землі. Це ясно видно із Руської Правди. Так в Рус. Пр., напр., сказано: "Пришел гость из иного города, или чюжезедец" (Р. Пр., 69 арт.) Мусимо замітити, що слово "гість" для означення чужоземного купця зустрічається і потім в пам'ятниках литовсько-українського права.***) Впрочім іноді назва "гість" вживається в актах лит.-українського права і для означення взагалі чужої (не-місцевої) людини. Так, напр., в одному із актів 1598-1600 р. селянка, у котрої було вкрадено вночі коня,

*) Впрочім що-до "корпоративного" устрою наших тогочасних купців треба зробити деякі зауваження. В науковій літературі зустрічаються й погляди, що купці, які займалися торгівлею, як професією, здавна мали і свій *корпоративний* устрій. "Купці (купчини) — пише, напр., проф. Філіппов — у визначніших городах, як, напр., в Новгороді, склалися в *окремі корпорації* (сотні), мали свої двори, землі, озброєні дружини для охорони їх караванів під час подорожі в чужі землі" (Див. А. Н. Філіппов: "Учебник истории русского права", 208-209 ст.; курсив наш.) На організацію життя тогочасних купців, що зосереджувалося в купецьких "сотнях", вказують і інші вчені "Купці — пише, напр. проф. Беляєв — склали свої общини (сотні), які мали своїх виборних старост (сотських" (Див. Беляєв: "лекції по истории русского законодательства", 54 ст.) Зважаючи на те, що такі висновки вчених спираються на відповідний літописний матеріал, — треба безумовно зробити заключення, що і наші українські тогочасні купці, які займалися торгівлею, як професією, здавна мали і свої професійні організації, при допомозі котрих пляново провадили свої торговельні операції; такий висновок буде мати під собою тим більшу підвалину, що торгівля на стародавній Україні доби княжої, як ми знаємо, здавна відігравала дуже поважну роль, з'являючись одним із визначніших факторів суспільного життя взагалі. Але разом з тим — як нам здається — буде помилкою трактувати наші тогочасні купецькі організації, як *корпорації*, що мали *замкнений* в собі устрій. Торгівля в той час була свобідна; займатись нею, як ми й зауважили, міг всякий — і смерд, і боярин, і князь. Отже при такому свобідному відношенню до впровадження торгівлі — організації купців, що постійно займалися нею, не могли мати характеру корпорацій, двері яких були б зачинені для осіб сторонніх. Хто вів торгівлю, хто з неї жив, хто, головне, мав засоби для її провадження і був у площі її інтересів — той, очевидно, і мав завше полну спроможність і повне право стати і членом такої тогочасної торговельної "корпорації".

**) В Актах Литовської Метрики зустрічаються, напр., такі вирази: "А которие гости, купці чужеземни, будутъ приізчати з товари своїми до того його міста". (Ак. Лит. Метр. том I, N 502).

Стор.88

розповідає суду, що тієї ж ночі до одного її односельчанина приїздив якийсь "гість" і тої ж таки ночі відїхав, із змісту акту можна розуміти, що під "гостем" покривджена розуміла якусь невідому чужу людину взагалі, яку вона підозривала в крадіжці. (Арх. Ю.-З. Росії, ч. VI том I (L XXXVIII).

Але в епоху Руської Правди під "гостем" треба розуміти чужоземного купця, а також взагалі купця, що вів торгівлю поза межами своєї землі. Торгівля з іншими землями, з іншими країнами вимагала від людини не тільки більших засобів-коштів, але й енергії, самодіяльності, знання життя, ріжних місцевих умов і т. д., через це назва "гість" набирала

сама по собі більш важливого змісту. Гість серед людей торгових — це, так-би мовити, більш визначна фігура, ніж звичайний купець.

Сама назва "гість" старовинна.*) Про гостей вже згадується в договорах Русинів з Греками. Так в договорі Ігоря 945 року між іншим сказано: "Ми от рода руськаго съели и гостіе". Тут гости значаться в числі руських послів, що заключали договір з Греками.

Купці — як це можна зясувати собі на підставі літописних свідчень — користувалися всіма громадянськими правами: вони брали участь в громадянському життю, брали участь у війську, і навіть у таких поважних державних справах, як у веденню переговорів з іншими державами в роді послів. Участь "гостей" в посольствах зрозуміла. Гости багато їздили по світу, багато бачили і багато знали, а такі люде в місіях, що мали своїм завданням головним чином складати торговельні умови з іншими державами і землями, були дуже потрібні. "Гість" — поважна людина; через це саме "гости" і купці в той час користувалися навіть привілеями: недоторканість особи їх забезпечується більше, ніж звичайної людини; за вбивство купця або "гостя" по Руській Пр. покладався, напр., такий самий штраф, як за вбивство князівського урядники (40 гривень). "Гостинниці", де спинялися купці, як і "стран-ноприїмниці" — знаходились під особливою опікою і доглядом

*) "Слово гость — пише проф. А. Філіпов — треба виводити від слова *gastis*, що зустрічається в готській мові, — яке означувало спочатку чужоземця; лат. слово, що йому відповідає, є *hostis*. Спочатку — ворог, чужоземець, приходячи потім з мировими і перш за все з торговельними цілями, перетворюється в гостя, як чужеземного (пізнійш иногороднього) купця". (Див. А. Філіпова "Учеб. истор. рус. пр.", 208 ст.

Стор.89

церкви і т. д. Опріч гостей, що приїздили зі своїм крамом в українські міста на час для провадження торгівлі, на Україні-Руси по її містах жило в той час і взагалі чимало чужоземців. Головним чином їх приваблювали до себе українські міста, як торговельні центри. В таких визначних центрах України, як Київ, чужоземці, живучи цілими кольоніями, допомагаючи завязанню торговельних стосунків з їх країнами, з їх державами, а почати займаючись рімісництвом, користувались правом *самоуправи*. Так звані "гостинні двори", або "факторії", виявляли з себе свого роду автономні одиниці, що, користуючись правом внутрішньої самоуправи, правувалися на підставі своїх певних правил. Вони мали навіть право набувати нерухоме майно, користуватися правом суду над своїми членами і т. д. Взагалі треба зазначити, що на Україні "гости", знаходячись під спеціальною охороною церкви, були як висловлюється проф. Владимирський-Буданов, в упривілейованому стані в порівнянні з місцевим населенням. Почасти треба це зясувати тою характерною національною рисою народу українського, яка так підкреслює повагу і пошану до чужого права, чужих інтересів при відсутности духа бідь-якої виключности, нетерпимости, вузкости в стосунках з чужоземцями взагалі*). Україна-Русь ніколи не уявляла собою держави, що була обнесена китайськими стінами, куди не впускали чужоземців; навпаки — кожному заморському "гостеві" там були раді; згідно стародавній традиції "гість" в родині, серед якої він тимчасово перебував, користувався всіма правами члена сім'ї. Від гостя лише вимагалось бути зі свого боку толерантним до місцевого населення, його віри і звичаї. З другого боку таке упривілейоване становище "гостя" й опіка над ним пояснюється й тим, що в той далекій від нас час принцип недоторканости особи взагалі не міг певно бути розвинений і ріжні ексцеси відносно чужоземців (при зміні, напр., політичної ситуації в стосунках до тої чи іншої держави) завше могли трапитись, а через те саме життя вимагало удосконалення, урегулювання правного становища чужоземців, щоб дати

*) В літописах наших (Старовинний звід, Київський літопис, Галицько-Волинський) помічається взагалі надзвичайно толерантне відношення до чужинців (Див. про це хоча-б у *Линниченка*: "Взаимныя отношенія Руси і Польши до половини XIV в." Київ. Ун. Изв., 1882, N 2).

Стор.90

їм можливість провадити торговельні стосунки з населенням і взагалі прикладати свій труд і знання (як, напр., ремісництво) на певних правних підвалинах.

Окрім купців і "гостей" визначну більш-менш групу населення тогочасних українських міст складали ще так звані *чорні городські люде*; в склад цих людей увіходили, очевидно, й ремісники. Вже в VIII, IX і X віках, на погляд проф. М. Грушевського,*) у нас значно розвинулася продукція ремісничая; помічався повний розвиток теслярства, гончарства, ковальства і т. д. З поширенням християнства і під його впливами значно розвинулася також і плячиста штука, малярство і т. п. Від часу XI-XIII вв. залишилося чимало пам'яток церковного будівництва, виробів золотничих і т. д. "На всіх цих полях з грецькими майстрами — пише проф. Грушевський — працювали наші місцеві мистці більш-менш зручно, але нераз також дуже зручно переймаючи надзвичайно високу техніку Візантії і вносячи свою власну оригінальність в мотиви грецької творчості"**) . Отже ремісники, а також кваліфіковані майстри, штукатури і т. д. мешкали здебільшого в містах, де зосереджувалась — не тільки торгівля, а взагалі культурне наше життя, і де фаховці-майстри завше мали змогу знайти для прикладання свого ттуду відповідний ґрунт.

Само собою, що в містах, як у визначних центрах, жило також чимало бояр. Чорні люде в тісному значінню цього виразу, себ-то ремісники, складали в містах саму низчу соціяльну групу населення, купці належали до групи середньої, а бояре до найвищої. "При перерахуванні ріжних груп населення — пише проф. Сергеевич — купці стоять звичайно низче бояр, але вище чорних людей"***).

Ця диференціяція населення українських міст періоду земського досить довгий час заховувалася на Україні, а також в Білорусі, і потім ще в період литовського панування. Лише потроху і помалу з поширенням права магдебургського на українські і білоруські міста (починаючи з другої половини XV стол.) почався

*) Проф. М. Грушевський: "Очерк истории укр. народа", 31 стор.

**) Проф. М. Грушевський: "Іл. історія України", 137.

***) Сергеевич: "Віче и князь", 36 стор.

Стор.91

процес розкладу старовинного городського (земського) устрою, а разом з тим і процес диференціяції населення на певні стани з відокремленням власне городського населення в стан містичів*) (міщан) зі своїм власним городським корпоративним устроєм на магдебургський німецький зразок. Але цей процес — процес зруйнування старовинного устрою українських

міст і розкладу населення на певні стани з замкненням міщанства в тісні мури "магдебурій" стався не од разу. Ще в XV стол. в містах України і Білоруси, в яких ще не було заведено магдебурського права — почасти ще заховувалася стара диференціяція населення на відповідні кляси (а не стани), що продовжували ще всі разом жити старим загально-земським життям. "В 1456 р. в Полоцьку — пише проф. Владимирський-Буданов — були ось такі верстви міських мешканців: 1. вища верства посідачів — бояре, 2. верства торгова — міщане (те саме, що перше "купці", такий термін ужитий в грамоті короля Казимира під впливом польської мови, або радше польських юридичних понять); 3. міські дворяне; 4. верства ремісничя і хліборобська — чорні люде**). Правда, це свідчення стосується до білоруського Полоцького, але сумніву не може бути в тому, що це саме свідчення досить характеристичне і для вияснення соціальної диференціяції міського населення в тогочасних українських містах, в яких ще старовинно-земський устрій не був остаточно зруйнований під впливом польсько-німецького муніципального права.

В свій час ми спинимося спеціально на еволюції всіх верств тогочасного українського населення, а зокрема на еволюції населення міського, еволюції, яка відбувалася під визначними впливами німецько-польського магдебурського права; цього складного процесу ми торкнемося тоді, коли будемо викладати історію права українського слідуючого литовсько-польського його періоду.

*) Але для Литви половини XV в. вираз "містичі", на погляд проф. Влад.-Буданова, ще не мав жадної визначености, бо право магдебурське в той час тільки-тільки зявились на Литві. (Див. "Христ. по ист. рус. пр.", 24).

**) Владимирський-Буданов: "Німецьке право в Польщі і Литві" (в укр. перекладі 113 стор.). Див. також того-ж автора: "Христоматію по історії руссаго права" — "Жалован. грамота короля Казимира" 1457 р., травня 2; теж "Акт. Запад. Росії", т. I.

Стор.92

Церковні люде.

Досить визначну групу населення складали так звані церковні люде. Ми вже торкались побіжно питання про визначні культурні впливи церкви. Церква українська правуючись на підстави своїх церковних правил була автономна від держави і залежала тільки від Константинопольського патріярха. Князі уважно ставилися до церкви і, не втручаючись взагалі до її внутрішнього самоуправління, піддержували церкву матеріально. Церковна догматика, церковне управління — це була та область, куди влада князя не втручалася. Суд церковний — як ми вже зазначили — мав досить широку компетенцію. При таких умовах церква, уявляючи собою автономну організацію, розвинула широко свою діяльність. Остання між иншим була скерована в напрямі гуманітарному: церква засновувала школи, лікарні, богодільні, странно-приймниці, і т. д., матеріально і морально підтримуючи цілу масу людей, що потребували визначної помочи. Старі, хворі, каліки, — весь цей бідний нещасливий народ, що потребував організованої опіки — купчився коло церкви і її установ. Отже весь цей елемент, який знаходився під опікою церкви (разом за самим духовенством), і складав собою окрему певну групу населення так званих "церковних людей". В церковному уставі, який приписується кн. Володимиру Св., перераховуються всі головні категорії церковних людей: "игумен, поп, дякон, діти их, попадья и кто в клиросі, игуменья, чернець, черница, проскурница, паломник, лічець (лікарь), прощенник..."

Ізгої.

Серед людей, які знаходилися під опікою церкви своєрідну групу складали так звані "ізгої". Слово — "ізгой" деякі російські вчені (Микутський) виводять від латишських слів: *izi* — йду і *izgois* — той, що вийшов; другі вчені гадають, що слово ізгой походить від славянського слова "гоїти" в значінню "жити". По українському,

Стор.93

як відомо "гоїти" — лікувати (рани), заспокоювати; можливо, від цього слова "гоїти" походить і слово "ізгой". Кого-ж саме треба розуміти під ізгоями? Для з'ясування цього досить добру підставу дає один пам'ятник права новгородського (в Новгороді теж були "ізгої"), а саме церковний устав князя Всеволода (1125—1136); в ньому мається таке означення ізгойства: "Ізгой" трої: "попов син грамоті не умієт, холоп из холопства выкупится, купец одолжает: а се и четвертое изгойство и к себе приложим; аще князь осиротієт". Таким чином під ізгоями треба розуміти людей, які розірвали звязки з тими верствами, до котрих належали і залишилися викинутими з них. По влучному і короткому означенню одного вченого (Малиновського) — "ізгой" — це "бувші люде". Ізгоем міг бути кожний: смерд, купець, і навіть князь, бо кожен з них міг остаточно підупасти в своєму становищу і під примусом тяжких обстоєв залишитися "за бортом" життя. Але спочатку, як і гадають вчені, під ізгоем розумілися власне люде, що вийшли, викупившись із холопства. В XV віці під ізгойством розумівся викуп, який за одержання волі платили холопи своїму панові. (Сергєєвич). В пам'ятниках права московського для означення категорії "бувших людей" і зокрема селян вживався також термін "сироти"; впрочім і князі ізгої також називалися здавна "сиротами", як це видно, напр., із устава князя Всеволода.

Ізгої, як ми зазначили, знаходилися під опікою церкви, бо в той час єдиною організацією, яка відала благодійними справам, була власне церква. Бідний, зубожений люде, викинутий з своїх звичайних умовин життя — всі принижені і ображені, всі, котрих доля гірко покривдила — весь цей елемент знаходив для себе притулок коло церкви та її благодійних установ. У слідуєчій литовсько-польській період історії нашого права категорії таких людей значно збільшуються. Зокрема ці категорії поповнювалися елементом селянським. З поширенням панських привілеїв, з наданням панам феодального *ius ducale*, з зосередженням юрисдикції над селянами в руках тих-же панів, зі зростом тенденцій до цілковитого відібрання від народа прав на землю, з примінюванням до селянської маси ясно визначеної системи ріжних утисків, а головне з поширенням так званої панщини — із верств народних викидали "за борт" цілі

Стор.94

категорії селян, які, не зносячи панського свавілля, морального і економічного гніту, залишали свої оселі і йшли світ за очі. Отже всі ці категорії селян складали собою цілий контингент тогочасного українського населення, відомий під назвою людей "лезних" (*Luzny* гультай.*) Деякі українські вчені (як, наприкл., О. Ефименко**) вбачають не без підстави в цих "лезних" людях литовсько-польського періоду нашої історії старовинно — руських селян — ізгоїв, морально змучених і економічно знищених людей, для котрих не знаходилося вже місця в суспільстві "на власній не своїй землі". В свій час на цій категорії українських селян і їх правному стані ми спинимося спеціально.

Влада.

Віче.

Вище спинялись ми на двох основних елементах старовинної української держави — на її території і населенню: тепер мусимо звернути увагу на третій основний елемент, який входить в склад поняття держави — на форму і організацію влади в той час.

Форма і організація влади в державі уявляє один із самих важливіших елементів державного життя: форма влади і її організація надає державі виразне обличчя, визначає її структуру, дає можливість спостерегти існування в самому народі, в його масах, тих або інших правних ідеалів, які в відомий період народнього життя відчуваються безпосередньо самим народом. По організації влади в державі в той або інший період народнього життя історик і історик права може більш-менш правдиво зробити

*) І. Назва, "лезний", на погляд О. Лазаревського, походить від польського слова *Łuczny, Inuucz.* (А. М. Лазаревський: "Малорос. посполит. крестьяне", 14 ст.).

**) А. Я. Ефименко: "История украинского народа", 118 стор.

Стор.95

відповідні висновки що-до самої культури народньої, з'ясувати більш об'єктивно ту ступінь, до якої у певний історичний мент вже дійшов даний народ.

Виходячи із цих загальних точок, ми і звернемося до з'ясування форми влади і її організації в старій українській державі.

За браком вичерпуючих і повних історичних свідчень сказати щось певне про форму і організацію влади в старовинний період життя народу нашого доволі тяжко. Але в усякім разі історія заховала для нас деякі дорогоцінні свідчення про старовинну форму влади на Україні, які стосуються навіть і тих далеких часів життя нашого народу, коли він жив окремими племенами, правуючись по своїх стародавніх звичаях. Візантійські письменники шостого віку Прокопій і Маврикій, розповідаючи про Славян, що жили на сучасній території України, зазначають, що Славяне і Анти не мають єдиної держави, але з давніх-давен живуть в народоправстві, що щасливі і нещасливі випадки скликають їх на загальні збори. Взагалі Славяне ці у свідченнях того часу малюються як народ свободо-любивий, який не зносить деспотизму. На підставі свідчень київського літопису треба сконстатувати, що у полян здавна різні справи вирішувалися народнім зібранням: так, напр., коли Хозари напали на Полян — останні зійшлися на народне зібрання: "Здумавше Поляне — каже літописець — і вдиша од дима меч". Приблизно на існування таких-же самих стародавніх порядків також у Деревлян вказують ті-ж самі літописні свідчення. "В історії про повстання Деревлян — пише професор Грушевський — в половині Х-го століття, хоча і згадуються деревлянські князі з компліментом, що вони "добрі" і "розпасли" деревлянську землю, але вирішують важливіші питання все-таки самі Деревляне.*) Таким чином в самій основі організації влади у старовинних Українців покладалася ідея *народоправства* і цій ідеї зовсім не перечило те, що в літописних свідченнях одночасно з народніми зібраннями згадується почасти і про місцевих племенних князів (Мал у Деревлян, напівміфічний Кий у Полян).

*) Професор М. Грушевський: "Очерк ист. укр. народа", 42 стор.

Стор.96

В чому власне у нас виявлялась ідея народознавства, в які форми вона в той час виливалася, як визначилася в народньому життю? Літопис дає нам можливість відповісти на це питання: "Новгородці бо ізначала — каже літопис — і Смоляне і Кияне і Полочане і вся власти, якоже на думу на віча сходяться, на що-ж старійші здумають, на тому і пригороди". Таким чином "ізначала" себ-то перш за все стоїть віче — народне зібрання: воно являється тим верховним народнім органом, який вирішував з давніх-давен долю народа.

Віче, як зверхній орган народньої влади, було явищем загальним: як вислів народньої волі, воно зустрічається споконвіку в усіх українських землях. І не тільки в українських етнографічно, не тільки в тих землях, де жили племена, від яких власне Українці ведуть своє походження: воно спочатку було явищем загальним у всіх східних славянських племен. Професор Сергеевич в своїй відомій праці "Віче і князь" сконстатував існування віч на широчезних просторах, де жили східно-славянські племена взагалі. Для цілого славянського сходу Європи віча в давні часи були явищем загальним. Але найбільш інтенсивно виявило своє існування віче в Землі Київській, у Полян, які "ізначала", якоже на думу на віча сходяться". Через що саме у полян вічеві принципи найбільш розвинулися, зясувати легко: Русь Київська в справі правного розвитку йшла здавна попереду інших славянських племен; через землю Полян проходила головна торговельна артерія "із Варяг в Греки", що не могло не сприяти зросту громадського життя, розвитку, енергії та самодіяльності населення. "Торгівля" — пише російський історик Платонов — викликаючи знайомство з багатьма народами, сприяла нагромадженню багатств і знання. Відносно освіти Київська Русь стояла не нижче інших молодих держав своїх ближчих сусудніх славян. Дослідувачі первісних стосунків Руси з Польщею просто визнають культурну перевагу першої.*) Досить вже того, що західнім чужоземцям Київ здавався суперником Константинополя.**) І, очевидячки, він здавався їм суперником

*) Платонов: "Лекц. по русской истории", СПб. 1901.

**) Там-же.

Стор.97

Константинополя не лише тільки по гарному зовнішньому вигляді. Безумовно, що цей визначний розвиток Київської Руси знайшов для себе вираз і в сфері права державного — в організації участі самого населення в життю державному. Участь ця виявлялася здавна на вічах. Цим і можна зясувати той факт, що більш важливі питання, які торкалися цілої землі, здавна вирішалися на вічах; так, напр., хрещення Руси при Володимирі Святому було вирішене на Київському вічу. Безумовно цим розвитком енергії і самодіяльності населення можна також пояснити визначний розвиток вічевих принципів і на далекій півночі в торговому здавна Новгороді, у Новгородців, які по свідченню літописця: "Почаша самі в собі володіти". (Лавр.).

Розвиток вічевих принципів у далекому від України-Руси Новгороді, який правувався довгий час, очевидно, не маючи, жадних князів лише на основі чистого народовластя, надзвичайно характерний особливо коли взяти на увагу племенну близькість Новгородців і Українців, яка — на погляд Костомарова — похована десь в глибині далекого минулого.

Але що-ж власне уявляло собою старовинне українське віче, який був його склад, функції і взагалі в чому покладалися його завдання і сама природа його влади?

Слово "віче" походить від слова "вішати", "оповіщати" себ-то скликати, збирати; виходить от-же — віче є народне зібрання.

Ми сказали вже вище, що віче було зверхнім народнім органом влади, що в ньому відбивалася верховна воля народу. Таким чином ідею суверенітету носив у собі сам народ, сама земля, а віче — по характерному визначенню Костомарова — було "виявленням влади землі"; виявлення-ж влади землі — це і є виявлення верховної волі народу.

Коли саме з'явилися у нас на Україні віча, яким шляхом вони спочатку почали утворюватись, набрали певного змісту, значіння — ми не знаємо. Ми згадували вище вже свідчення візантійських письменників VI-го віку про існування в славян здавна народо-правства; от-же нам і приходить лише сконстатувати самий факт існування у нас віч здавна і власне — як виявлення верховної

Стор.98

народньої волі. По характерному визначенню професора Сергєєвича, "вічу" не утворено князем і складає початкову форму побуту*). Виходить віче існувало з передісторичних часів.

З кого-ж складалося віче? Ми зазначили вище, що все населення в той час поділялося на свободних і рабів. Свобідні користувались всіма громадянськими правами: по ідеї всі свободні були рівні, а коли була між тими або іншими групами населення різниця, то вона полягала головню в тім або іншим економічнім достаткові, в більшій чи меншій заможности представників тих чи інших груп; що-ж торкається прав громадянських, то жадної різниці між, скажемо, боярами чи простими хліборобами-смердами в той час не існувало. А коли так, то правом на участь у вічу, в народньому зібранню, користувалися в однаковій мірі всі свободні громадяне даної землі. Обмеження прав що-до участі у вічах відносилось лише до тих, хто персонально залежав від другої особи: через це холопи, раби, закупи у вічах участі не брали. Не брали участі у вічах також жінки і неповнолітні громадяне. В науковій літературі впрочім існують погляди, що із свободних у вічах брали участь власне представники окремих родин — домохазяїни. Але з другого боку такі компетентні знавці вічевого устрою, як професор Сергєєвич, гадають, що для участі у вічу не вимагалось ні сталого на визначеному місці прожиття, ні якихось інших прикмет, що обмежували-б участь у вічах, а через це всяка вільна людина даної волости мала право брати участь на вічевому зібранню.

Головну масу на вічах складали прості люде — "люде", але у вічах брали участь також і бояре. Так, напр., під 983 роком літопис розповідає, що в складі народнього зібрання, на котрому було вирішено принести жертву поганським богам — були присутні "бояре і старці" (себ-то лучші люде). Під 1097 в літопису значиться: "Святополк созва бояр і Киян" — Киян, себ-то простих людей; в 987 році на зібранню, яке складалось із бояр, старців і людей", розглядалось питання про віру, і було вирішено послати послів, які на місцях дізналися-б про кращу віру і т. д.

Князь брав участь також у вічах. таким чином віче було владою загально-земською, загально-народною.

*) Сергєєвич: "Р. Юр. Др.", том. I.

Стор.99

Але безумовно поголовна участь всіх громадян у вічах даної окремої волости була фактично неможлива: для такої участі потрібно було, щоби та чи інша волость по своїй території і кількості самого населення була-б занадто вже малою, походила-б, напр., на дрібний сучасний швейцарський кантон. Таких занадто вже малих волостей у нас не було, а коли-б і були, то не було-б виключенням, хоч і у нас, як відомо, землі довгий час дробилися на окремі самостійні держави-волости, серед яких були і дрібні. От-же дякуючи почасти тому, що фактично неможливо було скликати на віча всіх громадян даної землі-держави, і зважаючи на те, що на Україні здавна міста були осередками не тільки економічного і торговельного життя, але й центрами життя політичного — набрав певного значіння і змісту звичай, що віче збиралося завше в центральному "старшому" городі даної землі, при чому в вічевому зібранні брали фактично участь лише мешканці-громадяне цього "старшого" города. Що-ж торкається громадян пригородів, мешканців сел і т. д., то вони фактично постійної участі у вічах "старшого" города не брали, хоча de iure мали повне право на те. Такої думки принаймні додержуються чимало вчених. Постанови віч "старшого города, себ-то постанови центральної громади землі, були і для пригородів обов'язковими. Це певно не значить, що в самих пригородах зовсім не одбувалося віч; віча одбувались і в пригородах, але ці вічеві зібрання, не торкалися загально-земських справ, а лиш обмежувалися розв'язуванням справ місцевого значіння.*) Впрочім професор Сергєєвич тримається думки, що пригороди брали участь взагалі у вічевих городських зібраннях, але з огляду на їх географічне віддалення від городів, участь пригородів у вічах городських не була постійною і повною. Професор Костомаров, розповідаючи в одній із своїх монографій про природу, склад і організацію новгородських віч, які безумовно мали багато загального з вічами нашими українськими, між иншим звернув свою увагу також на участь пригородів у вічевому життю Великого Новгороду. "Невідомо — пише Костомаров — в якій степені, коли

*) В науці існує й інший погляд: так, напр., професор Сергєєвич гадає що, "порядок пригородного віча і предмет його відомства нічим не відрізняється від порядків і предметів відомства віча головного города". (Сергєєвич — "Віче и князь", 93—94 стор.)

Стор.100

і як брали участь в Новгородському вічу пригороди і волости. Зустрічаються вказівки, що разом з Новгородцями брали участь у вирішенню справ також пригородні мешканці, напр., коли Всеволода виганяли, то скликали Псковичів і Ладожан.*)

Очевидно, треба спинитись на думці, що в тій чи іншій мірі в загально-земському вічевому життю брали участь і пригороди — що найменше в поодиноких важливих випадках, власне тоді, коли реальні життєві умови тому фактично не перешкоджали. Але разом з тим

пригороди, маючи самі значіння центрів для місцевої людности, мали і свої місцеві віча незалежні від віч старшого города.***) Виходить — віча одбувалися, як у старшому місті цілої землі, так і в кожному пригороді, — взагалі в кожному місцевому центрі даної поодинокій волости. Таким чином вічевою стихією було переняте все тогочасне життя.

Віча скликалися тими, хто був зацікавлений, щоби дане питання було розглянуте вічем. Такою особою міг бути кожний громадянин; міг бути ініціатором скликання віча також князь. "Скликати віче — каже у вище згаданому творі Костомаров — значило винести справу на обміркування народа, а тому всякий, хто вважав себе в праві говорити з народом, міг скликати віче. Траплялося — скликав віче князь, але не по якому особному визнаному за ним праву, а тому, що князь, як правитель, природньо має причину і конечність говорити з народом.***) Ці спостереження Костомарова, хоча власне і відносяться до скликання віча у Великому Новгороді, можуть бути прикладені до порядку скликання віча і на території тогочасної України-Руси, бо врешті-решт якоїсь помітно-виразної різниці між самою природою новгородських віч і вічами старовинно-українськими — ми принаймні не помітили. Але думку деяких російських істориків, що "за законне" віче вважалося лише віче скликане князем, ми поділити не можемо: віче було верховним органом влади, воно виявляло волю народа, зміст і значіння його з давніх-давен визначувалися в його верховенстві над

*) Н. Костомаров: "Ист. моногр. и изслѣдованія" — кн. III. том VII—VIII, 254—5.

***) В пригородних вічах мали право брати участь також мешканці головного міста, так-само як мешканці пригорода мали право брати участь у вічах головного города, бо колишня волость, город і пригороди разом, складали одне ціле.

***) Н. Костомаров — *ibid.* 258

Стор.101

князем, або, як висловлюється Костомаров, "в признанні народної волі віча над правом князя",*) і через це вважати за законне віче лише те, яке скликав сам князь, було-б рівнозначно зводити віче до значіння "боярської думи".

Виходить — скликати віче мав право кожен громадянин; однак скликати віче без поважних причин було не тільки недоцільне, але просто небезпечно; бо ті, що хотіли використати народне зібрання в особистих цілях, різні інтригани та політикани того часу, при невдачі тяжко відплачувалися перед народом за це. Народ не терпів зловживань з його волі, і не дарма у Великому Новгороді тих, що намагалися використовувати таким способом народню волю — звали "коромольниками".

Чи був якийсь спосіб перевірки права тих, що хотіли брати участь у народньому зібранні — ми не знаємо. Але можна все-таки гадати, що в кожному конкретному випадкові перед розпочаттям проводилася фактична перевірка тих, хто явився на віче. Одних допускали, а інших, що не мали права на підставі загально-вічевого устрою та стародавніх звичаїв брати участь у вічах, усували.

Невідомо також, яким саме способом виносилися вічеві рішення. По влучному okreśленню Костомарова — "маса рішала справу".***) Більшість істориків права сходяться на тій думці, що для законности постанов на вічевому зібранні вимагалось "єдиногласіє", у всякому разі

необхідно було, як це, напр., підкреслив Лешков,***) щоби справа була вирішена на вічу безумовною більшістю, наче-б "з одного", наче, як один, або "єдиними устами". Таким чином ні про абсолютну, ні про відносну більшість голосів, що означається ціфрами $\frac{2}{3}$ і $\frac{3}{4}$, не можна було й казати. Даючи повну можливість висловити на вічу свою думку кожному громадянинуві, віче очевидячки, прагнуло до того, щоб об'єднати всі думки на одному приємлемому для всіх положенню і винести рішення, свою вічеву постанову — мовляв — "єдиними устами". Само собою, що для законности вічевої постанови, ухваленої на зібранню, безумовною, кваліфікованою більшістю голосів, - голоси

*) Н. Костомаров: Том I. 41 сторінка.

**) Н. Костомаров: Том VII і VIII, 255.

***) Див. його рецензію на монографію Сергєєвича "Віче и князь".

Стор.102

поодиноких громадян, що не погоджувалися з постановою віча, не мали вже жадного значіння.

Яку-ж компетенцію мало віче та які конкретно справи воно розв'язувало? Маючи на Україні з давніх-давен значіння верховного органу, який і виявляв зверхню безапеляційну волю народу, віче й володіло по ідеї цілою повнотою влади. Не було справи, не було питання, яких фактично не мало-би права розв'язувати віче. Але само собою, що віче, як верховний народній орган, не мало жадної потреби в тому, щоби розмінювати свою власть на всякі дрібниці, і тому історично утворилося так, що на вічевих зібраннях вирішались головним чином найбільш важливі справи — справи, що торкалися інтересів держави, навіть цілого народу. Розповідаючи про природу влади і компетенцію новгородського віча, професор Костомаров писав: "Віче встановлювало рішення по управлінню, договори з князями та іншими землями, оголошувало війни, заключало мир, закликало князів, вибирало владик, робило розпорядження про збір війська і про захист країни, віддавало на власність або в кормленіє землі, определяло торговельні права і якість монети, іноді ставило громадою церкви та монастирі, встановлювало правила й закони: було таким чином *законодавчою владою*, а разом з тим являлося *судовою*, особливо в справах, що торкалися громадянських прав".*)

Не можна краще, на наш погляд, охопити компетенцію віча, як це зробив професор Костомаров. Правда, це Костомарове опреділення компетенції віча відноситься до віча новгородського і то в розцвіт його розвитку, але ця характеристика природи віча і його компетенції в основних своїх точках в значній мірі може бути пристосована також і до наших українських віч, бо, як ми вже вище зазначили, природа віч в самій сути й основі своїй була та сама.

Таким чином влада віча була *законодавчою і судовою*. Таку надзвичайно широку владу віча можна цілком справедливо опреділити, як владу *верховну*, і в дійсности віче було *верховним* правителем цілої землі-держави.

Законодавча діяльність віча виявлялася в обговоренню на народніх зібраннях і в установленню законодавчих постанов, які

*) Костомаров: "Ист. моногр.", том VII—VIII, 254 (курсив наш).

мали, як закони, обов'язкову силу в державі. Треба однак зазначити, що ця законодавча діяльність віча в найбільш давні часи вічевого життя на Україні не набрала широкого значіння і власне тому, що тоді люде правувалися майже виключно на підставі норм права звичаєвого і не відчувалося ще ясної потреби у виданню спеціальних законодавчих норм. Старовинні постанови віч законодавчого характеру до нас не дійшли. В Новгороді та Пскові в більш пізній період історії продуктом вічевої законодавчої діяльності з'явилися — як відомо — визначні пам'ятники права: Псковська (в Пскові) і Новгородська (в Новгороді) Судні Грамоти, пам'ятники XIV і XV віків.

Одним із самих важливих обов'язків віча з'являлося *закликання князя на княжий стіл* і опрeдeлення на підставі уложеного з ним договору ("ряда") відносин між ним, князем, і народом.

Нижче, коли будемо торкатись періодики природи князів-ської влади і становища князя в стародавній Українській Державі, ми ще спинимося на питанню про взаємовідносини між вічем та князем, а зараз вважаємо лише необхідним підкреслити одне основне положення, що власне віче (а не князь) було *верховним* органом народу, і старовинний український князь залежав од віча.

В основу їх відношень покладался договір, — "ряд". "Головуючим" суб'єктом такого договору — як це цілком слушно підкреслює проф. бар. Корф*) — залишалося власне народне зібрання — віче: од волі останнього залежало врешті-решт становище князя і санкція самого договору. Князь мусів виконувати ті обов'язки, які йому були зазначені народом на вічу в спеціальному договорі — ряді. Про безумовне право віча закликати князів і з ними радитись, умовляти на певних основах, цілком ясно свідчать літописи. Так, напр., в році 1113 Київське віче покликало на Київський стіл Мономаха, в році 1146 князя Ізяслава і т. д.

Маючи право закликати князів на княження, віче ео ірсо мало й право, на випадок, коли-б князь не виконував прийнятих на себе обов'язків, усувати його з князівського столу. Так, напр., в 1067 році

*) Бар. С. А. Корф: "Исторія русской государственности", 69.

Київське віче усунуло з князівського столу князя Ізяслава, будучи незадоволене його війною з Половцями; в 1078 році Чернігівське віче усунуло князя Всеволода і обрало Олега Святославича і т. д.

До досить важливої компетенції віча належало також розв'язання питання про війну і мир — питання, яке безпосередньо торкалося інтересів народу. Правда, мається чимало свідчень, що той чи інший князь іноді розпочинав війну на власну руку без волі віча, але це не підбиває зовсім основного положення, що розв'язання питання про війну і мир було власне

прерогативою віча. І це цілком слушно і зрозуміло: вирішаючи справу про війну або мир, віче руководилось волею землі; постанова віча була виявленням волі *земщини*, — а коли так, то й війна набірала значіння народньої справи. Війни, які розпочинали князі без волі земщини, спираючись на свої дружини, ніколи не набирали характеру і значіння загально-народньої справи, і князі, розпочинаючи такі війни на власну відвічальність, часто жорстоко терпіли від подібних сепаратних кроків. І ми бачимо, що князі розуміють добре, яке значіння має санкція віча для такої справи, як війна, і силкуються уникати колізій, звертаючись за підтримкою у військових справах до віча.

Що-ж торкається *державного управління* взагалі, то в цій сфері діяльність віч виявлялася головно в загальному *зверхньому* догляді за різними урядовими органами влади, тим більше, що найбільш важливі посади в давні часи, як, напр., посада тисяцького, обсаджувалися шляхом народнього обрання власне на вічах. Віча, констатуючи бездіяльність народних обранців, а тим більше спостерігаючи їх негативну для народних інтересів працю — скидало їх з посад, на котрі вони були обрані.

В найбільше важливих випадках віче творило *суд*, особливо, як це свідчить Костомаров, в справах, що торкалися громадянських прав. Віче власне було верховним судом по справах, які торкалися різних непорозумінь між народом і князем. Коли князь не вдоволяв народнім вимогам, віче своїм присудом вказувало йому "путь чист". Взагалі коли між вічем та князем виникали які-небудь суперечки, останні усувалися шляхом "визнання народньої волі віча над правом

Стор.105

князя".*) Ми зазначили вище, що у вічу брали участь всі свобідні, виходить і бояре; при нормальному ході життя на віче з'являвся і князь. Таким чином віче виявляло з себе, як ми вже сказали, *загально-земську, загально-народню владу*. Професор Костомаров зве віче "самим дорогоцінним і важливішим явищем народньої самобутности, "ознакою існування землі, що визнає свою автономію".**) Костомаров підкреслював також, що "князі водворялися по обранню і таксамо проганялися", що віче вважало за собою право "судити проганяти і карати другорядні влади, що були встановлені князями, а іноді і їх самих".

Професор Грушевський досить стримано відноситься до діяльності наших українських віч: навіть Київське віче, діяльність котрого відзначилася особливо виразно, не придбало, на погляд професора Грушевського, визначних форм і постійних визначних функцій.***) Але і професор Грушевський мусів визнати, що в моменти, які загрожували спокою і добробуту країни, віче завше підіймало свій голос. "В такі моменти — пише професор Грушевський — воно, як справжній суверен, виявляло свої бажання і вимоги князю".†)

Врешті вважаємо не зайвим нагадати, що (опріч трудів українця Костомарова) в російській науковій літературі особливо яскраво підкреслено значіння віча в трудах професора Сергєєвича, також бар. Корфа. Значна більшість російських учених, як історик Соловйов, професор Ключевський, Бестужев-Рюмін і другі та історики "руссаго" права Самоквасов, Владимирський-Буданов і чимало інших, домінуючу ролю в стародавньому київському державному устрою віддають князеві, а не вічу.

*) Костомаров — том I. стор. 15 і 205.

**) Так-само.

***) "Князь з своєю дружиною забрав до своїх рук політику, суд, адміністрацію, а населення так звикло до того, що почувало себе безрадним, коли князя в трудну хвилину не було, і не було кому розпорядитись. Хисту до управління землею віче міст в українських землях так і не розвинуло". (Див. Проф. Грушевський: "очерк ист. укр. народа", 111 ст.).

†) Так-само.

Стор.106

Князь.

Ми в свій час спинялися на тому, що на Україні в давні часи відігравали визначну роль города, як центри військові, релігійні і зокрема торговельні; ми також, зазначили, що в українських містах, як осередках життя, визначну роль відігравала міська торговельна аристократія — "градські старці", "старійшини по всім градам", "лучші мужі". Але опріч цих градських старців, що впливали тоді на життя, літопис згадує також про місцевих племенних князів, як Мал у Деревлян. Так-само і з візантійських джерел, як, напр., із свідчень імператорів Маврикія і Константина Багрянорідного видко, що у Славян було чимало "царків", хоч у візантійських-же свідченнях і підкреслюється, що Славяне не люблять самовладдя. Прокопій Кесарійський, розповідаючи про Славян, зазначає, наприклад, що Славяне не підлягають єдиному мужу, але здавна живуть в "народовластю". Таким чином опріч старійшин градських у нас здавна були і князі. Що з себе уявляли ті князі? Ми вже, розповідаючи про загальний устрій і походження старовинної Київської держави, зазначили, що, очевидно, ці старовинні місцеві князі, або як їх звать "князьки", були подібні до тих "банів", які в відповідний період історичного життя зустрічаються у південних і південно-західних Славян. Де-хто з учених, як, напр., проф. бар. Корф, додержуються погляду, що ці князі цілком відповідали південно-славянським "жупанам" і "банам". Таким чином це були виборні племенні начальники, що виконували почасти військові обовязки, почасти обовязки суддів або жреців. Справами землі керували народні зібрання — віча, які зібралися в визначних центрах. А такими центрами були на Україні городи. Ми вже вище спинялися також на свідченню літописця, автора "Повісти временних літ", про так зване прибуття Варягів, яке сталося, по свідченню літопису, приблизно коло 862-го року: ми тоді вже зазначили, що прибуття Варягів, про котре згадує літописець, безумовно, не можна розуміти, як якусь безсумнівну подію, що мала місце в той час. Варяги здавна по великій торговельній артерії Дніпра приходили на Русь, прямуючи на Візантію; варяжські купці приходили до нас з озброєною силою, з дружинами вояків, певно і

Стор.107

в початку IX-го віку, а може й ранійш. Як-би там не було, а в X-му і в початку XI-го віку ми бачимо вже варяжських дружинників на службі в руських (київських) князів, що, — як пише Грушевський*) — дало потім авторові "Повісти" підставу прийти до висновку, що київські князі походять від варяжських "конунгів" і що саме ім'я Руси прийшло до нас з Варягами із Швеції. Ми тоді привели висновок нашого вченого про безпідставність заключення автора "Повісти" про походження руських князів од варяжських "конунгів", а імени Русь із Швеції і вертатись до цього питання не будемо, тим більш, що воно стосується здебільшого до історії, а не історії права. Для нас важливе сконстатувати, що вже з X-го віку київські князі з'являються на історичній арені в оточенню дружини, яка в більшості свого складу мала спочатку варяжський елемент. Спираючись на цю військову фахову силу, на кваліфікованих вояків,

руські князі відзначаються в цей час, власне як начальники дружин, за допомогою котрих ведуть свої визначні військові акції. Ясно, що Київська Русь в цілях захисту своєї території і в цілях захисту своєї торгівлі притягала до державної служби також варяжський елемент. Власний інтерес землі підказував її конечність притягнення цього елемента на службу державі, зазначаємо ясно — "держава", — бо та система городів-центрів з землянами, що тягли до них, з визначною організацією влади, вічами, громадськими старійшинами і т. д. безумовно виявляла з себе най і не розвинену, як слід, най і досить примітивну по своїй структурі, але в усякім разі державну організацію.

Таким чином підкреслюємо ще раз, про яке-будь "перене-сення" державности до нас варяжськими дружинниками при сучасному стані історичної науки безумовно не можна й говорити.

Спираючись на свою дружину, київські князі поширюють територію, збирають "дань" з сусідних племен та поширюють впливи київської державности. Місцеві туземні "князьки" потроху заміщуються київськими намісниками або князями — підручниками київського князя. З поширенням київського князівського роду і поділом землі на окремі волости — в кожній волости є князь із того-

*) Див. "Очерк ист. укр. народа", 54—55; також "Іл. історія України".

Стор.108

ж роду київського. В такому напрямі — коротко кажучи — відзначається державний процес. Але "земщина" зі своїми стародавніми вічами, що виявляли волю народу, змагається затримати свої споконвічні права. І ми бачимо, що стосунки земщини і князя з дальшим розвитком державного процесу набувають визначний характер і зміст. Земщина виявляє свою волю через віча, але віче само по собі занадто складний орган, щоби керувати землею; народу потрібний князь: князь-начальник дружини, князь-суддя, князь-адміністратор. Дві визначні державні сили стають одна проти другої, одна доповнює другу, одна і друга потрібна землі. І обидві ці сили знайшли для опрeдeлення своїх стосунків, своїх правних взаємовідносин визначений ґрунт в договорі — "ряді". На підставі "ряду" князеві давався так званий "корм", який забезпечував його і дружину; зі свого боку князь мусів виконувати у волости певні обов'язки, головню (спочатку) військові. Ряд заключувало з князем віче, виявляючи народну волю, але, як ми вже вище зазначили, "головуючим" елементом такого договору було віче, бо власне від нього залежала санкція самого договору; таким чином принцип верховенства землі — народа над князем — не порушався. Але ряд з князем спочатку не захоплював у себе досить певних гарантій правного ладу. Князі довгий час блукали зі своїми дружинами від волости, не проймаючись місцевою стихією, місцевими інтересами земщини; чуючи за своїми плечима озброєну силу, князь тягнувся до раті, його вабило поле; цим, мабуть, почасти можна з'ясувати факт, що, не зустрівши підтримки для своїх військових акцій в земщині, князі поодиноких волостей розпочинали військові акції на власну руку. Треба було не мало часу, поки князь "закріпився" за волостью і пройнявся її місцевими інтересами. *) Таким чином одним з головних обов'язків князя у волости були власне *функції військові*; він з своєю дружиною повинен був захищати територію землі або даної волости від ворогів, забезпечувати в країні лад і спокій.

*) "Довгий час князь і волость" — пише бар. Корф: "стояли один проти другого, як дві незалежні і самостійні сили, заключуючи між собою лише тимчасові договори: тільки на

основі таких чисто-договірних відносин і будувався їх обопільний зв'язок." (Бар. С. А. Корф: "История русской государственности. 70).

Стор.109

Але здавна відзначаються й інші визначні та поважні функції князя: функції судові. На погляд професора Сергєєвича судові функції князя: функції судові. На погляд професора Сергєєвича судові функції й були якраз головними функціями князя. І князь дійсно був суддею, суддею головне по справах карних. Суд свій провадив він або сам, або з поширенням його князівської влади, через встановлені ним органи влади — ріжних тивунів, бояр і т. д. Але все-таки князь не охоплював у своїй особі цілої повноти судової влади на всій території волости; поруч князя були місцеві громадські судді — ріжні старці, які у своїх місцевих округах на своїх громадських землях провадили судівництво незалежно від князя, (згадаймо хоч-би суд "по конах", по землях, про котрих згадує Руська Правда, — суд, який безумовно знаходиться в зв'язку з громадським судом, відомим потім на Україні в литовсько-польський період історії під натиском суду копного). Взагалі що-до судових функцій князя, то на погляд Костомарова, князеві належало власне "оправлення" виправданого і кара винного, себ-то власне те, що безпосередньо належало "внутрішній обороні земства". "Через це — пише Костомаров — половина вір і судових пошлин, що платила винна сторона, ішли князю; ця платіжка була "казнь".*)

Опріч судової влади князеві належать також функції *адміністративні*. Державне життя ускладнювалося; такий складний орган влади, як віче, не міг жваво і завше відкликатися на всі біжучі потреби життя, на всі його вимоги, які необхідно було розв'язувати в адміністративному порядку. В даному разі князь і міг з'явитись органом, що зосередив у своїх руках адміністраційні функції по управлінню волостю під зверхнім доглядом того-ж віча. Але, як адміністратор, князь, не втручався у внутрішнє життя тогочасних громад; відношення князя до окремих громад, що здавна мали свою самоуправу, особливо спочатку, не йшло далі збору з населення відповідної данини. І лише з розвитком князівської влади функції князя, яко адміністратора, значно поширюються на рахунок компетенції віча. Взагалі треба зазначити, що через увесь стародавній період нашої історії просвічує одна ідея: *князь не був*

*) Н. Костомаров: Том VI—VIII, 93 ст.

Стор.110

монархом, тим більш в тому стислому значінню цього слова, яке монархові надається в науці в наш час. Князь був дійсно "необхідним" (вираз Костомарова) елементом волости-держави, але врешті-решт він був тільки першим слугою народу, хоч із широким обсягом своїх власних князівських прав. Досить влучно охопив природу влади тогочасного князя професор Беляєв, зазначивши, що князь був незалежним лише тоді і в тих своїх розпорядженнях і підприємствах, які не торкалися земщини.*)

В основу взаємовідносин між народом та князем покладался, як ми вже зазначили, договір — ряд. Ряд заключувало з князем віче. Основною вимогою віча князеві було — "не ображати

народа".**) Князь представляє вічу свої умови, свої пропозиції, а від останнього вже залежало, чи прийняти ці пропозиції та посадити князя на стіл, чи їх відкрити. Таким чином остаточне рішення належало вічу. Воно санкціонувало своєю ухвалою "ряд". Безумовно у відповідній сфері життя державного князь одержував досить широку владу, але вся його діяльність знаходилась під зверхнім доглядом віча. Закликання князя на князівство мало характер тимчасовий: перехід стола від батька до сина, від брата до брата не тільки не був звичайним порядком переємності князівської влади — але, як це підкреслює професор Сергєєвич — у народньому переконанні являється чимсь "недоречним і образливим".***) Через це і про закликання того чи іншого князя на старовинній Україні-Руси з правами спадковими в історичних джерелах нема жадного свідчення.

Самий договір, ряд князя з вічем, заключувався, звичайно на словах, принаймні листовних договорів до нас не дійшло.

З дальшим розвитком історичного процесу князівська влада набірала потроху все більшого значіння; судова влада князя і його органів поширювалася, все більші кола, більші групи населення, підпадала під його юрисдикцію. Ширилися також його адміні-страційні функції, а головню начала виразнійше визначуватися законодавча влада князя. Ранійш не було визначної потреби в

*) Беляєв: "Лекції по історії руссаго законодательства", 27.

**) Див. С. А. Корф: "Исторія рус. государственности", 76.

***) Сергєєвич: "Віче и князь".

Стор.111

законодавчих нормах, бо правувалися майже виключно на підставі народних звичаїв. Ранійш князі були лише, по виразу Корфа, кодифікаторами норм права звичасового, а з розвитком державного життя, виникла пекуча потреба урегулювати законодавче питання, утворити норми права писаного. І ми бачимо, що князь взяв і в цій діяльності помітну участь.

Князь зосереджує також у своїх руках *право іменувати* на ріжні посади, які ранійше заміщувалися шляхом обрання (напр., на посади тисяцьких). Князь вже тісніше звязується з волостю та її інтересами. Він уже не блукаючий з волости у волость кондотьер, начальник дружини, ватаги сміливих наїзників — він, тепер суддя, адміністратор, законодавець. Але в цей більш пізній час історії князівської влади Київської Руси відзначаються також інші звязки з землею: князь не тільки звязаний з волостю своїми князівськими функціями по управлінню державою, він і приватний власник, вотчиник,*) біля нього купчаться бояре — теж землевласники. Він дає землю у володіння боярам, монастирям,**) певно із своїх власних земельних фондів, а це сприяє закріпленню його становища, його влади. Військові успіхи князя в таких війнах, що мали загально-земський характер, в яких брала участь і земщина, земське вояцтво, не могли не сприяти ще більшому зміцненню князівської влади.

Історик Грушевський в своїому нарисі історії українського народу в стислій формі закреслює обсяг діланя і функції українського князя: "Він (князь) — пише Грушевський — видавав закони і розпорядження, в його руках була адміністрація і суд, який він творив або сам безпосередньо, або через своїх урядовців і агентів, яких сам іменував; він розпоряджався

доходами землі, накладав нові податки і дані або змінював попередні, нарешті він брав дуже діяльну участь у церковних справах. Особа князя користувалася великою повагою, вона вважалася майже недо-торканою навіть в тяжких смутах і розрухах: такі факти як вбивство князя населенням в Києві в 1146 році або повішення князів

*) Під 1158 р., записано в літопису про те, що князь Ярополк Ізяславич (Володимирський) подарував свій маєток біля Києва печерському монастирю.

***) Проф. Беляєв, на підставі свідчення літопису, констатує, напр., що у одного із князів (Ігоря Ольговича) було "кобил стадних 2000 а конь 1000 і навколо по селах багацько жита, а при одному сельці 900 стогів на гумні". (Див. Беляєва: Нісколько слов о землевладении в древней России", (Временник И. Мос. О. Ист. и Др. Рос., кн. 22; 46—49 ст.)

Стор.112

галицькими боярами, що були роздратовані масовим мордом бояр, були явищами виключними. "Але — подає компетентний історик — візантійське учення про богоустановленість влади не встигло поширитись в суспільстві".*)

Таким чином князь не був на Україні монархом, що прибрав свою владу а Deo. З ідеєю монархізму звичайно звязують ідею про виключні привілеї, виключно прерогативи, виключний авторитет і головне спадкові права. В російській науковій літературі виразно визначувалися тенденції шукати монархічних принципів в стародавній Київській Русі. Історик Соловйов, напр., являючись представником так званої теорії "родового принципу", утворив цілу систему заміщення князями столів друг після друга. По системі Соловйова, відомій під назвиском "ліствичного возходження князів", перехід столів від князя до князя провадився по принципу родовому в порядку старшинства — з менших князівств на більші. Згідно з цією теорією, що встановляла складну гієрархію князівського роду, старший київський князь був ніби на становищу патріярха, або короля в Руській Землі. Ми вже вище привели погляд Сергєєвича, що перехід столів від батька до сина або від брата до брата вважається в стародавній Русі чимсь незвичайним і навіть образливим для народу. Але це не значить, що князівські тенденції до затримання столів у свому роді і в певній волости були цілковито невідомі Україні-Русі. Починаючи від Володимира Святого, ідея династична, як ідея про виключне право Володимирового роду на княження в Руській Землі, безумовно ясно просвічується, але в свому розвиткові ця ідея далі формального визнання принципового і виключного права за нащадками Володимира Святого на обняття столів у "Руських" волостях не розвинулася; тенденції-ж до затримання за своїм родом, власне за своєю лінією, виключного права на ту чи іншу волость дійсно помічались на Україні серед місцевих князів. Так, напр., відомо, що на Київщину з часом виявляли свої виключні претензії нащадки Мономаха, на Чернигів — Ольговичі, на Волинь — нащадки Ізяслава Мстиславича і т. д. Це цілком зрозуміло, бо князі, що були тісно звязані своєю

*) Професор М. Грушевський: "Очерк ист. укр. народа", — 113.

Стор.113

діяльністю з тою чи іншою волостю, безумовно були зацікавлені в тому, щоби після їх смерті їх стіл, їх "отчина", залишалися за їх нащадками; от-же, вмираючи, вони призначували завчасу у своїх духовницях після смерті собі спадкоємців. Але ця передсмертна воля князів і взагалі всі такі розпорядження самі по собі не мали жадного юридичного значіння для народу. Врешті-решт ухвала визнання прав на стіл за спадкоємця князя залежали від віча. Правда, князі-претенденти на стіл іноді здобували його шляхом війни, озбройною рукою, використовуючи право сильного, але цей надзвичайний спосіб*) здобуття "отчини" лише підкреслює виразніше ідею, що в спадковому праві князів не було нічого твердого, сталого, і що врешті-решт затвердження за тим або іншим князем права на стіл залежало од народу — віча. Приблизно з половини XII-го віку обрання князя на стіл народом на його вічах набірає форму постійної і сталої правної традиції.

Що-ж торкається питання про так зване старшинство князів, то й відкидаючи теорію "ліствичного восходження" історика Соловйова, не можна не відмітити деяких ознак, коли не юридичного, то фактичного старшинства стола київського князя. По ідеї всі князі, як представники незалежних одна від другої держав, були рівні, у своїх міжкнязівських відносинах вони звали друг друга "братами"; але вважаючи на те, що самим старовинним осередком землі української був Київ, що власне від нього "Руська земля стала єсть", що Київ здавна являвся визначним торговельним, економічним, культурним і релігійним центром, князь київський фактично не міг не відзначуватись серед усіх інших князів, як князь старший, "великий";**) ясно, що через це також стіл князя київського набірав домінуюче політичне значіння. Князь київський вважався через це для всіх інших молодших князів "старійшим", був для них "в отця місце", "підключись, як каже проф. Грушевський, про добро роду і про загальний добробут Руської Землі".***)

*) Треба впрочім зазначити, що цей спосіб придбання столів в епоху князівських "катор", міжусобиць, із надзвичайного перевертався у певній мірі у звичайний; проф. Сергєєвич у своїй відомій монографії "Віче и князь", 1867 р.) власне і тримається того погляду, що князівські столи "добувалися" князями.

**) "И кто убо не возлюбить Киевского княжения — каже літописець під 1155 р. — понеже вся честь, и слава и величество, и глава всімъ землямъ Русскимъ-Кієвъ" (Полн. Собр. Рус. Літ., т. IX, Патр. или Никон. літопись".)

***) Проф. Грушевський: "Очерк истории украин. народа", 110 ст.

Стор.114

Але це першорядне становище князя київського, як старійшого, мало лише моральне значіння, хоч ці моральні права старійшого в руках князя могутнього перевертались фактично в справжню владу над іншими князями. І це цілком зрозуміло: київський, напр., князь — старший князь — мав здавна в своєму розпорядженню більш матеріальних сил і більше засобів для поширення своїх впливів. Очевидно в інших землях і волостях, а не тільки на Русі Київській, встановилися поміж князів "старших" і "молодших" такі самі фактичні взаємовідношення. Безумовно, наприклад, на сіверщині, стіл чернігівського князя мав більше значіння, чим стіл князя якої-небудь захудалої волости тієї-ж Чернігівської Землі.*)

юридичних прав князя київського, то таких справ в дійсності не було; сама, напр., влада князя "старійшого" і "великого" нічим не відрізнялася по самій природі своїй од влади інших

князів. Коли-ж до голосу князя київського прислухалася вся "руська Земля", то головне через те, що князь київський, як старійший, був для всіх інших князів "в отца місце", а не в силу бідь-яких виключних, йому одному належних юридичних прав.

В таких загальних рисах виявляється нам природа влади українського князя, його роль і значіння, як органа влади на Україні-Руси в земський період її історії.

Князівські зїзди та договори князів між собою.

Ми відмітили вище, що, не дивлячись на політичний розділ, на відокремлення українських земель, ці останні заховували свою національну єдність, не розпорозували свого внутрішнього звязку. Але не тільки мова, віра продовжували звязувати українські волости-

*) Кн. Юрий Долгорукий каже князю Ізяславу Давідовичу, по свідченню літописця (під 1455 р.), так: "Твоє убо єсть великое княженіє Чірніговь, мні-же достоить сидіти на великомь княженіи въ Кієві" (П. Соб. р. літ., 1862, т. IX; курсив наш).

Стор.115

держави в одне національне тіло, в один національний організм; були також в сфері чисто правних і політичних стосунків инши звязки. В данім разі ми знаємо на увазі так звані "князівські зїзди", на котрих князі поодиноких держав-волостей, увіходячи друг з другою в безпосередні стосунки, заключували по ріжних державних питаннях відповідні *договори*.

Землі розпалися на цілу низку поодиноких волостей. Кожна така волость — якою-б вона малою по своїй території не була — виявляла з себе цілком самостійну незалежну державу зі своїм вічем, князем та з певними своїми органами влади. Але бути цілком відокремленою одна від другої, бути обнесеною китайськими стінами, за межі котрих не приникали-б ріжні впливи ззовні — безумовно ці волости не могли; така відірваність не лежала навіть в інтересах цих поодиноких держав-волостей, населення котрих було тісно звязане мовою, вірою і стародавніми правними традиціями. Для кожної волости було важливе головне одне: забезпечити свою політичну незалежність, заховати на далі своє право на самостійне політичне існування, захтстити від зовнішнього ворога свою територію. Але опріч цих головних завдань виникала в кожній поодинокій волости-державі ціла низка инших питань державного характеру, що торкалися не тільки зовнішніх відносин, але і внутрішнього життя; розвязати їх можливо було тільки шляхом відповідного порозуміння з представниками влади инших сусідніх держав-волостей. Без такого порозуміння для розв'язання тої чи иншої справи визначувався лише один шлях: війна. Зокрема таке порозуміння було необхідним для урегулювання межкнязівських стосунків, бо князі, належачи до одного князів-ського роду, дуже часто знаходилися проміж себе в так зв. "которах", ворожнечах, власне за права на той чи инший стіл, на обняття своєю владою тої чи иншої волости. От-же щоби попередити міжособні війни і означити взаємні права та обовязки, а також щоби захистити державну незалежність своєї волости, князі почали у певних випадках з'являтися на так звані князівські зїзди, де по тих або инших питаннях складали поміж себе відповідні їх інтересам договори.

Стор.116

Такі зїзди князів відомі і науці під назвою "думи князів;*) що-ж торкається самих договорів, які складали проміж себе князі, то в ті часи, до котрих ці договори стосуються, вони мали ріжні назви: "ряд", "докінчання", "цілування". Змістом таких договорів були: 1. військові конвенції, — умови, що-до оборони території од ворогів, або що-до спільного наступу; 2. ряд, яким забезпечувалася недоторканість території волости князів-контрагентів; 3. опре-ділення порядку вихода князів-контрагентів на війну; 4. забез-печення повної незалежності в справах внутрішнього управління; 5. урегулювання питань, які торкалися претензій князів на заняття того чи іншого князівського столу (на відомому Любечському зїзді 1097 р. князі-союзники казали один другому: "Нащо губимо Руську Землю, самі на себе "котру" діючи!... кожний держить вітчину свою". На князівських зїздах іноді розв'язувалися судові справи: князі-судді постановляли свій присуд відносно того чи іншого князя, який порушив спокій, або заподіяв визначний злочин (так, напр., на Увітичському зїзді 1100 року князі судили князя Давида Ігоревича за осіплення Василька).

У взаємовідносинах князів на їх зїздах підкреслюється ідея рівності всіх князів, хоч фактично князі, займаючи столи в ріжних поодиноких волостях (більших, менших, або зовсім дрібних), не були рівні. Але на своїх зїздах вони для підкреслення ідеї рівності звать один одного "братами", так-само підкреслюється ідея єдності і незалежності князів. Увіходячи у відповідні договірні стосунки, князі-контрагенти зобов'язувалися разом з тим не вступати в нові умови без волі і згоди сторони по договору. Для забезпечення сили договору князі цілували хрест (цілування). Іноді в цілях забезпечення цілості договору в цьому останньому зазначувалися наслідки, які мали наступити для тої сторони, котра договір порушила-б: так, напр., в договорі між Ростиславом Київським та Святославом Чернігівським (XII вік) була умова, що той з князів, що не виконає договору, позбавляється волости. Князівські зїзди — на погляд Сергєєвича — не були установою постійною для всіх

*) Цей термін "дума князів" треба ясно відріжнити від терміну "князівська дума", який прикладається поодинокими вченими (Сергєєвич, Філіппов та інші) до т. зв. "боярської думи". Під останньою (про неї див. вище) розуміється рада князя з своїми "мужами" по ріжних державних питаннях.

Стор.117

руських князів, куди князі повинні були з'являтися для обміркування питань загальних для всієї Руської землі; князі мали лише право з'являтися на такі зїзди, ане обов'язок; через це самі зїзди князів не мали ні означеного складу, ні означеного часу для зібрань князів. Зїзди не мали права видавати обов'язкових для всіх князів (не тільки князів-контрагентів) постанов і взагалі таких постанов, що мали-б силу і значіння для цілої Української Землі. Але в науковій літературі зустрічаються й інші погляди: так, професор Владимирський-Буданов гадає, що "союзу князів" належало право видавати закони, що мали силу не тільки для якоїсь одної землі: напр., Руська Правда Ярославичів була вироблена на зїзді трьох князів братів.

Органи управління.

Певної системи та певного поділу на органи центральні і місцеві в Київській Державі не було; поділ на органи центральні і місцеві був відносний.

: Перш за все сам князь являвся органом центрального управління. Князь самостійно розв'язує карні справи і позови про "задниці", провадить адміністраційну діяльність: так, напр., відомо,

як Ольга встановляла "погости і дані" і т. д. В центральному управлінні беруть визначну участь князівські "думці", "бояре думаючи" (боярська дума). Окрім того ближчими помічниками князя що-до суду та управління являються різні призначені князем урядовці і судді — *тивуни, ключники, детські, отроки, ябедники* і т. п., які склали так звані "княж. двір".

На місцях визначну роль, як представники центральної влади, відігравали *посадники*.

Але окрім князівських органів влади були паралельно також органи "*земські*". До цих органів влади відносилися *тисяцькі* (в центрі); а також *сотники, десяцькі, добрі люде, старці* і т. п. — представники виборної влади (на місцях).

Таким чином в управлінні визначаються органи князівські та земські. Що-ж власне торкається поділу на органи *центральні*

Стор.118

та місцеві, то як ми вже зауважили, такий поділ був відносний, бо, напр., сам князь, являючись органом загально-державним, разом з тим брав участь у місцевому управлінні в певній окрузі, проводячи свою діяльність або безпосередньо, або через своїх агентів (тивунів, детських і т. п.); що-ж торкається, напр., такої посади, як тисяцький, то на цьому уряді елементи центрального та місцевого управління у відомій мірі об'єднуються, зокрема-ж у більш пізні часи, коли тисяцькі стали вже іменуватися князями.

Органи влади центрального управління (княжі).

Рада князя, або "Боярська дума".

Окрім самого князя, як ми зазначили, в центральному управлінні відігравала визначну роль так звана "*боярська дума*". Про думу є вказівка в Іпатієвському літопису вже під 1169 роком. Професор Грушевський цілком слушно вважає самий термін "дума", який прийнято в науковій літературі терміном пізнішим, мос-ковським.*)

Боярська дума — це рада князів з боярами, завданням якої було полагоджувати питання, які торкалися державного управління. Український князь не був необмеженим правителем, а через це і свої розпорядження він робив, порадившись поперед зі своїми найближчими співробітниками. Цілком природно, що такими найбільш близькими до князя особами були частіш за все бояре, "мужі". Що князь дійсно радився зі своїми "мужами" по різних державних питаннях, на те є ясні безпосередні вказівки в Руській Правді. Так, напр., відміна синами Ярослава "убієння за голову" і заміна його "кунами" сталася після ради синів Ярослава з "мужами їх": "По Ярославі же паки совокупившия синове его Ізяслав, Святослав, Всеволод і мужі їх... і отложиша убієнне за голову, но

*) Очерк, 114 стор.

Стор.119

кунами ся викупати"... (Тр. 2.) Так само устав князя Володимира Всеволодовича "про різи" (проценти) був складений з участю дружини: "Володимир Всеволодович по Святополці, созва дружину свою. ...і устави до третього різа. ..." (Тр. 48). Впрочім у тій-же Руській Правді — як це цілком правильно зауважує професор Сергєєвич — знаходяться вказівки на указну діяльність князів і без поради з їх мужами: розмір прибутків так званих "вірників" був, наприклад, встановлений князем Ярославом без участі "мужів". Руська Правда зве його уроком Ярослава: "То ті урок Ярославль" (Ак. 42). Виникає таким чином питання: чи була князівська рада (дума) установою постійною, кажучи інакше — чи був князь обов'язаний радитися зі своїми "думцями"? В науковій літературі з приводу цього питання нема одностайного погляду. Професор Сергєєвич тримається погляду, що дума не була постійною установою: князь просто радився з людьми, котрим довіряв, але він не був повинен з ними радитися; він радився тоді тільки, коли сам того бажав; саме слово "дума" заховає в собі зміст власне "наміру", "пляну дії". В протилежність проф. Сергєєвичу, другий видатний учений, проф. Владимирський-Буданов (як також Загоскин і Ключевський), висловлюється про "думу", як про установу постійну. "Боярською думою — пише цей учений — зветься постійна рада ліпших людей (бояр) кожної землі, яка вирішала (враз із князем) вищі земські питання.*) Але й Владимирський-Буданов зазначає, що самого терміну "боярська дума" не було, а назва ця утворилася штучно від слів "бояре думаючи". На погляд В.-Буданова, як і багатьох інших російських учених, дума є не тільки постійна установа, але і орган *верховної* влади, склад якої взагалі трійний: князь, *боярська дума і віче*. В найбільш важливих випадках князь радився зі своїми *боярами, дружинниками*, а потім і з *боярами земськими* — старцями, або *старійшинами*. На початку XI-го віку бояре-дружинники і бояре земські злилися, і в складі думи залишилися тільки бояре. Тих-же приблизно поглядів на думу, як на орган верховної влади, орган постійний, трималися з російських наукових сил такі вчені, як академик Дяконов, Філіппов, професори

*) Див. Владимирський-Буданов: "Обз. ист. рус. пр." в V., 45 стор.

Стор.120

Алексєєв, Івановський, Малиновський і другі. Наш історик проф. Грушевський висловлюється про думу, як про "обов'язкову учасницю княжого правління", але дума не мала ні сталої форми, ні означеної компетенції". Князь — пише проф. Грушевський — радився з тими боярами, які були під рукою, або яких він бажав бачити на нараді, через це склад ради міг постійно мінятися".*) Впрочім князь був зацікавлений сам, щоби його дружина була в курсі його справ. Олександра Єфименко тримається приблизно такого-ж погляду: "дума" була власне не "думою", а зібранням "думців", почасти випадкових, а коли й постійних, то за-для "вигоди", а не принципу. Нам здається, що погляд проф. Грушевського найбільше в даному випадку правильний: "дума", безумовно, з'являється в княжому правлінні визначним чинником, але вона в той час не мала ні сталої закінченої форми, ні ясно означеної компетенції, кажучи інакше, — вона ще не мала під собою ясно окресленої юридичної підвалини. Народи з думцями князя вимагав стародавній звичай; така нарада була природна в країні, для котрої ідея про необмеженого спадкового монарха завше була далекою і чужою. Радитися постійно з вічем по всіх біжучих питаннях державного управління князь певно не міг, бо віче було досить тяжким по своїй структурі органом та в його завдання, як органа верховної влади, не могло увиходити в обов'язок по всіх біжучих справах радитися з князем, який сам підлягав вічу. Цілком природно, що князь радився по всіх питаннях, які власне торкаються княжого правління, зі своїми найближчими спів-робітниками — боярами. Але князь радився не тільки з боярами, — на свою нараду він запрошував іноді представників духовенства, єпископів; взагалі склад думи не був ясно означений, і міг змінитися відповідно до біжучих тогочасних обставин. Але для нас важливе те, що такий взагалі звичай скликати на наради "ліпших людей" існував, що скликання таких нарад вимагала, очевидно, і давня традиція. Те, що по деяких питаннях князь робив постанови і без думи (як, напр., постанова про прибуток вірників), лише

вказує на тенденцію князів до поширення своєї компетенції, тенденцію, яка ясно відзначається з протягом часу. На цю-ж тенденцію ясно

*) Очерк ист. укр. народа, 214 стор.

Стор.121

натякають і деякі літописні свідчення. Так, напр., про князя Володимира Галицького літопис розповідає, що він "думи не любляшеть з мужми своїми". (Іп. 1188). Правда, літопис, відтіняючи неприхильність князя до думи, вказує на особисту причину, що відносилась власне до князя Володимира, який ніби "бы бо любезнив питію міногому". З другого-ж боку не можна в даному разі не брати на увагу і того, що річ тут ішла про думу галицьку, себ-то про боярство галицьке, яке само здавна виявляло ясну тенденцію до поширення своєї влади на рахунок влади князя і влади віча. Борючись зі свавіллям галицьких бояр, що прагнули до утворення в державі своєї гегемонії, князь Володимир, природно, не міг прихильно ставитись до нарад з такими "думцями".

Що-до самої компетенції князівської ради — "думи", то, оскільки можливо її вяснити на підставі Руської Правди і літописних свідчень, до думи належали взагалі найрізноманітні справи, що торкалися державного життя, зокрема справи, що торкалися внутрішнього управління, а також почати і справи судові, (суд, напр., князя Володимира над Рогнідою за її відомий замах на життя свого чоловіка провадився при участі "думців"; князь Святополк, напр., радився з боярами-дружинниками про похід на Половців; також і князь Володимир. Дружина, як відомо, була проти цього походу).

Хоч рада князя (дума) і не набула в цей час сталих і ясних форм і певної компетенції, не підвела під себе твердої юридичної підвалини, але давня традиція про необхідність в інтересах державних нарад князя зі своїми ближчими співробітниками продовжувала і надалі заховуватись. На жаль з занепадом Київської Держави і з зосередженням життя державного (після занепаду Києва) майже на ціле століття в Землі Галицькій весь дальший основний процес еволюції державних форм під впливом зовнішніх чинників відзначився власне в розвиткові компетенції народних зібрань — віч, які потроху підупадали в своєму значінню і замерали. Власне в литовський період нашої історії в безпосередньому генетичному звязку зі старою боярською думою знаходилася так звана *рада панів*

Стор.122

великого князівства Литовського.*) Пани-рада в XV столітті складала з себе, як відомо, вищий орган при особі господаря; в цьому органі обмірковувалися панами-радою з великим князем важливіші державні питання; пани-рада в відсутність господаря мали визначне самостійне становище в державі, впливаючи на управління князівством. В привілеях литовсько-руських господарів XV-го віку завше згадується про наради господаря з панами-радою.***) — Таким чином литовсько-руська рада панів не тільки удержувала своє становище при особі господаря, але і розвинула свою компетенцію на рахунок влади великого князя, себ-то досягла того, до чого дійти, в обмеження прав своїх князів, так прагнула в свій час галицька "дума", галицьке і почати волинське боярство.

Цілком інша еволюція сталася з "думою" в Московщині. "Москва, як висловлюється професор Сергєєвич, все старовинне перероблює на нове, переробила вона і думку князівську".***) "Думці" великих князів московських перевернулися із *слуг вільних* — в *невільних, покірних*

виконавців волі государя: У государя московського відбувалося так зване "сидіння" бояр; на цьому "сидінні" бояре покійно приймали до відома всі вказівки, які їм давав государь. "А лучится царю мысль свою о чемъ объявить" — пише про ролі думи московський письменник XVII-го віку Котошихин — и он имъ, объявля, приказываетъ, чтобы они бояре и думные люде, помысля, къ тому же ділу дали способъ... и они мысль свою къ тому способу объявляютъ". †) "Московські думні люде — пише професор Сергєєвич — не вирішали державних справ, а тільки відповідали на запитання государів і виконували їх накази. Дума робить все, що їй буде наказане государем зробити, і не робить рівнож нічого, коли государю не буде хотітись наказувати їй діяти. А це значить, додає професор Сергєєвич, що дума не має ніякої компетенції". ††)

*) "І місцеві сойми, і рада, і вальний сойм в. кн. Литовського знаходяться в генетичному звязку з *боярскою думою* давньої Росії". (І. Малиновський: "Рада В. кн. Литовського" ч. II., 21 ст. (курсив наш).

**) "Ино ми в то угленувши і порадившися з нашою вірною радою — така, напр., формула була майже звичайною у привілеях Волинського князя Свидригайла.

***) Сергєєвич: "Лекції и изслід.", 269 стор.

†) Там-само.

††) Ми вже зазначили побіжно, що термін "боярська дума" відносно "ради князя" доби княжої — термін штучний і московський. Цей термін ("боярська дума") відносно

Стор.123

Княж двір.

Органом центрального управління, крім самого князя і думи, був так званий "княж двір". Під княжим двором в більш тісному, безпосередньому значінню розумілося власне місце, де зосереджувалися суд і розправа. В генетичному звязку зі старовинним княжим двором, про котрий згадується в Р. Правді, в литовський період української історії знаходився так зв. "господарський двір", або "замок". В останньому, як відомо, провадився суд і розправа господарем або його урядовцями: воєводами, старостами і т. д.

На всій системі урядування на старовинно-княжому дворі відбивається характер тої далекої епохи, коли органи державної влади разом зі своїми офіційними функціями заховували свій приватно-правний вигляд. Елемент власне публічний в урядуванні ще не відділився від приватно-правного. Тивуни, що виконували різні доручення князя, разом з тим керують його господарством і т. д. Із агентів князя відомі зокрема: *тивуни, ключники, детьські, отроки, ябетники* і т. д. Тивуни часто набірались із рабів і напіввільних слуг, вони завідували князівським двором в загалі князівським господарством, а разом з тим виконували, як ми зазначили, різні доручення князя характеру державного, як агенти по управлінню. Але зокрема відзначувалися судові функції тивунів. Тивуни були суддями, тим більш, що сам князь часто виїздив з городу по різних справах у волость і на весь цей час своєї відсутности вести судівництво доручав тивунам. Таким чином власне тивуни були помічниками князя в управлінню і головно в судівництві.

Тивунів князь іменував, очевидно, по згоді з вічем: "А ось вам тивун — говорить князь киянам 1146 р. — по вашій волі."

Відомі деякі категорії тивунів: I. тивун *огнииний*, або *двірський*, котрий власне відав двором князя; II. тивун *конюшиний* і

ради князя доби княжої вживає разом з багатьма російськими вченими і проф. Влад.-Буданов (проф. Сергєєвич уживає терміні "князівська дума"). З свого боку проф. Філіппов з приводу цієї термінології пише: "Правильніше було-б одначе, на наш погляд, цю раду при князях Київської Русі, а рівнож і Русі удільної, звати князівською, а не боярською думою, перше тому, що ця дума в багатьох не подібна на думу, що була коло московських государств і що звалася боярською; друге тому, що звичайно не боярин є радник князя в цей час, а княж муж, старший дружинник, і третє — самим характерним у цій думі було те, що вона являлася необхідною радою при князі, була князівською думою, або його радою". (Учебн. ист. рус. пр. Пособіє к лекціям. 191 ст.)

Стор.124

III. тивун *сільський*. За підручних тивунам двірським службовиків вважались *ключники*. Тивуни, як і посадники,*) перейшли потім і в Литов.-Українську державу. В Лит.-Українській державі, вважаю-чись господарськими урядниками, тивуни зокрема мали у своєму "держанню" волости господарські, і перед виданням Литов. Статута 1529 р. із цих власне тивунів виникли т. зв. "*державці*".

Детські і отроки знаходилися при дворі князя. Їх завдання більш-менш були однакові. Діяльність їх була головно звязана зі справою судовою; вони виконували різні обовязки, що торкалися справи судової: приставляли на суд, оскаржених, виконували судові присуди, були присутними при т. зв. "муках" (напр., при муці залізом), а опріч того виконували інші доручення князя. Де-хто з істориків права (Сергєєвич) гадає, що головна різниця між детськими та отроками покладалась у тому, що отроки були молоді люде, походили з рабів, в той час як детські були особами вільного стану.

Як детські, так і отроки супроводили князя на війну, як воїни. "Детські" відомі також лит. українському праву під тією-ж назвою, а також під назвою службовиків, слуг, виїзжих і зокрема (пізнійш) "вижив". Детські находилися для виконання різних службових доручень, звязаних з веденням суду, при різних урядах (воевод, старост і т. п.). Пізнійше в Лит.-Українській Державі, зокрема від часу сеймової конституції 1551 р.,**) вже під впливом права польського стали зватися "*возними*".***) Більш докладно ми торкнемося еволюції посади детських та функцій і ролі т. зв. "присяжних вижив" і "возних" на Україні, коли будемо викладати еволюцію державних форм і різних органів влади в литовський і польський період нашого права. Це саме застереження наше відноситься до всіх інших органів влади, які перейшли з Русі-України стародавньої в Литовську Державу, набравши під впливом

*) Провінціяльні правителі в Литовсько-Українській державі звалися вже намісниками, потім з поширенням польських впливів — старостами. На еволюції посад тивунів і посадників ми в свій час спинимося. Тут лише зазначимо, що хоч назва "староста", як висловлюється проф. Влад.-Буданов, загально звісна в усіх краях славянського світа, але між польським старостою та "руським" нічого спільного не маєтья".

**) Див. про це: Леонтов. "Р. Пр. і Лит. Статут".

***) В лит. статутах 1566 і 1588 р. "вижи" вже мають назву "возних" (IV. ст. 1566, IV. 4—5, 67—68). Ст. 1588, IV. 8—11, 93—98).

різноманітних чинників почасти нових форм. Тут-же ми для "пам'яті" вважаємо лише необхідним робити кожний раз відповідні зауваження, аби потім було легше спостерегти генетичний зв'язок між новою і старовинною державною формою відповідного органа влади.

Окрім дитських і отроків в пам'ятниках права, власне в Руській Правді, згадується ще про так званих "ябетників". Під ябетниками треба розуміти окремих "урядовців", обов'язок котрих головним чином покладался в так званому "соченню" — шуканню злодія і покрадених речей ("а не отсочить від себе сліда" — вираз Руської Правди). Через це ябетники відомі були литовсько-українському праву під назвою "соків", "осочників". В одному з привілеїв 1505 року про ябетників сказано, що вони "ходять по землі, людей соромотять, клеплюють.*) Посада ябетників відома і другим славянським народам (чеський *accusator*, черногорський "клеवेशтин" і т. д. (В свій час на посаді ябетників ми спинимось більш уважно.)

Були при дворі князя і так звані "гриді". Гриді — це придворні слуги князя; назва гридь походить від слова "гридниця" — покої; в більш пізній час вживався частійше в пам'ятниках права термін "дворяне", зокрема в пам'ятниках права московського: власне сей останній термін вживається найперш у суздальському літопису 1175 року, в якому розповідається про вбивство князя Андрія Бого-любського. На погляд професора Сергєєвича, "гриді" і "мечники" — це дві різні назви одних тих самих осіб, воїнів, що жили при дворі на його утриманню. По шведськи "gred" — меч.**)

Дитські, отроки, гриді, ябетники, а також мечники, метельники і т. д. увіходили, як відомо, в склад молодшої дружини. Всі ці княжі слуги мали від князя утримання, але разом з тим, виконуючи те чи інше доручення князя, вони одержували за свою працю платню безпосередньо від народу (так званий "корм"). Бояре і мужі складали із себе дружину "старшу".

Мусимо тут-же зауважити, що обов'язкової, примусової служби в той час на Україні для бояр не було; кожний боярин,

*) Смол. привілеїв 1505 року (Див. Леонтовича, так-само: також "Акт., относ. к истории З. Р.", т. I, 362).

**) Сергєєвич "Р. Юр. Др.", том I, 354.

кожний дружинник, кожна службова людина, мали право по своїй волі кинути службу, або перейти на службу до князя другої волости.

Фінансове урядування.

Певної системи фінансового урядування не було. Того, що ми тепер зємо "державними маєтностями" (російськ. — "государственные имущества") в тісному розумінню цього виразу, не було; так-само не визначилось ясно існування так званих "державних регалій". Особисті прибутки князя з різних при-буткових статей і прибутки власне "державні" в той час майже зливалися. Але, не зважаючи на відсутність певної фінансової системи врядування,

безпосередні і побічні податки і оплати (мити) збиралися з населення. Вище фінансове урядування зосереджувалося в особі самого князя, котрий для стягнення податків призначав різних урядовців — митників, данщиків, пошлинників і т. д.

До безпосередніх податків належали дань і урок. Це старовинні терміни. Під данню взагалі розуміється всякий безпосередній податок. Спочатку дань була власне "платіжка" за спокій, Олег спитав Радимичів: "Кому платите дань? — Хозарам, відповіли ті". "І би — засвідчує літописець — Олег обладая радимичами, а з кривичі і сіверці маючи рать." Данина потроху переверталась в постійний податок, який мусіли вносити підлеглі племена і народи. Ольга, скоривши своїй владі Деревлянську Землю, встановила там "устава і уроки", а в Новгороді — погости і *дані*. Деякі історики права в еволюції дані спостерігають на Русі відповідні стадії. Так, наприклад, професор Гельсінгфорського Університету барон Корф*) спостерігає власне три стадії: 1. дань в формі, яка наближувалася до форми простої контрибуції з населення, яку брав князь за свій військовий ризик; 2. яку брав князь, що вже твердо обняв владу в якійсь волості (дані Олега, Ольги, Ігоря, Святослава); 3. дань, що має вже характер державної повинності. В останній стадії само вже населення вважає своїм

*) Бар. Корф: "Ист. рус. государственности", 85—86.

Стор.127

обовязком давати князю дань — обовязок, який має характерну назву: "возити повози". Хоч власне в більш тісному значінню під "повозом" треба розуміти натуральну повинність населення по постачанню для державних потреб підвод.

Старовинною формою стягнення дані було так зване "полюддя". Під полюдами власне розумілася дань, яку збирав сам князь, відправляючись зі своєю дружиною за стягненням дані зі скорених його владі народів. Полюддя звичайно одбувалося в осені, а саме — в листопаді.*) Спочатку полюддя мало вигляд, по определенню професора Вл.-Буданова, ніби військових походів, що періодично повторювалися.**)

В дальшому своїому розвиткові полюддя, як це засвідчує між иншим професор Грушевський,***) перевернулося вже в регулярний податок (незалежно від того, чи приїздив за данню сам князь, чи його агенти). Регулярний податок мав уже свої спеціальні назви. З часом основні категорії оподаткування диференціювалися, набирали певних форм; таким чином утворилися різні самостійні податки.

За одиницю по оподаткуванню в той час, на погляд Владимирського-Буданова, вважався *дим-двір і рало-плуг* (окремий участок землі, що оброблювався домохазяїном власними силами). На це є літописне свідчення: "Сдумавши Поляне і вдаша (Хозарам) од дима меч". Професор Грушевський для определення форм і способів оподаткування населення на стародавній Україні-Русі звертається до порядків більш пізнього часу XV-го—XVI-го віків і пригадує так зв. "дворишний" характер землеволодіння. Із тодішних порядків видно, що за основу оподаткування служило *дворище*, під котрим треба розуміти основну одиницю селянського земле-володіння. Держава в той час мала зацікавлення в землі, на котрій пробувало населення, що ту землю обробляло, — мала зацікавлення перш за все в фіскальних інтересах. Через це дворище (на Волині і в Галичині), земля (в Київській Землі), село (в Сіверщині) зявлялося

*) Про це, наприклад, свідчить візантійський імператор Константин Пор-фірорідний: "В місяці листопаді з початком зими вся Русь зі своїми князями виходить з Києва і йде на "Полюддя".

**) "Обзор", 79.

***) "Очерк ист. украинського народу", 120.

Стор.128

не тільки одиницею по землеволодіння, але також одиницею натуральною по оподаткуванню, по несенню повинностей (служби по тогочасній термінології). Але, як це зауважують наші історики, в тогочасних пам'ятниках права зустрічається старовинний термін "дим", під котрим в той час, на погляд О. Єфименкової*), треба розуміти лише частину дворища, як родинно-громадської асоціації, — частину, що в господарському відношенні відокремилась од цілого. Єфименкова між иншим гадає, що старовинно-руська осада жила спочатку одним загальним життям, коло одного "вогнища — дима". От-же є підстава поділити думку професора Владимирського-Буданова, що за одиницю по оподаткуванню населення на старовинній Русі вважався дим — двір.***) Як ми зауважимо в свій час, в Литовсько-Руській Державі навіть існував спеціальний податок з "димів" — так звана "*подимщина*". Сама назва вказує безумовно на тісний його зв'язок зі старовинно-руським "димом". В праві московському "подимщині" лит.-русский відповідав почасти податок "посошний".***)

Як бралися дані на стародавній Русі-Україні?

Спочатку дань бралася сирими продуктами — сирівцем (хлібом, медом, хутрами) і вже в більш пізній час грішми, але власне дань грішми почали всеж-таки брати в досить давні часи. Вже в Руській Правді згадується ціла кількість грошових одиниць: *гривні* (золотом, сріблом або й просто гривні), *куни*, *ногати*, *різані*, *векші* (*вивериці*). Під кунами в даному разі треба розуміти не тільки кунні хутра і взагалі шкіряні гроші, але й гроші металеві. На погляд професор Мрочек-Дроздовського,†) кунами в епоху Руської Правди звалися взагалі гроші. В деяких тогочасних пам'ятниках зустрі-чаються такі, наприклад, вирази: "*істі куни*" (истья куны, грам.

*) А. Я. Єфименко "Ист. Укр. народа", 116. Професор Леонтович опреділює "дим", як частину дворища (Див. Леонтович: "Крестьянській двор"). В тогочасних актах зустрічається рівночасно термін "подимье" (Дивись хоча-би "Ак. Лит. Метр., том I, 546, 613, 615 і др.).

**) Але розподілення по димам, як це зазначає Вл.-Буданов, робило само населення ("Обзор").

***) Так-само, 80.

†) Погляди вчених на "куну" взагалі ріжні. "Куни, пише напр., А. И. Никитський, були не грошовими знаками, а грошовими сурогатами. Вони не були простими клопотями шкіри, а справжніми хутрами, що мали нарізну вартість". (Див. А. И. Никитського: "Очерк экономической жизни В. Новгорода", Чтен. О-ва И. и Др., 1893, кн. I, 101). Але і Никитський зазначає, що правильніше думка тих, хто гадає, що під кунами треба розуміти "відрізки

Стор.129

Ростислава 1150 р.); в данім разі "іста" значить капітал; проценти-ж на тогочасній мові звалися "*різами*". В пам'ятниках зустрічається між иншим свідчення про дань кунами з придатком

"чорні". Олег, наприклад, по свідченню літопису, "примучив Деревлян, имаше на них дань по чорні куні". Характерно, що в пам'ятниках права "тяглі" люде потім звалися "чорними людьми", а їх села "чорними слободами", хоч в Руській Правді немає терміну "чорні" люде, а є просто "людіе".

В Руській Правді згадується також ще одна стара назва: "скот". В стародавні часи "скотницею" звалася князівська скарбниця. Скот такого-ж походження, як римське *rescunia* від *rescus* — худоба. З цього приводу професор Мрочек-Дроздовський зауважує, що імена "хутр" в Руській Правді вживаються лише по спогадах і що гроші вже були з металю. Вважаємо ще необхідним додати дещо про гривню: I. як про одиницю *ваги*, II. як про *грошеву* одиницю — гривню, про яку згадує Руська Правда. Академік Крут гадав, що слово гривня норманського походження (*hring*); Мрочек-Дроздовський гадає, що це слово старовинно-славянське. Гривня — прикметник у скороченій формі; "гривна" — шийна оздоба, ціп, металеві кільця, що спочатку покладалися на гриву коня, і які з часом стали засобом обміну. Вага гривні був фунт; фунт став основною одиницею ваги. Але вага фунта-гривні не була однаковою; в Новгороді Великому вживався великий фунт (96 золотників), який став основною одиницею міри ваги в цілій Росії. На Україні — в

шкірок". Куна рівнялася "різані", "а різань вже своєю назвою викликає думку про відрізок" (Див. там-же, 102; порівн. Сергєєвича: в одному з своїх творів з приводу "куни", як одиниці, що виявляла цінність речі, пише, що "одиниця, яка виражала цінність, була куна, куниця, себ-то поняття про цінність певної речі складалося так, що за цю річ можна набути стільки-то кунних хутр. Чому власне куниця, а не друге хутро набуло це значіння — зясовується тим, що хутро куниці було з усіх хутр середньої гідности — не дуже низької, не дуже високої. Для означення більш низьких цінностей служила білка або векша, себ-то, прикладаючи на цю назву, означували вартість речі тим, що за неї можна набути біличе хутро". (Див. Костомарова: Моногр., VII—VIII, т. 360). 40 шкір білки, звязаних разом, звалися "сорочком". На погляд проф. Сергєєвича, слово куна в Рус. Правді вживається для загального означення грошей, але це слово має і спеціальне значіння; ним определювалася і спеціальна категорія грошей; в виразі Рус. Правди "10 кун" треба розуміти "монету визначеної цінности, із сукупности котрих складається гривня кун, яка заключає в собі декілька таких дрібних одиниць". На погляд проф. Сергєєвича, гривня кун рівнялася 20 ногатам, 1 ногата 2^{1/2} різаням, 50 різань рівнялися 20 ногатам (гривні кун). (Див. Сергєєвича "Лекції по історії рус. права", 459 ст.) Самою дрібною монетною одиницею вважалися векші або вивериці. Проф. Беляєв гадає, що в куні було 18 векш, а в гривні 900. (Див. Беляєва: "Лекції по історії руссаго законодательства", 202). Не спиняючись тут докладніше на тогочасних грошових одиницях, вважаємо необхідним лише зазначити, що свідчення пам'ятників права про цілу кількість грошових одиниць від великих по своєї риночної цінности (золота гривня, напр., рівнялася 50 грив. кун) до самих дрібних (векша, в гривні 900), не може зі свого боку не вказувати на інтенсивний розвиток в епоху "Правди" торговельного і взагалі суспільного життя.

Стор.130

Землі Київській — вживався малий, або так званий грецький фунт (літр) в 24 лоти, або 72 золотники. Що-ж торкається до гривні в значенню грошової одиниці, то її вага рівнялася приблизно половині грецької літри (1/2 фунта). Гривня срібла, як це видно і з архео-льогичних дослідів, важила 10—15 лотів (півфунта). Але київська гривня мала значіння власне для Землі Київської: в других землях вага гривні могла бути інша.

Дуже цікаво пригадати еволюцію старовинної грошової одиниці нашої гривні, традиційна назва котрої в наш час була відновлена постановою Української Центральної Ради. Основна

риса еволюції цілого процесу була, на погляд професора Мрочек-Дроздовського, на труді якого ми в даному разі спираємося, така: "Вагова одиниця замінюється лічбовою і разом з тим з'являється й народжується ідея кредиту."*)

Гривня вже в X віці стає у нас основною грошовою одиницею. Срібло на тогочасній мові мало значіння взагалі грошей, як і куни (тільки куна старійша). В загальному розумінні грошей (з нечистого срібла) куни зустрічаються до XV-го віку. Крім власних грошей, чеканка котрих, як можна гадати, розпочалася з часів Володимира Святого, в широкому обігу на Україні були і гроші чужоземні: німецькі, скандинавські і т. д.

Окрім безпосередніх даней в той час бралася з населення "пошлина" (мито); під митом в данім разі треба розуміти податок, який пристосовувався до тих або інших відповідних моментів: населення користується тою чи іншою послугою держави, державних органів, і за цю послугу з нього береться відповідна платня у визначеному розмірі, наприклад, судова оплата з цивільних і карних справ.

В той час уже помічалася певна диференціація митної оплаті. Так, напр., мито і перевоз бралися при переправі через мости, річки і т. п. Це була своєрідна дорожня оплата. Мито бралося також при провадженні торговельних операцій; були навіть спеціальні урядовці — *митники*, при участі котрих заключувалися різні торговельні умови; про цих митників згадує також Руська Правда.

*) Див. Мрочек-Дроздовського: "Опыт изслѣдованія источников по вопросу о деньгах Русской Правды".

Стор.131

При продажі коня — пише Єфіменкова — митник клав на ньому пятно (тавро), за що знову таки стягалася "пятенна" пошлина.*) Бралася між иншим спеціальна оплата з мір і вагівниць; ця оплата ("вісне і помірне") бралася за вимір і з важення краму. Спочатку, як відомо, власне догляд за мірами і вагівництва зосереджувався в руках духовенства.

Більш розвинене було *мито судове*, судова оплата; бралася судова оплата з цивільних і карних справ; до прибутків з карних справ треба зокрема віднести також грошеві штрафи за відповідні карні вчинки. Відомі різні категорії прибутків з судових справ — штрафи: віра, полувіра, продаж; також пошлини: помочне, залізне. Опреділення судових пошлин мається також в Руській Правді. До прибутків од судових справ належали, як ми зазначили, штрафи (кари) за злочин. В Руській Правді за голову забитого ("убієніє" Руської Правди, убивство, мужебойство Литовського Статута) бралася грошева оплата (заміна приватної помсти). Оплата ця була подвійної форми: 1. головничество — викуп кунами, себ-то пеня на користь родичів забитого і 2. віра (віревне); під вірою розумівся штраф, що стягався на користь князя. Ці традиції щодо стягнення грошевої оплати за убієніє існують ще в литовський період нашого права, в той час як в Московщині вже в час Судебників діють інші принципи. По 1-му Литовському Статуту (XVI вік) за мужебойство покладалася: 1. головщина, 2. вина. Головщина (*сарут*) — це була пеня, яка присуджувалася на користь покривдженим родичам за вбитого; вина — штраф на користь господарю.***) В Московщині вже в час Судебників убивців карали смертю. "А доведуть на кого розбой, или душегубство ... того казнити смертною казною.... а на кого доведуть татьбу или душегубство, или иное какое лихое діло опричь разбоя.... веліти того казнити смертною казною. А государскому убойци и градскому сдавцу и коромольнику живота не дати: казнити его смертною казною" і т. д.***)

Досить оригінальний і характерний "штраф" уявляла з себе так звана "дика віра". Під нею розуміється штраф, який платила

*) А. Єфименко: "Ист. укр. нар." СПб, 1906, 50.

**) Тільки по статуту 1566 року за вбивство шляхтича накладалася смертна кара; також і при затриманню убивці на "горячому вчинку".

***) Судебник царя Івана Василевича 1550 року, 59, 60, 61 арт.

Стор.132

автономна в своїй самоуправі старовинна українська громада в тих випадках, коли на її землях був знайдений труп забитого, причому сам злочинець не був відомий. Кожна така громада в своїх внутрішніх справах керувалась принципом кругової відповідальності всіх своїх членів, і цей принцип був тою підвалиною, на котрій базувався інститут "дикої віри". Громада, як колектив, мусіла відповідати за всіх своїх членів, за спокій та за лад на своїй території, а через це й нести відповідальність, як колектив, за такі право-порушення на її території, які заподіяв невідомий злочинець.*) В свій час ми більш уважно спинимось на цьому питанні, а тут вважаємо лише потрібним зауважити, що інститут "дикої віри" відомий був усім славянським народам. Так, напр., подібний штраф у відповідних випадках платила сербська "околина" (громада) по "Закону благовірного царя Стефана" 1349—1354 р. Пеню за вбивство (hlawa) у відповідних випадках платила і чеська "осада" (волость), або окрема "гонитва" округа, що відповідала, як гадають учені, старовинній "верві" Рус. Правди.

Рус. Правди — це був штраф на користь князю, який накладався за різні злочини (крім убивства) проти здоровля людей; за відрубання пальця, напр., накладалося три гривні продажі на користь князю, (Тр. 22) За каліцтво стягалася т. зв. "полувіра" (Тр. 21).

Помічне — це була оплата, яку платили за "поміч" детськими. Поміччю детських на суді при провадженню справи користувалися иноді сторони; за цю поміч сторона, що нею користувалася, повинна була платити детському "помічне". Власне в старовинному українському процесі епохи Рус. Правди, як і потім в литовську добу, активну роль на суді відігравали самі сторони, а детські і тому подібні органи лише виконували деякі функції підчас ведення справи, функції, які, маючи певне значіння, допомагали ходу самого судового процесу.

Під "залізним" розумілася оплата, яка бралася з оскарженого, якого позбавляли свободи і заковували в "залізо".

*) В науці впрочім існують погляди, що участь громади в платіжці "дикої віри" иноді мала для її членів характер свобідний, договірний (Леонтович). Для такого висновку є підстава в самій Р. Пр.: "аже кто не зможеться в дику віру" і т. д. (Тр. 6.)

Стор.133

Окрім цих судових, або зв'язаних взагалі з веденням суду пошлин, відомі ще деякі категорії пошлин: "корчмита" — податок, що брався з власників корчем, "гостинна дань" — пошлина, яка спеціально стягалася з купців за користування місцем для складу краму і т. д.

Здавна, очевидно, почали брати різні провінційні правителі ще спеціальну пошліну за шлюб, так звані (пізніше) "виводні куниці".

Але окрім безпосередніх податків — *даней* і спеціальних пошлин — *мита* (до речі замітимо собі, що слово мито виводять від німецького "Maut"), які бралися з населення — на останнє вже в той час накладалися й різні *натуральні повинності*. Із таких повинностей відомий був, напр., так званий "повоз"*) — повинність, постачати в інтересах державних і зокрема військових підводи, човни і т. д.; накладався на населення також обов'язок направляти мости на переправах через річки і т. п.

Органи влади на місцях (княжі).

Посадники. Органом центрального уряду на місцях був *посадник*. Посадники призначалися князем в різні місцеві адміністраційні центри. Посадник був правителем окремої провінції. На погляд Костомарова, слово "посадник" відомо всій "Руській" землі. Як гадає цей учений, посадник являвся урядовою особою, яка мала значіння князівського намісника." "Траплялось — пише Костомаров**) — що князь, приймаючи город і край під свою владу, затримував його за собою тим, що садив там посадника. Так Володимир Мономах садив своїх посадників на Дунаю. В Городі Володимирі на Волині Святополк, коли захопив це місто від кн. Давида Ігоревича, посадив у ньому свого посадника Василя". Саме слово "посад", як гадає Костомаров, означає в українській мові возведення в сан, дарування влади. "Так в українських шлюбних

*) З "повозом" ми зустрічаємося в литовській період історії нашого народу: так про "повоз" згадується вже в земському привілею короля Казимира Ягайловича 1457 року.

**) Костомаров: том VII—VIII. 256.

Стор.134

церемоніях, що заховують в собі живий зразець удільного укладу, молодий з невістою, в ознаку пошани, садовляться "на посад".*) На півночі в Новгороді слово "посад" заховувало в собі зміст і "жилого міста". В Великому Новгороді посадники, як і тисяцькі, відігравали визначне значіння; на свої уряди вони там обіралися, а не іменувалися князем. Яке велике значіння відігравав у Великому Новгороді посадник, свідчить хоча-би й те, що для визначення дати якоїсь події звичайно згадувалося імя посадника, який держав свій уряд — "так само як в Римі це робилося по імені консулів".***) Владика, тисяцький і посадник — ця трійка складала з себе політичне й державне представництво Великого Новгорода.

Влада посадника, як правителя окремої провінції мала адміністраційний характер; разом з цим посадник доглядав і за стяганням з населення різних податків (фінансова компетенція). Він по своїй окрузі провадив суд і розправи; він мусів піклуватися про військову оборону провінції. Посадники, згідно з пануванням у той час приватно-правних поглядів на уряд, стягали безпосередньо з місцевого населення на своє утримання так званий "корм". Власне у внутрішнє управління провінції вони не мали змоги значно втручатись, бо кожна громада, складаючи з себе автономну одиницю, користувалася самоуправою, обіраючи для управління і суду свої окремі земські органи влади: соцьких, десяцьких, старців, добрих людей і т. д.

Земські органи влади.

Визначним представником земської влади — земщини — в старовину був так званий *тисяцький*. На уряді тисяцького відбивається стародавній, архаїчний поділ території з її населенням на окремі десятичні округи. Ціла земля складала з себе тисячу (ідеальну). Старші города й провінції поділялися на *сотні та*

*) Костомаров, там-же.

**) Там-же.

Стор.135

десятки. Професор Грушевський*) між иншим звернув увагу, що в той час як в других землях тисяча звичайно сходилась із землею, на території Полян центром одної тисячі був Київ, другої — Білгород, а третьої — Вишгород. Поділ території з її населенням на десятичні округи виявляв із себе старовинну військово-адміністраційну організацію землі. Як давній пережиток, як "архаїзм",**) рештки цієї старовинної організації ще жили в XI і XII століттю. Від цієї старовинної землі і математичного ідеального поділу населення на тисячі, десятки і сотні ведуть своє походження уряди тисяцького, десяцьких і соцьких. З протягом часу на уряді тисяцького вже зєднуються принципи центрального і місцевого управління, і сам тисяцький, замість безпосереднього обрання на свій уряд населенням, іменувався вже князем. Функції влади тисяцького, соцьких і десяцьких мали характер *військово-адміністраційний*: почасти в їх руках зосереджується також компетенція адміні-страційно-фінансова (догляд за виконанням населенням ріжних грошевих і натуральних повинностей).

Тисяцький.

Тисяцький — "старійший чин землі" (вираз професора Грушевського.***) Тисяцький здавна виступає в ролі заступника самого князя, він-же — провідця народнього війська (земського ополчення). Після того як в справах військових поширилися впливи елементу дружинного, роля тисяцького, як начальника війська, значно підупадає, Тисяцький відав також і справами торговельними, між иншим і судом. Він-же повинен був піклуватись про охорону ладу і спокою — себ-то відати справами, які стосуються т. званої "поліції безпеки". Взагалі тисяцький був представником народніх інтересів, інтересів самої земщини, і через це до голосу тисяцького мусів прислухатись і князь. Коли, напр., князь хотів розпочати війну без волі віча, на перешкоді намірам князя ставав тисяцький. Тисяцькі

*) Грушевський: "Очерк истории укр. народа", 57.

**) Там-само, 114.

***) Там-само.

Стор.136

відогравали значну ролю в демократичному Новгороді; для розвитку тенденцій, які характеризують посаду тисяцького, як "народнього трибуна"*) (вираз професора Владимирського-Буданова), не було з другого боку жадних сприятливих умов у Московщині,

чому красномовним свідченням являється трагічна смерть останнього московського тисяцького, що був у 1374 році покараний на смерть.

Таким чином тисяцький був представником земщини в центрі, визначним органом власне земського управління.

Органи влади земського управління (місцеві).

На місцях органами земського управління були соцькі, десяцькі, старости, старці, добрі люде і т. д.

Соцькі та десяцькі.

Спочатку діяльність соцьких, як і діяльність тисяцьких, мала головно характер військовий: з розвитком князівської влади і князівського службового елементу функції соцьких були скорочені. Головні обов'язки соцьких покладалися в піклуванні про забезпечення в даній адміністративній одиниці ладу і порядку — функції характеру *поліційного*; до їх обов'язків також належало піклування підвод в інтересах військових і взагалі для службових осіб, турботи по відбудуванню ріжних будівель для захисту городу від ворогів стягнення з населення ріжних повинностей.

Ті самі функції по містах, головним чином функції поліційного характеру, виконували підлегли соцьким десяцькі. З цими старовинними органами влади — соцькими і десяцькими — ми пізніше зустрічаємося під назвискон "сотників" і "десятників".

*) "Обзор".

Стор.137

В Чорній Русі на чолі місцевої сільської адміністрації — сорочники, в наддніпрянських волостях — *старці*, в степових південних околицях Київщини — стоять *отамани* і т. д.

Що токається власне організації народньої судової влади і ріжних її органів, то цього питання в ширшому масштабі ми торкнемося пізніше, коли будемо викладати про судовий устрій на Україні, а зокрема про організацію народнього українського суду (так званого "копного") в литовсько-польський період нашого права. Тут лише вважаємо потрібним зауважити, що суд князя та його тивунів далеко не уявляв з себе організації, яка охоплювала під свій присуд усю масу тогочасного населення. Уявляючи з себе цілком автономні одиниці, окремі громади з давніх давен правувалися на підставі стародавніх звичаїв народніх, незалежно від суду князя та його урядовців. Народ сам зумів забезпечити собі лад і спокій шляхом організації свого, окремого від князівського народнього суду. "На всьому протязі — пише О. Єфименкова — обнятому українським племенем, в крайньому разі у відомих нам ближче "руських" його межах, в XVI і XVII століттю ми бачимо якісь територіяльні організації досить великих розмірів, що охоплювали у свій район по декілька великих заселених місць, себ-то розмір їх мусів-би приблизно відповідати розмірові сьогочасної волости. Ми не маємо відомостей про жадні інші функції організації, крім судової, і тому можемо назвати ці союзи судовими округами, хоча з

Стор.138

словом "округа" ми звикли зєднувати думку про штучний поділ, а тут ми маємо діло з організаціями, які вирости природним шляхом".*) Ці народні, так звані копні організації, безумовно, вели своє походження з давніх-давен, на що маються ясні вказівки в Р. Правді. В Руській Правді, як відомо, згадується не тільки про так званий "заклич або заповідь на торгу", про челядина, який "сховався",**) про ізвод перед 12 чоловіки;***) там же згадується і про "свод в городі" і "свод по землях — конах",†) про так зв. "гоненіє слідом з чужими людьми" (сусідами) і "послухи".††) Сумніву не може бути в тому, що копи литовсько-польського періоду і кони в Руській Правді знаходяться поміж себе в тісному генетичному звязку. "Копи — пише професор Леонтович — безумовно уявляють з себе розвиток конів Правди, відносяться до старовинних славянських установ, мають один корінь з чеськими "осадами" і з сходками на торгу, конами Правди".†††)

На самостійне становище в той час суду народнього вказують і ті "судні сужі", старці, добрі люде, про котрих згадує Руська Правда. Власне під т. зв. "добрими людьми", що затримались і в литовський період історії нашого права, розумілися сусіди сторони в процесі, що мали значіння — як висловлюється проф. Леонтович — "почасти суддів факта, почасти свідків". В інституції добрих людей безумовно заховані були зерна тих підвалин правного суду, на яких базується інститут присяжних суддів, "присяжних засідателів" — безсторонніх, об'єктивних суддів самого факту про вину або невинність підсудного. Характерно, що цей інститут "добрих людей", затримавшись потім в литовсько-українському законодавстві в Московщині — як це засвідчує той-же вчений — був паралізований і навіть цілком шез під впливом раннього розвитку шкідливих для нього адміністративних і судових порядків.†*)

*) А. Єфіменко: "Копные суды в лівобер. Україні", 198.

**) Тр. Сп. 26—28.

***) Ак. Сп. 14.

†) Тр. 31, 33 і др.

††) Там-же, 70.

†††) Леонтович: "Рус. Правда и Лит. Статут".

†*) Леонтович: Там-само.

Стор.139

Стор.140

професор Владимирський-Буданов теж підтверджує, що корінь цього слова загальний індо-європейський — warf,*) але другі вчені (Міллер, Соловійов, Сергєєвич) виводили назву "вервь" од славянського слова "веревка".***) Висловлюється і погляд, що на Руси, як і в старовинному Римі, родинний звязок одержував назву "веревки", "ужа" — римське linea. "Вервь" Руської Правди — пише професор Сергєєвич — адміністраційна одиниця, населення котрої не памятає про єдність свого походження і певно має в своїх колах прибудних сужородців. Всі вони звуться "людіє".***) Зважаючи на те, що населення "верві" само правується на своїх вічах, на

своїх зібраннях, де-хто з учених, напр., професор Леонтович †) висловлює гадку, що, можливо, Руська Правда під "вервю" розуміє не виключно саму відповідну округу — волость, а і саме зібрання волостних людей.

Військо.

На організації війська і військової справи взагалі досить уважно спиняються в своїх працях історик Костомаров††) (організація війська у В. Новгороді) і проф. Сергєєвич.†††)

Військо в той час складалося: 1. із народнього ополчення (земське військо) і 2. з князівської дружини. Таким чином на упорядкуванню справи військової, на її організації і структурі самого війська, відбивався подвійний характер державних форм: поруч князівських органів стояли й сили самої земщини.

Народне ополчення не складало з себе постійного війська, воно скликалося тільки на час війни; по закінченню війни земське військо демобілізувалося і "вої" відпускалися додому. Народне військо складалося з усіх верств населення і через це виявляло з себе загально-земську, загально-народну силу. Участь народа у

*) Див. "Обзор", 79.

**) Вєревка вживалася, як одиниця земельної міри.

***) Сергєєвич — там-же, 258.

†) Леонтович: "Руська Пр. і Лит. Стат."

††) Костомаров, тт. VII, VIII.

†††) Сергєєвич, "Рус. Юрид. Древности".

Стор.141

*) В одній старовинній колядці, в якій розповідається про морську виправу Русинів на Візантію, воїни висловлюють такі бажання:

Не куймо, браття, золоті перстні,

Куймо, браття, шовкові шнури, —Шовкові шнури, мідянні човна.

Спустимось вниз по Дунаю.

Гей, по Дунаю під Царгород і т. д. (див. "Іл. Іст. України" Грушевського).

**) Яку значну військову силу складав собою власне цей тюркський елемент — про це маються вказівки в літопису: у князя Ярополка, коли він року 1130-го пішов на Чернігів, було 30.000 берендіїв; у князя Володимира Глібовича в 1185 р. було 21.000 їх-же, і т. д. (Див. В.Буданова "Обзор", вид. V., 1907, 87 ст.)

звалися дружиною. Так під 1036 роком мається таке свідчення: "Ярослав виступи із града і ісполчи дружину: постави варяги посереді, а на правій стороні кияне, а на лівім крилі новгородці". Але все-таки в літописних свідченнях слово "дружина" частійш за все вживається для визначення власне князівського війська; під 1024 роком в літопису, напр., читаємо: "Мстислав же рече: хто цьому не радий? Се лежить сіверянин, а се Варяг, а дружина своя ціла". (Див. Сергєєвича "Рус. Юр. Др.").

Військо складалося з кінноти (конників) і піхоти. Зброя була: мечі, списи, сокири, луки із стрілами, рогатини; для захисту від ударів ворога вживалися броня, щити і шеломи. Для означення війська в літописних свідченнях зустрічаються терміни "полк" і "рать". Проф. Сергєєвич гадає, що під полком треба розуміти (в більш пізній час) праве чи лівє крило війська, під ратю — військову силу взагалі — армію.*) В час війни, яку вели вкупі різні князі, єдності командування не помічалось. Кожний окремиий князь сам вів своє військо. "Дерзські і кріпкі на рать", князі посилалися вперед. Про існування яких-будь правил, що встановлювали військову дисципліну, вказівок не мається. Очевидно, визнання кожним вояком свого військового обов'язку, надії здобути на війні славу і військову здобич — були єдиною безпекою заховання в час походу в самому війську необхідного ладу і порядку. Власне почуття підказувало кожному воякові в інтересах справи не порушувати порядку й ладу в час походу; але, певне, ексцеси й чималі бували. Новгородське військо, по свідченню Костомарова, уживало на війні, як звичайного спосіб боротьби з ворогом — вогню. "Взагалі палити, пише Костомаров, складало звичайний спосіб війни... Як скоро увіходили у ворожу землю — треба було палити".**)

Постійним утримуванням користувалася лише дружина,***) (отроки, гриді і т. д.). Звичайне військо мусіло в часі війни само

*) У В. Новгороді, на погляд Костомарова, слово "полк" мало ширше і стислійше значіння; в першому значінню під "полком" розумілося все ополчення, що йшло на війну, за виключенням дружини князя; у другому — відділ війська. ("Сів.-рус. народоправства во времена уд.-вічев. укл.", 278).

***) Костомаров: "Моногр. тт. VII і VIII", 279.

***) Можна гадати, що дружинники одержували від князів добре утримання. Старі дружинники, по свідченню літописця, не покладали на своїх жінок золотих обручів, не ходили їх жінки в сріблі. От-же можна гадати із цього свідчення (XIII-го віку), що в цьому принаймні віці дружина матеріальна була добре забезпечена.

собі здобувати корм. Об'єктом для здобуття корму і військових трофеїв була власність ворога. Але деякі вчені (напр., професор Сергєєвич) констатують, опріч безпосереднього здобуття собі кожним вояком корму в час походу, й інші спосіб більш організованої винагороди війська. А саме, на погляд проф. Сергєєвича, мала місце система одноразових грошових винагород, які видавалися кожному воякові зараз після закінчення походу. Очевидно, ці винагороди видавалися з тієї контрибуції, яку накладали на ворога, коли похід був удалий. Опріч того корм в часі походу видавався воякам організовано при переході військ через території союзних князівств; у данім разі союзники допомагали один другому в час війни на

підставі окремих умов і договорів проміж себе. Для впорядкування цієї справи на місцях були навіть спеціальні урядовці, що завідували кормом призначеним для вояків, піклувалися про відведення для війська помешкань, про постачання і т. д.

Центральне військове управління зосереджувалось у руках самого князя, тисяцьких і воєвод; що торкається місцевого військового управління, то на чолі його стояли посадники.

Федеративний принцип на Україні і теорія Костомарова.

Ми спинилися вище над організацією форми влади в старовинній Українській (Київській) Державі і накреслили в загальних рисах еволюцію українських державних форм та загальну структуру самої держави-землі. От-же повстає тепер питання, яку-ж власне державну форму уявляла з себе давня українська держава — Земля Руська?

Чимало російських учених вбачали в тогочасному держав-ному устрою виявлення принципів монархичних. Мало того, більшість російських істориків навіть тримається думки, що пізніша московська монархія з її царським самовладдям являється прямим спадкоємцем Київської Руської Держави, і з особливою

Стор.144

любовню вишуковують монархичних принципів у Київській Русі. І данина, яку збирав Олег і Ігор "зі всіх Славян, що підлягали їх владі, і "світлі князі під рукою Олега і Ігоря сущі", і єдиний князівський рід", і "ліствичне восходження князів", і ніби єдині не тільки релігія, а і мова і право єдині для Києва і для Суздаля або Володимира на Клязьмі — весь цей матеріал до різних дрібниць включно — все використовується для того, щоби підкреслити державно-монархичну традицію, яку ніби веде Москва від Русі Київської. "Звичайна схема "русской історії — пише проф. Грушевський — починається оглядом кольонізації Східної Європи, захоплює історію Київської Держави до половини XII-го віку, потім звичайно з київського погрому 1169 року переходить до знову сформованого велико-руського князівства, ростово-суздальського, яке замінило Київ, як новий політичний центр, і слідує за історією московського народу, або держави, пристосовуючи до неї час до часу той чи інший епізод з історії України і Білоруси... Тільки з трудом і дуже повагом проникає в учену літературу розуміння того ясного і цілком очевидного факту, що київська держава, її право, побут і культура у московської народности зявляється майже такою-ж рецепцією, як право і культура візантійська або, напр., польська, в життю українського народу XVII—XVIII віків."*)

Ми не будемо тут спинятись на цих тенденціях російських учених від Карамзіна, Соловйова, Кавелина до Ключевського і Платонова включно, про них уже було говорено. Нас у данім разі цікавить юридичний бік справи про саму форму української державности київського періоду. Із цього боку — мусимо і це ствердити — і в російській науковій літературі висловлювались і інші думки. Вже, напр., Лешков у своїй рецензії на роботу Сергєєвича "Віче і князь" замітив, що старовинна Київська Руська Держава була й "ні теократія, ні патріархальна або патрімоніальна держава, ні монархія, ні республіка, а щось нове — нова форма державного устрою, яку необхідно самостійно досліджувати."*)

Що-ж власне уявляла з себе Київська Україна-Русь з точки погляду права державного, які принципи просвічують в її державній організації?

*) Проф. Грушевський: "Очерк ист. укр. народа", 107 (курсив наш).

Із аналізу природи її державности, що нами вище зроблений, видно, що старовинна Українська (Руська) Земля не складала з себе в політичному відношенні якогось моноліту, одної держави: при єдності релігії, мови, правних традицій, при єдності навіть князівського роду, представниками котрого були обсажені всі столи, — Руська Земля не утворила з себе врешті-решт єдиного політичного цілого; вона врешті виявляється перед нашими очима у вигляді цілої системи *окремих самостійних держав зі своїм вічем, зі своїми князем, зі своїм військом та зі своїми органами влади в кожній*. Підходити до старовинно-української держави з шаблонним поглядом про державу, як про щось закінчене, замкнене в собі, не годиться; тим більше не годиться вбачати в її старовинній формі якесь азійське царство, якусь китайщину, що за своїми стінами завмерла для дальшого поступу; не з централістичною державою, що трощила всі прояви місцевої самобутності,**) ми маємо діло; навпаки — ми мусимо констатувати інші змагання, інші тенденції; ми мусимо сконстатувати, як факт, що на українській території врешті-решт кожна окрема волость, кожний окремий визначний курс землі тягнулися до політичної самобутності. Це, очевидно, був той процес, з яким уже і в дуже давні часи світової історії підчас її розгляду зустрічається і історик, і правник у найрізніших народів. Зміст змагань, зміст стихійного процесу залишалися незмінними: різнилися форми, шляхи і методи. І в даному разі, коротко кажучи, маємо діло з досить складною державною формою.

Як відомо, в сучасній науці державного права вже більш-менш ясно відрізняються друг від друга так звані "союз держав" (Staatenbund) і "союзна держава" (Bundesstaat).

Вже в XVIII віці теоретики державного права змагалися ухопити основну різницю між цими двома формами складної держави. Вже в т. зв. "Federalist-i"***) висловлювалися погляди, що головна різниця між союзом держав і союзною державою покладалася власне в тому, що в союзі держав центральна влада

*) Див. Лешков: Рецензія на "Віче і князь" — Сергєєвич, 238.

**) Яскравий приклад такої держави уявляло з себе безумовно історичне велике князівство (потім, царство) Московське, основні традиції котрого потім продовжувала б. Імперія Російська.

***) Журнал в З'єдинених Державах Північної Америки.

встановлюється не над підданими, а над самими державами. В першій половині XIX-го віку наукова думка прийшла до висновку, що "союз держав" власне не єсть один політичний організм, а простий звязок цілком самостійних і суверенних державних тіл — міжнародно-правна згода. В наш час панує взагалі думка, що в союзній державі кожна окрема держава, що увіходить в союз, єсть член союзу і обовязково бере участь в утворенні загальної волі (центрального уряду). Через це союзна держава обовязково повинна мати свій уряд, свій представницький орган і навіть свої окремі суди (федеральні трибунали), цілком незалежні від урядів, представництв і судів кожної окремої держави, члени союзу (федерації), при чому ці центральні органи здійснюють свої державні завдання безпосередньо.

Ми не будемо тут торкатись всіх поодиноких теорій і поглядів, які власне стосуються союзної держави (Єлінек, Токвіль, Вайц і другі). Ми не будемо спинятись навіть на теорії про так званій "поділений суверенітет" (між союзом і окремими штатами), одним із представників якої являється Токвіль, і на питання про можливість чи неможливість існування несуперенних держав, на різниці між суперенними і несуперенними державами, між несуперенними державами і простими автономними одиницями, громадами і т. д. — всі ці питання, як спеціальні, стосуються власне науки державного права.

Нам лише важливо сконстатувати факт, що в сучасній нам науці державного права підкреслюється положення, що в союзній державі обов'язково мусить існувати якийсь зверхній загальний орган, що стояв-би над окремими частинами одного загального цілого. Отже сконстатувати цього положення нам і необхідно для вияснення, чи не помічається в процесі утворення старовинно-української держави власне принципів федеративних; чи не маємо ми діла зі своерідною українською федерацією. Такої думки, як відомо, свого часу тримався найвидатніший історик наш небіжчик професор Костомаров. Ми вже відмітили погляд Костомарова на основний напрям державного процесу в Руській Землі. Костомаров тримався думки, що цей процес ішов двома шляхами — "з одного

Стор.147

боку до складання цілої Руської Землі в одно державне тіло, а з другого до утворення в ньому політичних організмів, котрі, заховуючи кожний свою самотність, не губили-би проміж себе зв'язку і єдності, яку виявляла-б їх сукупність". Костомаров мусів сконстатувати, що в період коло половини XII-го віка вже ясно відзначився поділ на окремі землі з цілою системою волостей в кожній групі володіння; поділ стався по етнографічних ознаках; межі поділу були зазначені самими народностями. При чому разом і Русь-Поляне, і Волинь, і Русь Червона — всі частини Української Землі і української народности склали єдину південну Руську Землю.*) Окрім релігії, мови, походження та побуту визначний зв'язок між всіма частинами цілої території покладався, на думку Костомарова, і в "єдиному князівському роді". Всі ці сили не допускали окремі землі до організації свого життя на ґрунті цілковитої відірваності одної від другої, але ці сили разом з тим не були остільки міцні, щоби злити всі частини в єдине ціле.**) Зокрема Костомаров силкувався знайти зв'язок між самими князями, знайти такий орган, який стояв-би над кожним із них, як орган зверхній. За такий зверхній орган Костомаров вважав великого київського князя. Таким чином Костомаров, опріч сконстатування цілої категорії сил моральних (мова, віра і т. д.), сил, що підкреслювали певну духовну єдність окремих часток цілої території, — силкувався знайти і юридичну основу, підставу, на котрій базувались-би взаємо-відношення окремих земель і волостей. Вбачуючи цю правну підвалину в особі великого князя київського і його функціях, функціях, які надавали йому значіння князя "старійшого", князя, що був відносно інших з "отця місце", — Костомаров і обґрунтував свою теорію про федеративне походження старовинної Русі.

Сумніву не може бути в тому, що аналіз старовинної руської державности, який був зроблений Костомаровим, його думки про федерацію Русі відкидати цілковито нам не можна. Аналіз Костомарова глибоко зачіпив той складний процес в народженню і поступовому зрості нашої державности, який нам коротко з'ясований вище. Федеративні тенденції дійсно помічаються в процесі

*) Костомаров: "Мисли о федер. началі въ древней Руси", 9.

***) Там-само, 49.

народження Київської /Руської/ держави, і з цим фактом мусять рахуватися історики права; навіть і ті представники науки, які цілковито стоять на інших позиціях, визнають за Костомарівською теорією про федерацію Руси визначну наукову вартість. "Замовчу-вати цю ідею — пише, напр., про погляд Костомарова на федеративні підвалини Руси професор Владимирський-Буданов*) — неможливо", додаючи, що цьому погляду, цій теорії, повинно дати окреме місце серед пережитих форм руського державного порядку. Але в теорії Костомарова було одно слабе місце, свого роду "Ахілесова пята", по котрій вдаряли представники юридичної наукової думки. Це та правна підвалина, яку для обґрунтування своєї теорії Костомаров найшов в особі великого князя київського, в його владі, в його функціях. Ми вже зазначили свого часу, що з боку правничого влада князя київського не визначувалася якимись окремими офіційними функціями, які-б цього князя підіймали над іншими, як певний правний зверхній орган в системі поодиноких земель і волостей. Він дійсно був старішим, він дійсно був "в батька місце", хай навіть і патріархом серед усіх інших князів, патріархом цілої Руси; але його впливи — як ми вже зазначили — були морального походження, не спирались на певний юридичний ґрунт, на певну державну підвалину. Це в наш час доказано зокрема трудами проф. Сергеевича; а раз так, то з огляду на вимогу теорії державного права про необхідність в системі федеративній мати певний центральний орган — вимогу, про котру ми й нагадали вище, — теорія Костомарова підбивається значно в самому важливому свому положенню. Це, очевидно, замічав сам творець її, сказавши про федерацію Руси між іншим так: "Щось хотіло вийти — і не вийшло, щось готовилося — і не доробилося".**)

Процес федерування, кажучи іншими словами, визначився, але не закінчився. Закінченню цього процесу, на погляд Костомарова, власне зашкодили татарські наступи. "Русь — пише Костомаров — стреміла до федерації, і федерація була формою, в котру вона починала одягатися. Татарське завойовання зробило раптовий зкрут в її державному життю."***)

*) "Обзор"; доповнення до I часті; стаття: "О федер. начал. на Руси".

**) Костомаров: "Ист. моногр. и изслѣд." т. I, 201.

***) Там-само, 49.

Загальний висновок про основні підвалини старої української (київсько-руської) державности.

Закінчуючи про форму і організацію влади на старовинній Україні-Руси, вважаємо за кінцеве підкреслити ті загальні положення, які, на наш погляд, ясно визначаються в тогочасній державности. Перш за все ясно визначається ідея *народоправства*. Верховним органом землі-держави було віче, найдорогоцінніше і найважливіше явище народньої самобутности*) (Костомаров). Але разом з тим і князь, як визначний орган влади, бере участь в керуванні державою, виявляючи з себе "необхідний її елемент". 2. Ідея *децентралізації* влади: автономія громад, місцева самоуправа і т. д. 3. *Принцип виборчий* (демократичний): народ управляється і правується своїми виборними властями (старці, соцькі, десяцькі суд по землях — конах і т. д.); представники центру на місцях, як посадники і т. п., не порушають загально-демократичної концепції цілої державности. 4. Домінування приватно-правних принципів і в сфері державного управління: система кормів; органи князівського управління, як тивуни,

виконують не тільки обов'язки характеру державного (суд і т. д.), але й кермують князівським господарством; сам двір князя не відокремлюється ясно від приватного князівського господарства і т. д. Суд князівський з його вірами і судовою оплатою з'являється "прибутковою статтею", як для самого князя, так і для різних його органів. Лише помалу, шляхом еволюції, норми права публічного починають яснійше визначуватися і набирати самостійної ваги і значіння. 5. Ясно закреслений *договірний* характер правних стосунків: віче і князь і, як зв'язуюче звено, "ряд"; договори князів між собою (дума князів), договори князів з землями і т. п. Звідсіль — федеративні тенденції в процесі народження держави (на наш особистий погляд, власне не федеративні, а скорше *конфедеративні*);*) цей процес не доходить, не закінчується. 6. Держава не панує над людиною, над особою, не виявляє з себе *самоціль*, не населення для держави, а ця остання для потреб населення:

*) Моногр. т. I, 15.

Стор.150

невдалому князю народ вказує "путь чист". Звідсіль *актуальність самого населення*, яке бере безпосередню участь у державному життє, його (населення) *самодіяльність і енергія*. Народ правується головно на підставі норм права *звичаєвого*, стародавнього; народ сам творить своє право, якому підлягають і князі. 7. Як прояв демократичности державного устрою — повна *відсутність станів*, замкнених в собі самих корпорацій, каст.*) І смерд, і боярин політично рівноправні; і смерд і боярин разом з князем беруть участь у вічу, яко органі, що виявляє *верховну волю народу*.***) Взагалі в цей період у сфері життя державного ясно зазначаються ті сили, що заховувала в собі сама земля, сили самої земщини, через що і в цей період — так звана "княжа доба" — відомий під титулом періоду *земського*.

Підупад Київа.

З відокремленням земель значіння Київа, як політичного центру, підупадає. Кожна земля з цілою системою своїх волостей, виявляючи одну групу володіння, тяглася вже до своїх власних центрів, а Київ (з другої половині XII-го віку) вже не відогравав тої визначної політичної ролі, яка впадала на нього здавна. Підупаду політичного значіння Київа сприяла ціла низка різних причин, характеру, як зовнішнього, так і внутрішнього; до перших треба безумовно віднести ту дезорганізацію, яку вносили в життя наступи тюрських хижацьких орд (Половців.). Нападаючи на каравани купців, вони підривали торговельні стосунки Київа з іншими землями і взагалі з іншими країнами, а це не могло не відбиватися на економічному стані цілого краю — цілої землі. Перенесення ж військових подій на державну територію вносило в життя заколот,

*) Кожна держава-волесть врешті-решт була суверенна і цілковито незалежна. Договірний принцип (конфедеративний) просвічувався у думі князів, у князівських з'їздах, де князі умовлялися, заключували військові конвенції для оборони своїх волостей і т. д.; але разом з тим відчувається і *ширше поняття про єдину українську націю* (федеративний принцип). На тих-же з'їздах своїм князі кажуть: "Пощо губимо *Руську Землю*?"

**) Хоч фактична нерівність між поодинокими верствами, а зокрема нерівність економічна, в дійсності існувала (заможний боярин і хлібороб-смерд, або "ролейний закуп" — наймит і т. д.).

Стор.151

дезорганізацію, порушувало спокій в державі. Але опріч цих зовнішніх причин, що підривали значіння Київ, дуже спричинилася його підупадова і та боротьба за київський стіл, яку провадили проміж себе представники рїжних лїній князївського дому. В Землї Київській, як вїдомо, управа зосередилася врештї-решт головним чином в руках старшої лїнії Мономаховичїв, але на київський стїл претендували і князї молодшої її лїнії, також і князї чернигївські. Це все причинилося до загострення мїжкнязївських стосункїв та поширення мїжкнязївських "котор" і усобиць.

Цї усобицї українських князїв, як вїдомо, використали князї московського Ростово-Суздального князївства, яке якраз в той час (друга половина XII-го столїття) набрало визначного полїтичного значіння і визначної сили. Суздальські князї*) завше зазирали на Київ, з іменем котрого було звязано стїльки славних історичних спогадїв, вони весь час стремїли до заволодїння ним, щоби скорити своїй владї цей стародавній український центр. Усобицї українських князїв їм були на руку. В 1169 році Суздальський князь Андрїй (Боголюбський) — син князя Юрїя Довгорукого, вмїшався в сперечання українських князїв, щоби знищити старовинний український центр Київ, і з великим вїйськом напав на город. "Суздальцї — пише професор Грушевський — кїлька день грабували мїсто, церкви, монастирї, не жалуючи нїчого: забїрали з церков ікони, книги, ризи, дзвони навїть здїмали, везли до себе в пївнічні краї, людей убивали і забїрали в неволю."**) Описуючи цю нечувану, жорстоку навїть на тї часи розправу з Київом, яку заподїяли Москалї, лїтописець кїнчає своє оповїдання такими словами: "И бысть в Кїевь на всїх человїцех стенанїе и тута и скорбь неутїшимая и слезы непрестаннья" (Ип. 100). В 1203 Київ був знову пограбований. Пїсля цього зруйнування Суздальцями, Київ — на погляд Грушевського, — упадає вже зовсїм, упадає вже так "що пїзнїйший татарський погром не багато доправив до тих домашнїх погромїв".***)

В 1240 Київ зруйновано Татарами, і з цього часу, яко полїтичний центр, він остаточно упадає; осередком полїтичного і

*) Князї цї були з молодшої лїнії Мономаховичїв.

**) М. Грушевський: "Гл. Історїя України", 110 сторїнка.

***) Там-само.

Стор.152

державного життя України з того часу майже на цїле столїття (вїд половини XIII-го до половини XIV-го столїття) робитьсѧ *Земля Галицька*.

Галицько-Володимирська держава.

Серед українських земель досить своєрїдним життям визначилася Земля *Галицька*, яка відокремилася вже в кїнцї XI-го вїку. Серед мїсцевого населення в Галичинї здавна визначилася своїми впливами верства боярська. Бїльша, нїж центральних українських земель забезпеченнїсть Галичини, дякуючи її географїчному положенню, вїд роздухів, звязаних з наступами кочових схїдних народїв, сприяла економїчному зросту власне верстви боярської, і бояре галицькї здавна зосереджують у своїх руках в Галичинї впливи на полїтичне життя, спираючись на свою заможнїсть. Вже в час правлїння нащадкїв Володаря — в час так зв. Ростиславичїв, — боярство в Галичинї, як полїтична і економїчна сила, визначаєтьсѧ своїми впливами. Разом з тим галицьке боярство здавна пїдпадає пїд впливи аристократичної Польщі й Угорщини, потроху й помалу проймаючись своєрїдним шляхецько-аристо-кратичним

духом, яким здавна визначувалося панство польське. Помалу старовинне вічеве життя в Галичині підупадає, і майже вся влада зосереджується в руках боярської думи, яка стремить до відсунення на другий плян самого князя. В XII-ому віці князів в Галичині закликувало на стіл уже не віче, а боярська дума, і бояре, як висловлюється про них професор Грушевський, — "як ляльками перекидаються князями, шукаючи кандидатів більш здатних до запровадження своїх політичних плянів". Майже на правах князів вони керують цілими волостями, роздаючи землі своїм підручним. "До того, — пише професор Грушевський про галицьке боярство — бояре самі по собі набули великі засоби; через малолюдність княжого роду всі поважніші посади, які по інших землях звичайно віддавано князям, займали в Галичині бояре (так вони мали в

Стор.153

держанню значні міста, як Перемишль, Звенигород). Боярство галицьке було переважно не перехоже, а осіле, займаючи ріжні уряди; часом за кілька поколінь, воно придбало значні маєтности, мало власні свої дружини, а через багатство, як і через держання урядів, мало по місцевостях значний вплив на людяність".*) Ту-ж саму боярську силу і впливи боярських верств в Галичині констатують і інші українські історики. "В Галицькій Землі — пише професор Костомаров, народня сила і значіння зосередилися в руках бояр — осіб, що силою обставин виступали із маси і опанували справи в краю. Тут уже проривалися основи того панства, яке під польською владою охопило країну і, противопоставивши себе масі народа, зрушило нарешті її в лиці козаків".**)

Яку визначну силу складала собою бояре в Галичині, свідчить яскраво хоч-би відомий історичний факт, що трапився в 1210 році, коли боярин Володислав сів у Галичині на князівський стіл. Це "вокняження" боярина, особи не князівського роду — йшло безумовно вступереч усім старовинним традиціям, згідно з котрими займати князівський стіл мала право тільки особа князівського роду. З другого боку з початку XIII-го століття стався в Галичині в історії галицького боярства факт жорстокої розправи бояр з князями Ігоревичами (із Чернігівської лінії); галицьке боярство, роздра-товане енергійною боротьбою з боярським свавіллям цих князів, яких воно само закликала до Землі Галицької, за допомогою Угрів, захопило декілька князів і повісило. Взагалі для усунення тих або інших незручних їм князів — бояре, галицькі не спинялися перед дворцовими переворотами. Історик український О. Єфіменкова, спиняючись на боярській олігархії в Галичині каже, що подібної олігархії, подібного панування боярських верств, ми не знаходимо ні в одній із земель руських. "Впливи народа — пише О. Єфіменкова, що виявлювалися у вічу, відсуваються на задній плян і потім зовсім щезають за боярською олігархією."***)

**) Грушевський (Сергієнко): "Громадський рух на Україні-Руси XIII-го віку", — 6 ст.

**) Костомаров: Моногр. Том. I. 69 (курсив наш).

***) А. Я. Єфіменко: "Ист. укр. народа", 69.

Стор.154

Ці боярські впливи, на погляд Єфіменкової, ясно відзначилися вже в час знаменитого галицького князя Ярослава Осьмомисла, що по свідченню літописця, "підпірав своїми полками угорські гори і заступав путь королю". Але не дивлячись на цю страшну олігархію боярства, галицько-український народ знайшов в собі стільки сили, щоби заховати не тільки

політичну незалежність своєї землі, але після наступу Монголів і зруйнування Київа ще ціле століття тримати в своїх руках живу ідею української державности. Безумовно, значно допомогла Землі Галицькій в поширенню її державних впливів злука з Володимирським князівством в одну своєрідну федеративну Галицько-Володимирську, або Галицько-Волинську державу*) — подія, яка сталася в самому кінці XII-го століття (1198—1199). Знаменитий князь Роман Мстиславич Волинський повів енергійну боротьбу з боярським свавіллям; князь Данило Романович, король галицький,**) продовжував цю боротьбу, але навіть і в час Данила боярство галицьке вживало всіх заходів, щоби затримати свої впливи і свої позиції. "Бояре галицькі — каже літопис — Данила князем собі назвали, а самі всю землю держали". Одночасно князь Данило вів енергійну боротьбу з так званими "людьми татарськими". Вони склали з себе в той час (в половині XIII-го віку) цілу низку автономних громад, що, очевидно, добровільно втяглися під панування Татар, аби позбавитися боярського панування. Татарські люди займали досить велику територію на Волині, по горішньому Бугу; горішній Случі і Тетерові і — як гадає професор Грушевський — автономні громади людей татарських причинилися головним чином до того, що Данилові не вдалося скласти з України-Руси одну дужу сконцентровану державу і з усіма її силами поставити опір Татарам".***)

Але, підкреслюємо ще раз, не дивлячись на цю олігархію боярських верств, Галицько-Володимирська Держава ціле століття після занепаду Київа продовжувала в тяжких зовнішніх обставинах (татарська гегемонія) тримати прапор української державности.

*) При нащадках Романа сталося остаточне об'єднання Волині з Галичиною в одну державу.

**) Від папи римського князь Данило Галицький, як відомо, одержав королівську корону в році 1253.

***) Див.: проф. М. Грушевський (Сергієнко). Там-же 27 ст.

Стор.155

Відрізана від південно-східних земель Татарами, Галицько-Володимирська Держава поширює свою територію на північ і почасти на захід; в склад її увіходять не тільки старовинні галицькі землі, але і Земля Ятвяжська, Берестейська; король Данило тимчасово поширює свою владу і на Київ,*) князь Лев Данилович змагався навіть приєднати до Галицької Держави Краків. Замість старовинно-галицьких центрів Перемишля, Звенигорода, Теробовлі, Галича, (від котрого власне пішла сама назва "Земля Галицька"), центрами політичного і національного життя робиться Львів**) при сині Данила князі Льві і Володимир Волинський, де правив при Данилі його брат Василько.

Таким чином в цей період, з половини XIII-го віку, не дивлячись на опозицію татарських людей, явно помічається тенденція до поширення державних впливів Землі Галицької і до утворення із самостійних земель єдиного національного політичного тіла. Загрожені зо всіх боків ворогами, українські землі, після занепаду Київа, явно відчували потребу створення якогось нового осередку національного і політичного життя і до консолідації розпорочених національних сил. За такий осередок вважалася деякий час Галичина, територія старовинногалицька, що не вчувала так болюче тих страшних ударів, які були нанесені східним українським волостям наступом Татар. Поширюючи свою територію, Галицько-Володимирська Держава, дякуючи невпинній енергії таких талановитих князів своїх, як Роман Мстиславич, Данило Романович, Лев Данилович, — заводить широкі зносини з західними державами, веде торговельні стосунки з Німцями, Чехами і т. д.; князі галицькі в офіційних

актах величають себе "князями всієї Русі"), ("rex Russiae", dux Russiae", і т. д.) чим, як підкреслює професор Грушевський, зазначають свою національну свідомість.

Але, очевидно, чогось бракувало для дальшого розвитку галицької державности. Ми вже вище зазначили тенденцію і змагання галицького боярства до зосередження у своїх руках впливів

*) В 1240 р. підчас наступу Батия на Україну і облоги татарами Києва в останньому сиджів, як відомо, намісник князя Данила — тисяцький Дмитро.

**) Львів, як гадають, збудований 1241 князем Данилом Романовичем Галицьким і одержав свою назву в честь сина Данила Р-ча, князя Льва Даниловича. Впрочім точно встановити дату заснування міста Львова — не можливо; в усякому разі в 1255 р. Львів уже існував.

Стор.156

на політичне життя. Ці тенденції, зокрема під впливами аристо-кратичної Польщі, визначилися також і на Волині, серед її місцевого боярства. Сумніву не може бути в тому, що ці аристократичні тенденції галицького боярства, боротьба бояр за владу, їх інтриги, сперечання, нехтування громадськими інтересами, тенденції до використання своїх впливів у своїх особистих інтересах і спричинилися головним чином до занепаду в половині XIV ст. Галицько-Володимирської Держави. Утворення на Волині, очевидно, й далі на схід в сумежних з татарами територіях автономних громад "людей татарських", що, можливо, цілком свідомо потягли до татар, аби не вчувати панування боярства, безумовно, й треба вважати, як реакцію народніх мас проти поширення боярської гегемонії та особистих прав бояр за рахунок прав народа.*) Очевидно, занадто дорогі і занадто істотні були для народа нашого старовинно-демократичні принципи стародавньої України-Руси, на котрих базувалось усе колишнє українське життя. Хоч як талановиті були князі галицькі, нащадки Романа Мсти-славича, але їх зусилля створити міцну (сконцентровану) державу українську обернулося врешті-решт в ніщо. З половини XIII в., з занепадом Києва, як політичного центру, народ почав вчувати все сильніші і сильніші нездорові тхнення боярських кол, і хоч ще ціле століття українська держава заховувала свою незалежність, але занепад її був неминучий. Безумовно, що до занепаду галицько-української державности в половині XIV-го століття значно причинилися, oprіч внутрішніх, чисто зовнішні причини, — і той громадський рух, що визначився на Україні в XIII віці в виді автономних громад "людей татарських", не треба перебільшувати, а зокрема ідеалізувати. Історик права повинен лише сконстатувати цей рух, як своєрідну прояву народнього самоозначення, як рух, на якому досить виразно визначилися правна ідеологія української народньо-селянської маси, що не вбачала ніколи в державі самоціль, що розуміла державу, як організацію, яка повинна забезпечувати цілому населенню комплекс принаймні найелементарніших прав.

*) Про "людей, що сиділи за Татари", про т. зв. "болоховські городи" в українській науковій літературі єсть спеціальна дуже цікава розвідка проф. М. Грушевського (Сергієнко).

Стор.157

Татари на тих територіях, де поширився цей рух, не втручувалися в автономії громад, збираючи тільки з населення данину, і народ і без бояр змагався організувати своє життя і затримати старовинно-громадські форми свого побуту. Але, як ми зазначили, не тільки внутрішні

причини підточили галицько-українську державність, — були причини і зовнішні: Польща, Угорщина і Литва давно вже зазірали на плодючі українські землі і чекали лише догідного випадку, щоб використати в своїх інтересах внутрішні тертя. Такий випадок лучився в половині XIV-го століття після смерти галицького князя Юрія II-го, який в 1340 році був отроєний боярами. Польща, використовуючи безладдя, втручалася в справи Галичини і врешті-решт Галичина, Холмщина, Белзька Земля в другій половині XIV-го століття, а західне Поділля в першій половині XV-го століття підпали під безпосередню окупацію Польщі. Центральні українські землі (Київщина, Волинь і Східне Поділля, а також частина Землі Чернігівської) увійшли в склад Литовської Держави.

З цього моменту в історії українського права починається новий період, який ми звемо добою литовсько-польською.

Роля і значіння православної церкви та її правне становище на Україні в княжу добу.

Наш очерк не був-би вповні закінченим, коли-б ми хоча-би в стислій формі не спинилися ще раз на тому, що вже сказано вище — на ролі і значінню церкви в старовинній Україні-Руси. Той факт, що християнська віра була принята нагими правітцями з Візантії, сприяв, як це ми зазначили в свій час, поширенню в нас впливів візантійського, зокремаж права церковного.

Цілком природно, що духовенство, правуючись на підставі норм грецького церковного права, не могло не зайняти одразу визначного місця серед тогочасних активних чинників на малорозвиненій в порівнанню з Візантією України-Руси. Духовен-

Стор.158

ство не обмежилось виключно церковною діяльністю; як кваліфікована (по освіті) верства — воно одразу заняло визначне місце взагалі в тогочасному суспільстві, впливаючи і на державне життя. Єпископи, як вищі представники церковної влади, як живі виразники християнської моралі, одразу завязують близькі, безпосередні, стосунки з князями. Далеко уступаючи по своїй освіті єпископам, вихованим на культурі візантійській, свідомим не тільки в праві церковному, але й горожанському, князі підпадають значно під вплив єпископів, радяться з ними по важливих, не тільки церковних питаннях, але й загально-державних; князі запрошують митрополита й єпископів, як також і бояр, на свої наради, на свою думу. Київські митрополіти зі свого боку не уникають таких нарад з князями; будучи залежними, як ієрархи, лише, від Констан-тинопольського патріярха, вони мають можливість розмовляти з князями не тільки як духовні батьки зі своїми дітьми, але і як представники незалежної від князя влади і князі, зважаючи на високий єпископський сан, не могли не рахуватися з їх порадами. Митрополит і єпископи вмішувалися часто в князівські спори, в князівські "котори", виступали в ролі третейських суддів між князями в їх спорах або в спорах, між князями і народом, користуючись впливом свого авторитету, як представники такої високої інституції, як церква. В своїх порадах князям вони, безумовно, відбивали ту офіційно-церковну візантійську ідеологію, виразниками якої заявлялися, а через це і ширили на Україні впливи права візантійського. Безумовно, що ці впливи мали не тільки позитивний бік, але й почасти негативний, бо право візантійське, в його закінченому вигляді, в усіх тих збірниках законів, як Екльога, Прохирон і другі, які були в щоденному вжитку духовенства, в досить частих випадках знаходилися в повній колізії з правною ідеологією народа українського. В свій час, коли ми будемо викладати історію права цивільного і карного, ми спинимось спеціально на тих поодиноких положеннях, на котрих ясно відзначилися впливи візантійські — як позитивні, так і негативні. Тут вважаємо не зайвим підкреслити ту, напр., зокрема гостру колізію, яка виникла між правною ідеологією народа нашого і

Стор.159

ідеологією візантійською в справі, що торкалася реорганізації нашої системи карної — заміни "устроєнія отня і дідня" нормами права візантійського. Безумовно, напр., що система жорстоких кар, (як кара смертна, кара на тілі), заводилася в нас під визначним і безпосереднім візантійським впливом. Україна-Русь, як відомо, не знала зовсім раніш смертної кари; у нас були — помста і викуп. По гіркій іронії долі з прийняттям віри християнської вже при Володимирі Святому (в перший раз) у нас була заведена смертна кара. Її заведенню ми були зобов'язані грецьким єпископам, їх "порадам" кн. Володимиру. "Се умножишася розбойниці — кажуть Володимиру єпископи — почто не казниши їх". Він же рече: "Боюся гріха". — "Ти поставлен еси од Бога — відповідають єпископи — на казнь злим: "достоїн ти казнити розбійників". Але Володимир, видно, не витримав цього іспиту і незабаром вернувся "ко устроєнію отню і дідню", себ-то до системи "вір", яка існувала раніше. При Ярославі була знову заведена смертна кара для "раба, що вдарив свобідного мужа" (очевидно, як гадає професор Сергєєвич, ця кара накладалася по присуду суда*) (Сини Ярослава скасували її знову.**). В договорах 911 і 945 з греками мається артикул, на підставі якого убивців карали на смерть; про цей артикул ми згадували, коли спинилися на договорах Русинів з греками. Цілком справедливо замічає з приводу цього артикулу цей-же вчений (Сергєєвич), що про викуп в данім разі нічого не говорилося не через те, що він не був відомий на Русі в X віці, а через те, що вбивця по грецьких (візантійських) законах не міг викупитись; убивцю в Греції карали смертю, а через це і той артикул заховує в собі норми не руського, а візантійського (власне римського) права. Таким чином вже до прийняття християнства із Візантії грецькей римське право проникало на Україну-Русь, впливаючи на зміну системи кар. Ясно, що з прийняттям християнської віри з Візантії, ці впливи права грецького значно поширились. Очевидно, що і така сувора кара, як віддача злочинця "на поток і розграбленіє", з'явилась на Україні під впливом Візантії. Ми не будемо дальше спинятись тут на всіх цих поодиноких впливах Візантії на наше право. Привчаючи розум наших правитців

*) Р. Юр. Др., I., 109.

**) Кар. сп., 76.

Стор.160

до юридичного думання, грецьке право, дякуючи здебільшого церковній практиці, вжитку того права в ріжних церковних інституціях і безпосереднім впливам духовенства на державну владу, було занесено не тільки в церковні устави князів, але і в Руську Правду.

Виходить от-же, що духовенство з'являлося в той час на Україні визначним чинником в суспільному життю, впливаючи безпосередньо на зміну не тільки поодиноких правних положень, але і на відміну цілих поодиноких інститутів. Впливи ці були почасти безумовно високо-позитивні: так, напр., духовенство вплинуло значно на відміну таких інститутів, як многоженство (правда, на Україні і в поганську добу інституті малорозвиненому), кровавої помсти, судового поля, на полекшення становища рабів і т. д. Але візантійські ідеї про так зв. спадкового монарха, (про що ми вже згадали раніш), на Україні успіху не мали, хоч церква, а власне духовенство, (очевидно, грецьке), змагалися поширювати і в нас ці думки; єпископи, напр., даючи раду Володимирі Святому завести для розбійників смертну кару, казали: "Ти поставлен еси од Бога на казнь злим." Очевидно, ідеєю народовластя дійсно були глибоко переняті в той час всі верстви української людности, коли монархічна ідея успіху не мала. Ця остання ідея, як ми відзначили в свій час, набрала надзвичайного розвитку лише потім в Московщині,*) а не на Україні, для котрої ця ідея завше була далекою і чужою.

Як же правувалася в той час на Україні церква?

Будучи незалежною від влади державної, від князя і його органів, і підлягаючи тільки патріархові константинопольському, українська церква фактично була самостійною, що користувалася в питаннях свого внутрішнього життя повною самоуправою. Коли залежність від Візантії просвічувалася, — то лише в одному: в

*) "По старих славянських поняттях — пише Костомаров — князі були виборні правителі, що залежали від народної волі, а учення, яке було принесене із Візантії, стало надавати їм значіння візантійських государів"... "З благословення церкви — пише той-же історик — в особі митрополитів утвердилася Москва; з благословення церкви Іоан III знищив новгородську свободу." В "Кормчих" книгах, що походили із Візантії, наші правитці ще в X і XI віці читали, що "народи, котрі не мають властелина, а управляються самі собою — варвари!" (див. Костомарова: Собр. Соч. Истор. мон. и изслед., т. I, II и III, 1903. СПб., 29 стор.)

Стор.161

іменуванню митрополита київського патріархом константинопольським. "Патріарх іменував митрополита — пише, напр., про становище нашої церкви в той час О. Ефименко, який висвячував єпископів, в чому єдино і виявлялася ця підлеглість; в усьому іншому, за винятком питань права канонічного, руська церква все-таки користувалася повною автономією."*) Але і в даному разі просвічувалася тенденція до набуття права вибору митрополита київського і заховання цього права за собором єпископів; відомі, напр., два випадки, коли митрополити київські були не іменовані патріархом константинопольським, а обрані на соборі "руських єпископів" при участі князя. Влада митрополита київського, митрополита "всєя Руси", ширилася по-за етнографічно-українські межі. Владі його в церковному відношенні були підлеглі і єпископи Великого Новгорода, навіть тоді, коли єпископи новгородські стали не іменуватись із Києва, а обіратись**) на вічах Великого Новгорода, що набуло там характеру звичайности, — як гадають деякі вчені — вже в XIII віці.***) Взагалі влада вищого православного духовенства була по об'єму своєму і обсягу незвичайно широка; деякі вчені, як напр., проф. барок Корф висловили навіть думку про фактичне головування "Візантії над князем, церкви над державою". Духовенство православне — писав проф. Корф, дякуючи тим величезним просторам, які географічно відділювали його від начальства, голови церкви, користувалося майже повною незалежністю, яка не могла не збільшуватися, дякуючи його культурній перевазі над славянським суспільством".†) Але будучи незалежним у справах церковного управління від державної влади, духовенство українське ні в цей час, ні пізніше — ніколи не виявляло тенденції до захоплення і зосередження в своїх руках політичної влади в державі, до утворення своєї гегемонії: для таких тенденцій на Україні-Руси з її демократичним устроєм, з її вічами, визначним розвитком громадського життя, так само, як і для

*) О. Ефименко: Історія українського народу.

**) В Новгороді "обрання владик залежало від віча; на цьому вічі брали участь не тільки духовні, але і всі міряне". (Костомаров: VII—VIII т., 320).

***) Бар. Корф: "Історія русскої государственности, 238—239.

†) Там-само, 161.

поширення і поглиблення ідеї про спадкового монарха, безумовно не було належного ґрунту. З приводу цього цікаво пригадати, що в самодержавній Московщині вже в XVII столітті був навіть цілий період коли одночасно було два "великих государя": царь Олексій Михайлович і патріарх Никон*) при чому останній у відсутності першого заступав царя, керуючи цілою державою, як справжній самодержавець. Цей недопустимий в монархічній державі порядок тягнувся доти, поки перший "великий государь" (Олексій Михайлович) не заявив рішуче другому "великому государю" (патріархові Никонові) "щоби він більше не писався і не звався великим государем". Із історії ми знаємо, що від царювання при живому царі "великий государь" Никон уступив не без протесту і боротьби, чим спричинився до немалої "смути" в державі московській. Очевидно, що в такій задушливій атмосфері, яка панувала в Московщині, в країні, де ціла маса населення, в тім числі і бояре, вважалися за царських холопів, був цілком сприятливий ґрунт для розвитку нездорових теократичних тенденцій**) з фактичним переверненням "князів церкви" в "князів держави". З другого боку в московському церковному житті і зокрема в пізнійшій-вже імператорській період держави Російської ясно визначувалися такі факти, які свідчили про зведення церкви до підлеглого державі службового її органу. "В історії Московщини — пише Костомаров — ми бачимо наодноразову приклади, як первопрестольники церкви попускали світським монархам і освящали їх діла, навіть цілком противні уставам церкви." (Костомаров, т. I, 51 ст.) Таких явищ наша Україна не знала, хоч церква і користувалася у нас широкою автономією. Гадаємо, що власне ця визованість духовенства на принципах автономії (при всіх негативних рисах нашого духовенства, яких теж було чимало,) врятувало нашу церкву від подібних явищ.

*) Перед історією з царюванням патріарха Никона при живому царі був у державі Московській, як відомо, цілий період царювання патріарха Филарета (Никитича) одночасно і разом з сином патріарха — царем Михаїлом Федоровичем. Ті, хто жив у той час в Московщині, звали цього патріарха остільки властолюбивим, "яко и самому царю бояться его"... (Див. М. Дьяконова: "Очерки общественного и государственного строя древней Руси", СПб. 1912.)

**) Теорія "двох мечів" в невдалій московській редакції.

Принціпами своєї автономії наша церква дорожила і довго боролася потім за свою незалежність. Перший тяжкий удар автономії нашої церкви був нанесений тією-ж Москвою, так само як і перший тяжкий удар по політичному організму нашої старої Київської Держави (похід на Київ кн. Суздальського Андрія 1169 р.) Коли після татарських наступів і руйнування Києва київський митрополит Максим в кінці XIII-го століття (1299) переніс митрополічу катедру до Володимира на Клязьмі — Москва розпочала енергійно руйнувати автономію української церкви. Московський великий князь Калита Іван в 1326 році примушує митрополита Петра перенести митрополічу катедру з Володимира на Клязьмі до Москви. Великі князі московські починають втручатись в церковні справи, обмежують її компетенцію, "прибираючи до рук окремі області церковного управління". (Корф) Зважаючи на те, що перенісши катедру до Московщини з огляду на тяжкі політичні події на Україні, київські митрополити продовжували користуватись, як і раніш, титулом митрополита всієї Руси (власне, як титулом митрополита київського, руського, себ то українського), московські князі використовують це перенесення катедри руських митрополитів до Московщини в

цілях *політичних*. До цього часу вони не титулювалися великими князями "руськими"; — вони титулювалися великими князями володимирськими, московськими, суздальськими, нижегородськими і т. п. От-же від часів Івана Калити, "собирателя Руси", "щоб не здаватись нижче митрополита, великі князі московські починають теж засвоювати собі титул великого князя всієї Руси."*) Професор Сергєєвич називає цей титул вел. князів московських "ідейним титулом", ми гадаємо з повним правом, можемо назвати цей титул (великий князь московський і всієї Руси) політично-тенденційним бо в той час, як церковна влада митрополита київського здавна ширилася на всі князівства, майже вся стара історична Русь в той час була поза межами держави московської. Ми не будемо вже спинятись на повній відсутности у великих князів московських будь-якої історичної традиції для такого величання, тим більш, що осередком

*) Див. Сергєєвич: Р. Юр. Др., II т.

Стор.164

політичного життя України-Руси була в той час Галичина, князі якої продовжували політичну традицію Київської Держави, титулунись "князями Руси". Очевидно, для того, щоби усунути саму можливість бід-яких політичних впливів Москви на церковні справи України Галицької через митрополита "руського", що сидів у Московщині, князі галицькі, в році 1303 з дозволу патріарха констан-тинопольського навіть утворюють для Галичини осібну митро-полію: Наддніпрянська-ж Україна лишилась при старій митрополії. От-же централістична політика великих князів московських значно причинилась до розділу старої руської митрополії на дві, а це в свою чергу вело до ослаблення, кажучи словами професора Грушевського, ще одного із звязків, які зеднували до того часу західну і східну Україну. Але східна Україна, що в більшості своїх земель в другій половині XIV-го віку увійшла в склад великого князівства Литовського, весь час бажала відокремлення себе в церковному відношенні від Москви, яка в політичних цілях використовувала пробування митрополита "руського" на Московщині. Ці змагання врешти-решт увінчались успіхом: 1458 року литовська Русь в церковному відношенні відокремлюється від Москви з заведенням в литовсько-українській державі окремої від Москви митрополії. Але і перед тим, ще при Витовті, церква українська відділилася на деякий час в ієрархичному відношенні від московської: в 1416 р., як відомо, на Руси Литовській було обрано незалежного від Москви митрополита "Київського і всієї Руси" — Григорія Цамблака. Характерно, що в цьому обранні незалежного від Москви митрополита (для українських і білоруських єпархій), яке одбулося в Новгороді литовському, брали участь крім єпископів "руських", також всі литовські і "руські" князі, заможні бояре, архимандрити, ігумени і священники; характерно також, що, обираючи митрополита всієї Руси, єпископи українські і білоруські згадували старі традиції (часи князя Ізяслава Київського,*) також практику, якої держалися в Болгарії і Сербії), "де само духовенство становило собі зверхників духовних". (Skarbiec dyplomatyw, t. II. 44—45). На думку проф. Владимирського-Буданова, вже з цього моменту обрання на

*) При Ізяславі за його згодою собором руських єпископів було обрано на митрополита Климента, який не був затверджений на своїй катедрі патріархом.

Стор.165

митрополита Григорія Цамблака, — "західньо-руська" церква вже *остаточно* відділилася від східної (московської) (Див. "Обзор", 160 ст.)

В церковно-адміністративному відношенні князівство київське поділялось, (крім самої митрополії), на єпархії білгородську та юрівську; кожна окрема поодинокі волость мала також свою єпархію з залежними від київського митрополита єпископами. От-же були такі єпархії: чернігівська, переяславська, володимиро-волинська, тмутороканська, а в Галицькому князівстві галицька, перемиська, угрівська. В період литовсько-польський Україна в церковно-адміністративному відношенні "заховала в головних рисах старий поділ удільного періоду, що був зв'язаний з поділом областним."*) В литовсько-українській державі після відновлення православної митрополії (незалежної від Москви) митрополит руський пробував уже або у Вильні (столиці держави), або в місті Новогрудку.

Єпископи на Україні-Руси обіралися; в обранні брали участь самі-ж єпископи і головне — митрополит;**) брав участь в обранні єпископа іноді і князь. Кожна місцева громада, як автономна одиниця, обірала здібних до виконання обов'язків священника людей; в основу взаємовідносин між громадою і священником покладался *договір*. Але разом з тим найбільш заможні бояре виставляли також кандидатів на священника в своїх маєтках із своїх-же письменних холопів, бо в той час серед боярства був взагалі поширений звичай мати свої "домові" церкви. Вибірчий принцип при заміщенні церковних посад ввесь час живе на Україні.***) В добу козацьку митрополита київського обірали; його

*) О. Єфіменко: "Ист. укр. народа"; 140.

**) Впрочім в науковій літературі висловлюються також погляди, що єпископи довгий час іменувалися київським митрополитом. Перші єпископи греки іменувалися із Візантії.

**) В добу литовську найвищі представники церковної влади на Україні обіралися. "Факти пізнішої історії — пише проф. Малиновський — вказують на участь "князів, панів і бояр" разом з собором духовенства в обранні вищих духовних осіб". Спіняючись на низці фактів обрання в XV і XVI в. вищих духовних осіб в державі Литов. — Українській, проф. Малиновський між іншим зазначає: "Всі ці випадки мали місце в XV і XVI вв., але вони вказують, на нашу думку, на порядки, що панували в більш ранню епоху". ("рада В. Кн. Литовського", 112, 115 стор.). Зі свого боку В. Ейнгорн, торкаючись питання про обрання єпископів на Україні, між іншим зазначає, що "в православних єпархіях, підлеглих великому князю Литовському і королеві Польському, обрання єпископів стало одбуватися не так, як в Москві, не собором ієрархів по зіволенню великого князя, а самим королем

Стор.166

обірало в той час усе православне населення країни. Тільки після того, як після Богдана Хмельницького митрополит київський став підлягати московському патріархові (1685), виборчий принцип при заміщенні українських владик, послідовно ламався Москвою — провідною політичною думкою котрої було знищення українських вольностей і перевернення України в московську провінцію.

Будучи незалежною від князівської влади, українська церква широко розвинула організацію церковних судів, про що ми вже в свій час зазначили. До того, що вже сказано про церковні суди княжої доби, додамо лише, що, окрім "церковних людей", судам цим були підлеглі і звичайні громадяне по цілих категоріях справ; а саме, церковні суди розглядали, крім вчинків проти релігії, як єретицтво (вживання поганських звичаїв), вчинки проти моралі (кровозмішення, мордування дітей батьками і т. д.). До компетенції-ж суду церковного належали справи про заключення шлюбів з порушенням правил і вимог церкви, про розвід, а також і

справи цивільні, що торкалися вже маєткових стосунків чоловіка і жінки, також справи про спадщину і т. д.

Хоч українська церква в княжу добу була незалежна від княжої влади, але князі, зявившись на Україні у відомій мірі піонерами християнства (княгиня Ольга, Святий Володимир), вважали за свій обов'язок матеріально підтримувати церкву і її організації. Ми знаємо, що Володимир Святий призначив на користь церкви Св. Богородиці так звану десятину, потроху ці десятини перетворювалися в податок на користь церкви. Окрім того, з судових справ, які розглядалися в церковних судах, єпископи одержували відповідні пошлини; зважаючи-ж на те, що догляд за мірами і вагою був спочатку доручений духовенству — останнє брало на свою користь відповідні спеціальні пошлини (мити) з мір і ваги; за дозвіл шлюбу з громадян стягувалося так зв. вічні пошлини. Нарешті духовенство мало прибуток за виконання різних церковних треб. З протягом часу у церкв і монастирів з'являється вже нерухоме майно

при участі князів, бояр, священників і всієї православної людности тої єпархії, для котрої обирався єпископ." (Див. Виталія Ейнгорна: "О сношеніях малор. духовенства с моковским правительством в царствованіе Алексія Михайловича. Чт. в И. О. Ист. и Др. Рос. , 1893, кн. 2; 12 стор.).

Стор.167

(земельна власність). Як гадають вчені,*) появу в монастирів земельної власности треба віднести до XI-го віку, хоч і в науковій літературі висловлюються погляди, згідно котрих церковна земельна власність з'явилася ніби вже при Володимирі Святому. У всякому разі в XII віці церкви і монастирі вже володіють земельною власністю. Коли ми будемо торкатись по суті права на річи на Україні, ми спеціально спинимось також на способах набуття церковними інституціями прав на земельну власність, а зараз лише зауважимо, що право на земельну власність на тогочасній Україні-Руси набувалось церквами і монастирями ріжними способами, серед яких так звана займанщина пустовшин, зокрема спочатку, певно, відогравала визначну роль. Але крім безпосередньої окупації пустовшин, зустрічаються здавна договори купівлі— продажу.***) Взагалі спочатку всі ці способи мали — по виразу проф. бар. Корфа — "приватно-правний, а не публичний характер".***) Незабаром дуже визначного розвитку, як спосіб набуття права земельної власности, досягли княжі "данини", на підставі котрих церквам і монастирям віддавалося у власність земельні угоддя. Разом з наданням церквам і монастирям прав на земельні угоддя, їм надавалися князями також публічно-правні привілеї: право управління і суду над місцевим населенням, право на стягнення визначених податків, разом зі звільненням самого духовенства від ріжних повинностей, заборонялось князівським урядовцям стягати в церковних маєтностях з населення корми і т. д.†) "Так уже в XII віці, пише профес. бар. Корф, ми зустрічаємо церковні вотчини, себ-то маєтки, відрізнi від простих земельних володінь тим, що в їх межах церква користувалася над місцевим населенням вотчинними правами, правом суду і управління, за винятком, як в боярських вотчинах, дії державної влади.††) Характерно, що в другій половині

*) Див про цю річу Милютіна: "О неджимых имуществах духовенства в Россіи", також Голубинського "Ист. русской церкви", том I.

**) Див. М. Горчакова: "О земельных владеніях всерос. митрополитов, патриархов і Свят. Синода."

***) Проф. бар. Корф: История рус. государственности.

†) Привілеї ці в більшості надавалися церквам і монастирям на принципі індивідуальному, через це не всі церкви і монастирі користувалися цими вільготами в рівній мірі.

††) Бар. Корф: теж.

Стор.168

окупацією і т. д. набували собі здавна нерухоме майно, володіючи земельними угодами. Московське правительство Катерини II-ої в 1786 році, як відомо, відобрало від українських монастирів їх маєтки, цілу низку монастирів зачинило; секуляризація провадилася, як і перед тим в Московщині, (маніфест цариці Катерини від 25 лютого 1764 р.) ніби з метою "обратить дар Божій на богоугодныя діла." Разом з тим на українські монастирі були поширені і приписи, яким уже підлягали монастирі в Московщині.

В такому приблизно вигляді визначається перед нами становище церкви православної на Україні-Руси в княжу добу. Поширюючи християнську культуру на широких просторах України і далеко поза її етнографічними межами, церква православна безумовно з'являлася в той час визначним чинником, що з'єднував тісніше поодинокі землі на ґрунті вищих духовних інтересів; в період відокремлення земель цей чинник безумовно допомагав ослабленню загострення відносин між поодинокими землями, усуваючи почасти між князями поодиноких волостей різні тертя. Монгольський наступ, як відомо, не зруйнував нашої церкви. Татари ставилися до нашої віри взагалі толерантно, навіть звільняли духовенство, церковні інститути та їх маєтки від різних податків. В 1315 році хан Золотої Орди Узбек видав на імя митрополита Київського і всея Руси ярлик, в якому забезпечував за духовенством, церквами і монастирями їх маєткові права, піддаючи під безпосередній уряд і суд митрополита всі церковні справи. (Див. про цей акт у Даниловича: "Skarbice dyplomatyw", t. I, N 289.). Але татарський наступ сприяв перенесенню митрополичої катедри до Москви. Остання-ж, як це ми відзначили вище, поспішила використати цю подію в своїх власних централістично-московських інтересах, спричинившись там до остаточного занепаду "матері городів українських" — Київ.

Стор.169

Заключення.

Професор Грушевський, закінчуючи опис українського життя київської та галицької доби, в своїй "Ілюстр. історії України" пише між іншим: "Взагалі національне культурне життя України 11—14 віків представляється дуже інтересно: воно повне життя, руху, енергії, обіщувало багато своїй народности, а навіть і культурному людському життю взагалі. Страшенно жаль, що упадок державного життя не дав йому розвинутися і підрубав його в самім корени."*)

На цьому зауваженню історика нашого народу ми нарешті спинимось. Сумніву не може бути в тому, що залежність розвитку життя національно-культурного від життя державного надзвичайна. Лише при свободному виявленню всіх своїх творчих сил народ може високо піднести і своє культурне життя; а свободне виявлення всіх творчих сил народу нашого може забезпечити лише така форма державного ладу, яка відповідає правним думкам, правним традиціям і взагалі правним ідеалам українського народу.

Будемо вірити і сподіватися, що народ наш, який в полум'ях революції, в упертій боротьбі за своє право відновив у наш час українську державність, знайде для себе врешті-решт ту форму державного правного ладу, яка буде сприяти розвитку всіх його творчих сил, розвитку української народної культури; будемо вірити і сподіватися, що над Україною вже засвітила зоря нового життя, і що незабаром настане той час, коли вільний, незалежний український народ прилучиться, як рівний до рівних, до сім'ї великих європейських народів.

**) М. Грушевський: "Ілюстр. Історія України", 138.*

Стор.170

Стор.171

Р. ЛАЩЕНКО,

професор Укр. університету в Празі

ЛЕКЦІЇ ПО ІСТОРІЇ

УКРАЇНСЬКОГО

ПРАВА

ЧАСТИНА ДРУГА:

ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКА ДОБА.

Випуск перший:

ПАМ'ЯТНИКИ ПРАВА

Стор.172

Стор.173

ПЕРЕДМОВА

У 1923 році в Празі вийшла з друку перша частина моїх "Лекцій по історії українського права": "КНЯЖА ДОБА" (видання Українського Університету в Празі). По наміченому мною плану слідуюча (друга) частина моїх "Лекцій" мусіла обіймати добу ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКУ і складатись із двох відділів: 1, історії пам'ятників права і 2, історії державного права. Малось також на увазі зробити вказівки на літературу, яка стосується згаданої доби, в окремому бібліографичному додатку до видання.

"Доба литовсько-польська" готова для друку в цілому, але в цей час автор має можливість видати друком і то зі скороченнями лише історію пам'ятників права цієї доби.

Необхідність у виданні хоча-би самого стислого огляду пам'ятників права доби литовсько-польської, щоби дати студентам-там-правникам Українського Університету в Празі можливість ознайомитися з історією пам'ятників права, гостро вчувається, а тому автор і примушений відступити од наміченого пляну що-до видання "Історії українського права доби литовсько-польської" одразу і випускає поки-що лише історію пам'ятників права згаданої доби.

ПРОФ. Р. ЛАЩЕНКО.

Стор.174

Українські землі в складі Великого Князівства Литовського.

Татарський наступ в половині XIII в. Спричинився, як ми і зазначили в свій час, до занепаду Києва, як осередка української державности. З того часу, з половини XIII в., на ціле століття центр політичного життя України переноситься вже у Землю Галицьку. Але коло половини XIV століття Галицька держава губить вже свою політичну незалежність і незабаром західно-українські землі (Галичина, Земля Белзька, Холмщина, а трохи пізніше і Західне Поділля), підпадають під окупацію Польщі.

Загублення Галицькою державою її політичної незалежності в половині XIV ст. для цілого комплексу українських земель — і центральних і східних — було подією, яка тягла за собою надзвичайно важливі наслідки. Після занепаду Києва, що був в XIII віці спустошений татарами, розпадався тепер вже і на західних теренах України новий центр, новий осередок національного і політичного життя, розпадалася державність, в історію якої були вписані яскраві сторінки про блискучий вік Ярослава Осмомисла, що, по свідченню літопису, "заступив путь королю" і про героїчний період князювання Романа Мстиславовича, Данила Романовича, "короля Галицького" і його сина — енергійного князя Льва Даниловича. Весь схід був zagrożений татарами, спустошення котрих ширили тривогу серед населення і на самих далеких західно-українських теренах; захоплення поляками під свою окупацію Галичини одразу вибивало із цілого комплексу українських земель самий видатний для того часу політичний чинник й найміцнішу політичну силу. Після Києва занепадали тепер і Галич і Львів, як осередки національного життя України, і на теренах останньої не залишалося вже центру, який в тогочасних умовах міг би стати незалежним виразником української

Стор.175

політичної і державної думки.

Утворити новий осередок життя національного десь на Волині або в якій з центральних чи східних українських земель, що пробували під татарською гегемонією, очевидно, було не можливо. Отже і не дивно, що всю цю складну ситуацію, яка утворилася в той час, і використала нова зовнішня політична сила. Ця сила і заявила в молодій державі Литовській.

Литовці — одна із галузей арійської сім'ї народів — здавна жили між низовим бігом р. Висли і Західної Двини по Німаню і по Балтійському Поморрју, межуючи на південному сході з

Кричинами і Дреговичами, і поділялися на цілу низку поодиноких племен: Литва, (Аукстоте), Жмудь (Жомойть), Жемгала, Летгола, Ятвяги, Пруси.

Племена литовські, що обіймали території по сусідству з слов'янами, очевидно, здавна увійшли у безпосередні стики зі своїми сусідами — племенами білоруськими, (як Кривичі Смоленські), а потім і українськими. Стики ці мали з початку характер військовий, головним чином характер пограничних війн. Вже про князя Володимира літопис розповідає, що він взяв землю Ятвягів (Літ. По Лавр. Сп., ст. 80). Під 1040 р. В літопису мається, напр., цікавий запис про похід князя Ярослава на Литву (Воскр. сп., 185; Skarbiec diplomatow, t. I, N 12). По свідченню літописця, той же князь в 1044 р. знову ходив на Литву і, очевидно, для захисту своїх володінь, недалеко від границь литовських заклав город Новгород (Новго-родок) (Воскр. ст. 187; Skarbiec diplomatow, t. I, N 13). В 1203 р., по свідченню новгородківського літопису, ходили походом на Литву князі Ольговичі (Карамзинь, т. III, No 110; Skarbiec diplomatow, I, N 52). Галицькі князі Данило і Василько в 1246-1248 р. воювали з литовцями (Skarbiec, I, N 97) і т. д. Зокрема, набирають інтензивного розвитку стики українців і білорусів з литовцями, власне вже в XIII ст. в самому початку цього століття для Литви наступив, по виразу Ол. Ефименко, "час тяжкого іспиту"*); до етнографічно литовських територій йблизилися кордони німецьких рицарів — крестоносців і меченосців. В 1200 р. Засновується місто Рига. В 1230 р. Тевтонські рицарі, яким не було вже чого робить в Палестині, по пропозиції Конрада, Мазовецького князя, прибувши на прибережжя Балтий-

*) А. Ефименко: Історія українського народу, 81 ст.

Стор.176

ського моря, розпочинають енергійний наступ на литовські території. Під натиском німецьких рицарів литовці, які в той час в своїй масі ще додержувалися поганської віри, поневільно починають посуватись на схід і південь на території слов'янські. Сміливі і відважні литовці, у котрих вже в XII в., як гадають де-які дослідувачі*) їх давнього побуту, існував дружний устрій, захоплюють з початку під свою владу сусідні ним території на етнографічно-білоруських теренах; так, вже в половині XIII ст. Литовці поширюють свою владу на Полоцьку Землю, а далі і на т. зв. Чорну Русь. Але, крім стихійного рушіння на схід і південь, під натиском з заходу німецьких рицарів, в цей самий час (половина XIII в.) вже ясно відзначається на Литві і надзвичайно важливий процес об'єднання до цього часу розпорошених поодиноких племен литовських і організації самої держави Литовської. Хоч процес об'єднання литовських племен по часті розпочався вже в XI віку, але лише енергійний литовський князь Миндовг в половині XIII ст. нарешті об'єднує Литву і Жмудь і разом з тим силою зброї корить литовській владі у 1230-1240 роках Гродненську область (т. зв. Чорну Русь) в басейні Німана. До цього моменту — до об'єднання Литви і Жмуді — литовські племена, на думку проф. Антоновича,**) власне не складали держави. До цього часу литовці, які додержувалися паганської віри, жили по окремих волостях під керуванням своїх місцевих вождів (в середньовічних грамотах ці вожді звуться *reguli, ducēs, reges, nobiles*). Як встановлювалася влада цих князів — чи вони були спадкові начальники в роді чи виборні особи — не відомо.

Що торкається литовських віч, народних зібрань, то джерела, що стосуються часів давнішніх, про них не згадують. Але в більш пізні часи, згідно літописних свідчень, князі литовські обиралися на вічах; так, напр., літописні джерела свідчать, що на народних зібраннях були обрані князі Войшнлек, Кейстут і де-які другі (див. Літ. Биховця). Об'єднували литовців лише

спогади про племенну їх єдність, а також спільний релігійний культ. Між іншим на Литві здавна користувалася великим впливом корпорація жреців під

*) Див. Н. Дашкевичь: Литовско-русское государство, условия его возникновения и причины упадка. Киев. Унив. Изв. 1882 г. Мартъ, 61.

**) В. Антоновичь: Очеркъ истории в. Княжества Литовскаго. Вып. I., К. 1878 г., 14 ст.

Стор.177

керуванням жречеської колегії Кривітів і її начальника т. зв. Криве-Кривейта. Лише від часів Миндовга розрізнена литовська маса, що в поодиноких волостях керувалася своїми місцевими вождями (kunigai, rikai, лат. reguli, duces), була об'єднана в одне суцільне політичне тіло. Таким чином власне князь Миндовг і поклав (в половині XIII в.) перший камінь по організації Литовської держави шляхом об'єднання під своєю гегемонією двох найбільш видатних литовських племен — Литви і Жмуді.

Скоривши своїй владі Чорну Русь з городами Новогрудком, Здитовим, Слонимом, Городкою і Волковийском і закріпивши остаточно за Литвою землю Полоцьку — при кінці 50-х років (1258-63) братанич Миндовг Тотивил княжив у Полоцьку (Див. Грушевський: Історія України-Руси, IV, 12 ст.) — енергійний князь Миндовг загинув в боротьбі за литовську державність.

Представник нової литовської династії, яку розпочав Витень і яка походила од князів жмудських — Гедимин (1316-1341), основоположник м. Вільни — столиці держави — енергійний продовжувач об'єднувати литовські племена, поширюючи свої акції далеко поза литовські етнографічні межі. Власне при Гедимині литовці починають вже опановувати не лише білоруські етно-графічні території, а і українські. При Гедимині у склад литовської держави увіходять вже не тільки земля Кривичів (значна її частина, земля Полоцька), але і Підляшша (бувши Земля Ятвяжська) і Турово-Пинське князівство (Полісся). Границі Литовської держави при Гедимині йшли по Дніпру до устя Припяти, а потім до північних меж Київщини. Впрочім, на думку Грушевського, впливи В. Кн. Литовського за часи Гедимина поширилися і на тих північних частинах Київщини, які правдоподібно були відірвані вже й перед Гедимином*).

При Ольгерді влада великих князів Литовських поширюється вже на Київщину (в 1360-х роках), Волинь, частину Сіверщини і Східне Поділля (Брацлавщину). В своєму русі на південь литовці зустрічаються з татарами. В 1362 р. Ольгерд в бійці на Синіх водах розбиває т. зв. Подільську Орду і опановує Побужжєм і

*) Див. іб., IV, 18-19 ст.

Стор.178

Подністровям.

Таким чином до складу Литовської держави в кінці XIV віку, цеб-то в той-же самий час, коли Галицька держава губить свою незалежність, прилучаються майже всі центральні українські землі. Приєднання до невеликого відносно литовсько-етнографічної території цілого комплексу білоруських і українських земель надає одразу державі Литовській характер держави українсько-білоруської, і столиця великого князівства Литовського — Вільна, з того часу на протязі цілих століть з'являється вже визначним політичним центром.

Яким же способом, якими шляхами відбувався цей процес приєднання до Литовської держави українських і білоруських земель і який вигляд, яку структуру, мала в решті сама держава?

Поступовий рух литовців на південь і схід не мав характеру лише військових акцій, завоювань.

Напряма на південь і південний схід був Литовцям, по виразу Грушевського, "продиктований принципом найменшої супротивності або найменшої трати сил" (ib., IV, 63). Литовці в даному разі лише використовували ту складну і тяжку для українських земель ситуацію, яка утворилася на Україні з часу зруйнування Києва татарами, (хоч татарська орда в кінці XIV ст. і була ослаблена). Життя настирливо вимагало, — як ми і зауважили вище, — утворення якогось нового політичного центру, який би разом з ти міг би стати і визначним осередком життя культурного. Необхідність в утворенні такого центру вимагали зокрема і інтереси самої держави. Ціла територія, що була вкрита системою поодиноких князівств, загрожених з півдня татарами, з занепадом Києва залишалася без осередку. Окупація поляками Галичини і загублення Галицьким князівством своєї державності були новим тяжким ударом для цілого комплексу українських земель.

Рух почав стреміти на північ і тим більше, що населення загрожених кочовниками українських територій вже з XII ст. потрохи посувалося далі на північ. Вже з того часу почали, очевидно, завязуватися між українцями і литовцями і більш тісні стосунки і зокрема — треба гадать — тоговельні, і українське населення північних українських областей увійшло з литовцями в безпосередні

Стор.179

стики. Таким чином стихійно підготовлювався ґрунт і для дальшого просування литовців в глиб українських територій, загрожених кочовниками. Наступ на Україну татар в половині XIII в. і загублення Галицьким князівством політичної незалежності в половині XIV ст. і втягував українські центральні землі вже й безпосередньо під литовську гегемонію. Отже й виходить, що опанування литовцями українських територій не носило, як ми кажемо, характеру завоювань. Але крім того, цілий комплекс історичних факторів (крім загрози від наскоків татар) сприяв зі свого боку тому, що цей процес відбувався не стільки в наслідок військових акцій, скільки стихійно і безпосередньо. "Українські землі переходили під литовську зверхність або добровільно, а що найменше — при пасивності людности. А крім самої людности тут не було більше нікому боронитися, бо в одних землях не було зовсім державної організації (як на Поділлію або в значній частині давньої Київщини та в Переяславщині), в інших (як в Сиверщині або в самім Києві) ся державна організація, хоч і була, але незвичайно слабка." (Грушевський, ib. IV т., 94-95 ст.).

Литовці, опановуючи все новими і новими "руськими" територіями, зі свого боку підпадали під безпосередні культурні впливи елементу "руського". Литовці були поганці (христیانство католицьке стає на Литві державною релігією з кінця XIV в.) і стояли взагалі на дуже низькому культурному рівеню в порівнянні з христіянами "руськими", що мали вже свою давню національну культуру, свої розвинені звичаї правні і "Руську Правду". Литовські великі князі приймають "руську" (православну) віру, увіходять в шлюбні стосунки з "руськими" князнями,

переймають не тільки віру*) , але і мову, звичаї і остільки проймаються чисто "руською" стихією, що з повним правом мали можливість вживати титул не тільки В. Князів Литовських, але і Руських. Вже в. Князь Гедимин, що титулував себе "королем Литовським і Руським" (Lithuanorum Ruthenorumque rex), був православним, а мати його — "руська". Із семи синів Гедимина половина були православними: Наримунт — Гліб, Корият — Михайло, Любарт — Дмитро, а можливо і Ольгерд

*) Див. про це, напр., у Ейнгорна в "Чтеніях И. О-ва Истории и Древн. Россійскихъ, 1893, кн. 2. 86 і слід. стор.

Стор.180

(Див. Грушевського, Істор. України-Руси, IV т. 95 ст.). З часом же руська віра, мова, звичаї правні остільки поширюються на самій Литві, що мова панувала на литовському дворі. Знаємо певно, — пише Грушевський, — що Ягайло з Витовтом кореспондував по руськи і то при кінці життя, по кількадесяти літ польського королювання. Призвичаєння до руської штуки, до руської культури переніс він з собою до Кракова й зацепив своїй родині (руські майстри в Кракові й інших польських містах за Ягайла, "грецькі" властиво руські каплиці на Вавелю") (іб., т. IV, 96). Мовою "руською" в. Князі пишуть свої привілеї поодиноким землям, видають ухвали, устами, різні державні акти і т. д., і потроху ця мова набірає характеру мови державної. Цей процес поширення культури "руської" в Литовсько-руській державі привів в решті-решт до того, що сама Литовсько-руська держава, кажучи словами професора Любавського, виявляла з себе досить рідкий приклад держави, в котрій "пануюча політично народність підпала під духовий і культурний вплив народності підлеглої.*)

По виразу Грушевського, "при кінці XIV в. Властиві литовські провінції не творили і пятої часті держави: словянська стихія (білоруська і українська) заливала литовську, що давно перестала бути підставою держави" (96 ст., IV т., Грушевський).

Підпадаючи цим впливам культури руської, литовські великі князі, опановуючи новими "руськими територіями", не ламали в них старовинного устрою, не заводили в них нових порядків, навпаки: вони урочисто і відверто підкреслювали в своїх привілеях поодиноким землям своє незмінне основне правило: "Ми новини не уводимо, а старини не рухаємо". Через це саме і приєднання до держави Литовської все нових і нових українських і білоруських земель одбувалося в більшості не шляхом зброї, військових походів, окупацій поодиноких територій, а шляхом договірним. Таким чином були приєднані до Литви Київщина, Волинь, Поділля, земля Чернигово-Сіверська. Увіходячи у склад в. Князівства Литовського, землі ці з цілою системою волостей в кожній, заховували свою самостійність, правуючись по своїх стародавніх звичаях; в землях

*) Див. Любавського: Областное дѣленіе и мѣстное управление Литовско-Русскаго государства.

Стор.181

цих так само, як і раніш, залишалися і їх місцеві князі Володи-мирового дому. Вся залежність цих князів від центру полягала головним чином у тому, що вони повинні б-були платити великому князю Литовському дань — т. зв. "поданщину" і брати участь, по дорученню господаря, у військових походах. Таким чином ціла державна система мала характер *федеративний*.

"Ціле в. Князівство, — пише професор Грушевський, — творило щось до певної міри зближене до федерації, котрої осередком служила "Литва", центральні землі: передовсім їх аристократія держала в своїх руках біжучу, центральну управу держави, засідаючи на урядах столиці і близших до неї округів, тимчасом як інші землі закликалися до участі в державних справах в випадках важніших, більше надзвичайни і брали в них участь через своїх урядників і магнатів, або й земських відпоручників, а з рештою полагали у себе дома, на своїх з'їздах, свої домашні справи". Але, — цілком слушно додає до цього стислого закреслення литовського федеративного устрою той же історик, — "Було се тільки зближене до федеративного устрою, а не правдива федерація — тому, що довго, аж до другої половини XVI в., не було вироблених докладних форм ані репрезентацій земель в цент-ральних органах, ані форм місцевої самоуправи, і сама центральна управа не мала характеру влади вибраної, членами федерації установленої. З рештою сама одноцільність земель була в середині розбита цілим рядом нових явищ суспільно-політичного характеру, що виривали все глибше борозди в її устрою".*)

Лише по трохи і по малу розпочався в державі Литовській процес централізації поодиноких самостійних перед тим земель. Вже Ольгерд в цілях найліпшого закріплення за собою і своїм родом "руських" земель, почав замінювати місцевих князів Володи-мирового роду своїми родичами, синами, братами, племенниками, цеб-то князями Гедиминова роду. Так, напр., Київ дістався сину Ольгерда Володимирі, Волинь Любартові, Східне Поділля-ж його племенникам т. зв. Князям Коріятовичам.

Заступник Ольгерда в. Князь Вітовт в своїх заходах до закріплення за Литвою білоруських і українських територій пішов

*) М. Грушевський. Історія України-Руси, т. V, 14 ст. Див. про федерацію в. Кн. Литовського у Любавського і зокрема у Довнар-Запольського ("Госуд. Хозяйство").

Стор.182

ще далі: він почав заміщувати в поодиноких "руських" князівствах місцевих князів своїми намісниками. Так, напр., в 1395 був позбавлений стола Київський князь Володимир Ольгердович, і хоча після нього де-який час на Київському столі сидів ще брат Володимира — Скиргайло Ольгердович, але в решті-решт Київ був відданий під керування великокнязівському намісникові князю Гольшанському. Правда, син Володимира Олелько Володимирович на де-який час відновив стару княжу традицію і вокняжився у Києві, але після смерті сина його семена (в 1471 р.), який був затверджений на київському княжому столі вже королем Казиміром, давня київська княжа традиція перекорочається не завше: у Київ посилається великокняжий намісник (Мартин Гаштольд). Намісники в. князя і починають з того часу вже постійно правити Київською областю. Потроху і помалу старе князівство Київське перетворюється у автономну провінцію держави Литовської.

Така-ж, приблизно, еволюція одбувається потроху і з другими землями: місцеві руські князі гублять один за другим свою самостійність, а їх "отчини" віддаються під управління велико-княжих намісників. Так, напр., вже при Вітовті Волинь була відібрана у кн. Федора Любартовича, а Поділля від князів Каріатовичів.

Разом з насадженням своїх намісників великі князі Литовські починають вміщуватися потроху і у внутрішні справи поодиноких земель, і хоч землі ці правувалися на підставі своїх звичаїв стародавніх, сила і непорушність котрих урочисто стверджувалась велико-княжими привілеями цим землям ("ми новини не уводимо і старини не рухаємо"), але "господарь його милість" далеко вже не завше додержувався своїх обіцянок.

В усякому разі цей процес централізації поодиноких "русських" земель у великому князівстві Литовському йшов помалу і повагом і ніколи не набірав тут такого характеру і такого виключного розміру, як в державі Московській. На чолі держави хоч і стояв монарх, але його влада не була абсолютною. В час територіального зросту Литовської держави, в період інтенсивного поширення державних кордонів і прилучення до великого князівства нових українських і білоруських земель, господарь примушений був рахуватися з цілим комплексом місцевих сил, до яких належали і

Стор.183

звичаї давні, і правні традиції поодиноких земель і нахил населення до удержання старих форм свого правного побуту і т. д. Отже, щоби не дратувати своїми втручаннями в устрій і в уклад тої чи другої землі місцевої людності і не викликати в масі населення стремління центробіжних, литовські князі "старини не рухали", визнаючи на місцях і незалежність князів руських, і їх суд і управу і весь давній устрій "русський" з його стародавніми вічевими традиціями. Їх влада була обмежена фактично.

Колиж цей процес поширення і закріплення державної території закінчився і в. Князі Литовські сполучили коло єдино центру всі поодинокі землі руські, влада господаря Литовського була вже обмежена і юридично і фактично: майже ціла повнота влади в державі опинилась в той час в руках вищого домінуючого в державі стану — у руках "народа-шляхти" Великого Князівства Литовського.

Впливи права українського на суспільне життя XIV-XV в.

У Великому Князівстві Литовському

В XIV столітті, у другій його половині, більшість українських центральних земель підпали під панування Литви, яка, — як ми і зазначили вище, — зі свого боку почала з того часу вже інтензивно і безпосередньо підпадати під впливи "руської", цебто власне української культури. Одною із самих визначних сил, яка сприяла зросту на Литві і взагалі в Литовській державі української культури, було власне національне українське право, стародавні народні правничі звичаї. Майже весь період з кінця XIV аж до XVI стол. був періодом панування у державі Литовській народнього звичаєвого "руського" права, норми якого прикладалися до життя не тільки виключно на етнографічно-українських і білоруських територіях, але навіть і на самій Литві. Безумовно, що і впливи звичайового білоруського права, як і мови білоруської, були в державі Литовській надзвичайно міцні — міцні остільки, що і науковій

Стор.184

літературі і в наш час існують погляди, що сама держава Литовсько-руська в культурному відношенні була власне "білоруською"; так, напр., дивиться на Литовсько-руську державу академик Шахматов (див. його "Очеркъ истории русскихъ неръчій." Ж. М. Н. Пр. 1899 р.).

Для таких північних і почасти середніх областей Литовської Руської держави, як землі Витебська, Полоцька, Мінська, з домінуючим там етнографічно-білоруським населенням цей погляд безумовно має свою рацію, але один вже той факт, що переважаючу більшість населення Литовсько-Руської держави з приєднанням до неї центральних і східних українських земель складало власне населення українське — домінування українських культурних впливів і зокрема впливів права українського в Литовсько-Українській державі не підлягає в наш час жодному сумніву. "Ще в XVI віці, — пише проф. Грушцевський, — по старій традиції говорять українці з вел. Князівства Литовського про "наше государство християнське руське, в. кн. Литовське" (М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IV 98 стор.). Такому поширенню культури української і зокрема поширенню впливів українського права на території Литовсько-Білорусько-Української держави безумовно значно сприяла Руська Правда, яка остаточно сформувавшись в XIII ст., виявляла собою майже до видання I-го Литовського Статуту (1529 р.) єдиний збірник права писаного*) для всіх західньо-руських земель, цеб-то і етнографічно українських і етнографічно-білоруських. За Руською Правдою була вже в той час довголітня традиція, вона з'являлася тою *криницею*, з якої тогочасне населення черпало відповідь на різні питання правного характеру, які ставило на розв'язання реальне життя. До Руської Правди, як до джерела права, зверталися і офіційні чинники Литовсько-Української держави, до такого стародавнього джерела права, яке виявляло собою Р. Правда в країні, де 0,9% населення упало власне на "руський "елемент". В старовинніших пам'ятниках литовських єсть багато безпосередніх і посередніх вказівок на Правду, — пише проф. Леонтович, — як на діюче литовсько-руське законодавство". (Леонтович, "Рус. Правда и Лит. Статутъ"). Вказівки ці зустрічаються між іншим у старовинних договорах литовських князів (1366-1440) (Див.

*) Коли не рахувати Статуту Короля Казимира Ягайловича 1468 р. — статуту, що містив в собі майже виключно норми права карного.

Стор.185

Danilowicz-Skarbiec diplomatow, I). Так, напр., в договорі вел. Князя Ольгерда разом з братами його Кейстутом, Явнутом, Любартом 1366 р. з польським королем Казиміром мається положення, щоб при деяких спірках мешканці з Литовської Руси — "русини" правувалися-б по руському праву (Skarbiec, № 432). На підставі цього договору були встановлені "пограничні" судді. Судді ці повинні були розв'язувати пограничні спірки і судити поляків — польським правом, "русинів" — руським правом. Замість терміну руська "правда" і право в де-яких юридичних пам'ятниках того часу вживаються у відповідних місцях старовинно-руські терміни "пошлина", "обичай" і т. д.

Не дивлячись на те, що в кожній "руській" землі, що увіходила у склад Литовсько-Руської держави, існували й свої партикулярні закони — привілеї земські, договірні листи і т. д. — Руська Правда з її основними правовими положеннями з'являлася тим загально-правним збірником, який об'єднував правне життя Литовсько-Української держави майже до самого видання першого Литовського Статуту. На погляд професора Леонтовича "Руська Правда" мала в Литовській державі характер "загальних законів", який їй зокрема надала судова практика. "По ній, — пише професор Леонтович, — і судилися всі мешканці Литовсько-

Руської держави." Це саме стверджував ще й Раковецький: "Правдою Руською, — писав він, — судилися всі краї руські"*). Про ужиток Руської Правди в судовій і адміністративній практиці в Литовсько-Руській державі свідчить і проф. Грушевський, на погляд котрого Руська Правда в Литовсько-Руській державі "заховувала свій авторитет, як старійша кодифікація" стародавнього обичая", котрий повинен був служити основою судової практики". (Див. "Українській народъ въ его прошломъ и настоящемъ, т. I). Але разом з тим проф. Грушевський, спиняючись на тому, що тісний звязок Руської Правди з правом литовським, закреслений вже давніми працями Даниловича, Леонтовича, Владимирського-Буданова і його учениками (Ясинсь-ким, Максимейко), висловлює зі свого боку думку, що в той час, коли формувалося право литовське (XIV і XV в.), середнє Подніпровя,

*) Rakowiecki: Pravda Ruska. W Warszawie, 1820; 243 ст.

Стор.186

на теренах якого сформувалося право Руської Правди, було ще в дуже слабкому звязку з литовською державною, а тому власне Подніпрове "і не могло мати ніякого впливу" на сформування права в. кн. Литовського. "Отже той факт, — пише Грушевський, — що у склад в. кн. Литовського входили землі, де сформувалася Руська Правда, не грав тут ролі, й репрезентанти згаданої школи вказують на нього зовсім не до річи. Як я підносив в своїм місці (т. IV, с. 5), той елемент, що зрушив в. кн. Литовське, його устрій, право, культуру, був не так український, як білоруський, і головну ролю відіграли тут землі басейну Німанського (т. зв. Чорна Русь) й зах. Двини (Витебська й Полоцька), також Березини й Бугу (з українських тільки Дорогочинське-Берестейське Побужжє ввійшло в склад в. кн. Литовського рано й тісно). І коли право Руської Правди було присвоєне праводавством і практикою в. кн. Литовського, як то з повною очевидністю показують пам'ятки в. кн. Литовського, то запозичене було се право Руської Правди не з Подніпровя, а з тутешніх земель, з їх права і практики, що опиралася на київським праві, зацеленім київською династією, київською дружиною і кодифікаціями київського права. Норми литовського права таким чином свідчать посередньо про глибоке перейняття провінціального права земель в. кн. Литовського правом київським, представленим Руською Правдою. Високо інтересною задачею для істориків права було б прослідити, оскільки можливо, чи рецепція права Руської Правди правом литовським відбувалася за посередництвом її кодифікованих джерел, то значить Руської Правди, як кодекса права (уживаного, значило б, в тутешніх землях, як джерело права в XIII-XIV в.), чи дорогою практики, себ-то, оскільки норми, скодифіковані в Руській Правді, перейшли в правну практику тих провінцій. Розв'язання цього питання кинуло б цікаве питання і на староруські часи, як кидає, напр., його уже отсей, піднесений нами факт, що право таких далеких і слабо звязаних з Київом земель, як поріччя Німана й Двини (землі кн. Полоцького, найслабше звязаного з Київом з усіх земель давньої Руської системи), стояло під таким сильним і глибоким впливом Київського права і передало його норми праву в. кн. Литовського".*) Безумовно що висновок проф. Грушевського, що той елемент, який зрушив в. кн. Литовське, був

Стор.187

не так український, як білоруський, і що Подніпрове "не могло мати ніякого впливу" на право в. кн. Литовського, можна було б вважати за цілком слушний, коли-б на правну еволюцію, що відбувалася в XIII-XIV-XV в. в Литовській державі, дивитися виключно очима історика, а не

історика права з наданням при розгляді цієї еволюції домінуючого значіння лише зовнішнім історичним подіям. Те, що у склад Литовської держави увійшли з початку етнографічно-білоруські території в басейні Німана (т. зв. Чорна Русь) і Західної Двини (земля Вітебська і Полоцька) — безумовно факти, які і історик права ігнорувати не може при освітленню складного процесу переутворення Литовської держави в державу Литовсько-Руську; але разом з тим історик права в жадному разі не має права випускати із ока тих основних правових джерел, які посували цей процес у відповідному напрямі. Вихідною точкою цілої правової еволюції, що одбувалася на теренах Литовських, була Русь Київська, з її правом руським, з її Правдою Руською, нормами якої в XIII-XIV століттях були глибоко переняті і етнографічно-білоруські терени, навіть такі далекі від Києва землі, як земля Смоленська. Про це свідчать, хочби такі пам'ятники права, які дійшли до нас, як "Правда князя Смоленського з Ригою 1222 р.", що значно перейнята правовою стихією Руської Правди з уживанням і її юридичної термінології ("гість", "дітський", "послух", "добрі люде", "тивун", "істець", "пересуд" і т. д.) або "ряд князя Смоленського з Ригою (1240-1250 р.)". Те, що право Правди Руської в землях білоруських — Полоцькій, Вітебській і др. — набрало вже в XIII-XIV в.в. своєрідного вигляду, що відбивав в собі загальний характер життя суспільного згаданих областей, не скільки не підбиває основного положення, що право це тягло свою традицію з України-Руси, з землі Полян, де й було вже досить розвинено ще й тоді, коли білоруські племена на щаблях розвитку культурного в порівнянні з українцями стояли значно низче. Отже з висновком проф. Грушевського, що той елемент, що зрушив в князівство Литовське, а зокрема його право, був не стільки елемент український, як білоруський, ми принаймні погодитися не можемо: обидва ці

*) Див. М. Грушевський, іб., V т., 631 ст.

Стор.188

елементи, на наш погляд, зрушали в кн. Литовське; але з огляду не те, що Руська Правда — пам'ятник Русі Київської, що її стародавні положення полягали в саму основу тогочасного суспільного ладу і на білоруських теренах, а через це і безпосередньо впливали на право і устрій держави Литовської — ми навпаки домінуючу роллю в цьому процесі "зрушення" в кн. Литовського віддаємо елементу українському, який, очевидно, впливав на це "зрушення" ще й тоді, коли ні Київщина, ні Волинь, ні Схід. Поділля ще не були приєднані до Литовської держави. З тим більшим правом ми маємо це казати, що впливи Правди Руської сягали в свій час й далеко за етнографічні землі. Так, по досліджуванню Раковецького, вплив нашої Руської Правди в свій час ширився і на території сусідніх нам славянських народів.

Не треба також випускати з ока і тієї обставини, що українські центральні землі і такий центр України-Руси, як Київ, були приєднані до Литовського великого князівства вже в другій половині XIV ст. і приєднані — як ми і зауважили вище — не стільки в наслідок завоевань, скільки шляхом взаємних порозумінь між литовцями і українцями, шляхом відповідних договорів. Такий характер приєднання не міг не свідчити про попередні довголітні стики литовців з українцями і про утворення між ними за довго до актів приєднання *правових* підстав для них, цеб-то належного правового ґрунту. Північні-ж українські землі — Дорогочинська та Берестейська а також земля Турово-Пинська — були прилучені до Литви в кінці XIII в. і в початку XIV, а це не могло не ширити на Литві вже в той час впливів права українського і безпосередньо. Традиції-ж цього права йшли з Подніпров'я — з Київщини, а культурні звязки між українськими землями не перекорочувалися ніколи. Отже ми і не можемо погодитися і з думкою професора Грушевського, що в час, коли формувалося право литовське (XIV і XV в.

в.), середнє Подніпров'є (терен, де сформувалася Руська Правда) не могло впливати на сформування права великого княз. Литовського.

Ми в свій час зазначили, що Руська Правда не була офіційним збірником, і згадані вище свідчення вчених (як Леонтовича і Грушевського) безумовно не можна розуміти в тому змислі, що

Стор.189

Руська Правда *ex officio* була обов'язуючим кодексом, тим збірником законів, артикули котрого повинні були, як норми обов'язуючого права, прикладати в своїй практиці судді під примусом державної влади. Але, не маючи характеру збірника обов'язуючого *ex officio*, Руська Правда в той час користувалася такою повагою серед місцевого "руського" населення, що її положення мали силу *морально* обов'язуючих норм: в них просвічувала сіда старовина, в них були заховані старовинні правничі принципи, які жили ще в світогляді народних мас, а відомо, що українське і взагалі "західно-руське" населення завше відзначувалося що-до заховання прадідівських звичаїв виключним консерватизмом. Старовини "не рухають" і новин "не уводити" було в той час основним правилом. Безумовно до розвитку цього своєрідного консерватизму в добу литовську значно спричинилися і ті виключні історичні події, як трапилися в кінці XIV віку (унія з Польщею). Народ вчував інтуїтивно, що з часу унії Литви з Польщею старовинному укладу життя його, старовинному громадському устрою, як-ні-як вже почала загрожувати йому, народові, ворожа сила — "право" польсько-німецьке, шляхецьке, в уяві народа — право "*панське*"; народ наш не міг не вчувати, як з сусідньої Польщі почали все сильніше і інтенсивніше ширитися і на рідних його теренах ворожі стародавнім українським звичаям положення цього "панського" права; народ не міг не помічати, як з поширенням "панських" прав, з наданням боярству господарями литовськими ріжних привілеїв потроху і помалу до ворожого народу нашому стану шляхетсько-польського, ворожого не тільки соціально, але і національно, почали переходити і найбільш хиткі елементи із місцевих українських і білоруських князів і бояр і на все життя народне почали, хоч і повільно, накладатись ланцюги неволі. Цей процес ясно почав відзначуватись зараз-же після унії Литви з Польщею (1386 р.) вже в королювання Володислава-Ягайла. З'єднавши Польщу і Литву, а з нею і Україну (центральні українські землі) по акту унії, цей нащадок Гедиминів, надівши на себе польську корону і обернувшись в католика, шляхом надання ріжних привілеїв литовським панам, значно сприяв поширенню польсько-шляхецьких впливів і на теренах литовської України-Руси.

Стор.190

Народ, — кажемо ми, — ці впливи панської інвазії і на його теренах, очевидячки, почав ясно вчувати вже в той час і, змагаючись захистити свої і національні і соціальні позиції, тримався уперто своїх "стародавніх звичаїв", свого стародавнього права і Правди Руської. Але цей консерватизм що-до заховання свого національного права "руського" не перешкоджав дальшому його, цього права, поступу.

"Литовське право — консервативне, — пише проф. Демченко, — але-ж і воно не залишилося без розвитку, без рушіння. І що-ж? В своєму розвитку воно в значній мірі розвиває положення Руської Правди, робить дальші кроки в тому напрямі, яке було зазначено нею. В цьому, на нашу думку, просвічується ніщо инше, як тільки проява старого, і всім відомого закона: рослина дає належний плід тільки тоді, коли вона росте на відповідному їй ґрунті і у відповідному їй кліматі". (Див. проф. Демченка: "О наказаніи по Лит. Ст-ту", 7 ст., пр. 2)".

Оглядаючи зараз цю давно добу життя народу нашого, ясно бачимо, що інтуїція, почуття народне, народ не зрадили, бо власне право народне, право національне, й з'явилося тою скелею, о котру розбивалися довгий час всі прояви ворожої народу нашому польсько-шляхецької — "панської" агресивности.

Таксамо і українські міста, яким потроху і помалу стали надавати чуже німецьке магдебурське право, навіть і ті, оскільки могли, змагалися затримати розпад стародавнього свого устрою, заховуючи звичаї стародавні.

І навіть князі і пани і місцеві бояре, які ще не розірвали старих звязків з населенням, і ті ще деякий час правувалися на підставі норм стародавнього звичайового "руського" права, вели разом з селянами "копи" і т. д.

"Південно-Західна Русь, — пише проф. Беляєв, — знаходячись під пануванням литовських великих князів і потім в з'єднанні з Польщею, що стреміла до поширення в неї польських законів і звичаїв, природно повинна була бути більш стійкою і упертою в піддержанні своїх старих звичаїв і законів, щоби відстояти свою національну і моральну самостійність. А через це в законодавчих пам'ятниках південно-західної Русі ми знаходимо

Стор.191

більш тісний звязок з Руською Правдою і старовинно-руськими юридичними звичаями, ніж в пам'ятниках північно-східної Московської Русі". (Див. Беляєва: "О наслідствъ безі завіщанія по древнимъ русскимъ законамъ", 117 ст.).

Оскільки була в той час популярна Руська Правда свідчить те, що її правні положення просвічуються в усіх тогочасних юридичних пам'ятниках, як князівські устави, ухвали, привілеї великих князів литовських, Судебник 1468 р. Короля Казимира Ягайловича, сама назва котрого (Судебнику), як зазначає проф. Леонтович, могла виникнути із Руської Правди (в деяких списках, як Карамзинський — ми про це вже згадували — Руська Правда звалася "Судебником"). Але не тільки виключно в "руських" землях приміювалися норми Рус. Правди: де-які вчені, як, напр., польський вчений Раковецький*) (як ми і згадали вище) тримаються й думки, що чинність Руської Правди, як збірника правничих звичаїв", помітна була і в Польщі і навіть у других сусідніх словянських країнах (у Чехах); і не дивно: Руська Правда була самим старовинним збірником словянського права. Оскільки-ж міцні були впливи Правди Руської і взагалі права "руського" на ціле тогочасне правне життя в державі Литовській свідчить хоча би той факт, що під цими впливами в межах етнографічної Литви місцеві правничі звичаї почали швидко щезати, замінюючись "руськими" правними звичаями.

"Що більше — організовуючи чисто литовські землі відповідно державним вимогам, литовські князі, пише професор Грушевський, брали правні норми з практики й права руських своїх провінцій, і руське право пересаджувалося таким чином на литовський ґрунт, забиваючи місцеве звичайове право так ґрунтовно, що в пізніших правних пам'ятниках в. кн. Литовського так, якби і сліду не було чисто литовських (в етнографічному розумінні сеї назви) елементів права". (V т., 4).

Із всіх цих стародавніх правних українських положень, які діяли в той час і на самій Литві і які були перенесені туди разом з Руською Правдою, найбільш виразно відзначається домінування в місцевому житті власне положень і принципів порядку приватно-правного. Ідея особи, її громадянські права — ця старовинна

*) Див. Rakowski: Prawda Ruska. W Wfrszawie 1820., 244.

підвалина давняго правного побуту земель наших — заховувалася в непорушності де-який час і на далі. На суді карному приватний обвинуватчик, як і раніш, тримав в своїх руках долю злочинця. Система кар, так само, як і в епоху Правди, мала в основі своїй вигляд системи композиції — системи грошових штрафів, які стягувалися зі "шкодників" на користь господарю і як винагорода покривдженому за згуби і втрати останнього. В праві-ж цивільному — в інститутах права родинного, яке токалося правних взаємо-відносин членів сім'ї, особистих і маєткових, і в праві, на речі, зокрема в таких інститутах, як право земельної власності — особа, індивідум, "персона" продовжували і в цей час відогравати в правних стосунках першорядну ролю; це домінування норм характеру приватно-правного над елементом публичним просві-чується і в розвитку договорних стосунків і взагалі в розвитку норм права обов'язуючого. Як і в старовину, договір ще покладається в основу людського життя. Вільна згода, вільна умова, опреділює людські взаємовідношення. Правда, вже не мається минулої "волі", минулої свободи, в цих взаємовідношеннях; все більш і більш відзначаються по своїх ознаках клясові інтереси кожних поодиноких верств, все міцніш і міцніш замикаються в свої виключні "станові" інтереси представники новітнього "шляхетства", все сильніше починає затягуватися петля на ще вільному особисто селянстві, але і в цей час вільна угода, договір, зявляються тою підвалиною, на якій базується тогочасне життя. Процес занепаду, процес роспаду старовинного земського устрою в початку литовської доби нашого права ще тільки починається: *народ ще не загубив волі, а новітня шляхта ще не набрала тої сили і політичних прав, які надали їй на потім в державі таке виключне пануюче становище.*

Таксамо і в сфері державного і суспільного життя ще продовжували діяти віча (веча, веца, вечья), народні зібрання, ще судові справи розвязувались громадами на своїх безстанових "копах", в яких досить довгий час продовжувало брати участь і місцеве боярство, і громадська воля відогравала в життю досить визначну ролю, спираючись на стародавнє народне право. І не диво: адже-ж сама держава Литовсько-Руська в значній мірі спиралася на *договір*: вона складалася, — як ми і зауважили вище, — із окремих земель,

в яких ще продовжували діяти старі земські правні положення — звичаї давні. На чолі держави стояв *господарь* — великий князь з роду Гедимина і лише потроху і помалу місцеві "руські" князі, нащадки Володимира Св., стали замінюватися князями гедиминовичами, а потім великокнязівськими наміст-никами. Але і ці князі — гедиминовичі — в значній мірі проймалися спочатку місцевою стіхією, підпадаючи під впливи "руського" права. Землі правувалися по своїх місцевих звичаях, на підставі норм права стародавнього; привілеї великих князів литовських поодиноким землям лише опреділювали взаємовідношення між місцевим населенням і державною владою, не порушаючи внутрішньої автономії кожної землі і лише по волі і потроху центральна влада через своїх намістників, потім старост і воєвод, стала втручатися і у внутрішні справи поодиноких земель.

Не такий процес, що до заховання норм права стародавнього почав вже в XIV ст. відзначуватися на півночі — в Московщині Сталих, правових традицій, які червоною смугою тягнуться через цілу історію Руси Київської (України), там, в Московщині, і до татар не було і бути не могло, бо сама народність московська сформувалась лише в період складання

Московської держави*) (Володимирського на Клязьмі, а пізніше і Московського князівства) цеб-то, не раніше XII віку. І коли Правда Руська і була відома до-татарській Москві, то, очевидно, лише, як збірник права чужоземного, в складанні котрого основний елемент, що утворив московську народність — словяне-Вятичи і Фини, як Мерь і Мурома, яких асимілювала Москва, не брав жадної участі. Татарський-же наступ і довге панування татар наклали там зі свого боку на все місцеве життя і свій власний дуже міцний напечаток. Положення права старо-давнього почали вянути, глохнути; інтерес до Правди руської і до того неясний і невиразний став цілковито щезати, а поодинокі норми її, які примінювалися до життя, під впливом права татарського, почали відкидатися, замінюючись нормами, які не мали вже нічого спільного з правом словянським взагалі. В той час, як на Україні, заховувався

*) Див. про це у Шахматова: "Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій". Ж. М. Нар. Пр., 1899. апрѣль, 326 ст.

Стор.194

в силі в правному розвитку давнішній традиційний напрям, а саме домінування в життю норм права приватного над публичним, в Московщині ясно відзначаються вже в XIV-XV в. в. зовсім інші принципи. Права "особи" значно урізуються, зменшуються, і цілим життям починають опановувати норми права публичного. "В Московській державі, — пише проф. Владимирський-Буданов, — вже в XIV ст. немає жадних слідів дії Руської Правди (крім одного артикула Судебника 1497)" ("Обзоръ", 196). "Право" московського Судебнику в. князя Івана Васильовича і його унука складало вже собою, по виразу Раковецького*) "твір неவில்ничого духу часу", твір, який був скомпанований під безсумнівними впливами татар. Все населення — не тільки селянська маса, але навіть і боярство і службова кляса — береться під опіку держави; остання починає накладати свою тяжку руку на всі прояви громадського життя; "особа" відступає все далі і далі на другий плян. В Московській державі — по виразу проф. Дювернуа — "абстрактних", так би мовити, чисел зовсім не маєть; єсть тільки "именованія" ("окольнічій", "стрѣлецъ", "пушкарь" і т. д.). Держава не тільки не поширює права особи, індивідуума, вона особу, — дозволяємо собі так висловитися, — цілком проковтує, затирає, перевертаючи все населення в службовий підручний собі орган. Разом з цим затиранням "особи" і її індивідуальних прав починає ясно відзначуватися принцип абсолютистичний, принцип повновластя одної людини, одної особи — великого князя Московського, потім царя — над цілим народом, над цілою державою. Зокрема, яскраво ці тенденції до повновластя московського великого князя просвічувалися в питанні земельному. Під впливом права мусульманського в Московщині поширилася значно ідея, що всі землі в державі зявляються власністю царя — таксамо, як на сході в уяві мусульман вони в державі належали імаму — "тіні Бога" на землі.

"Мусульманська теорія права, — писав професор Максим Ковалевський, — що вимагала, щоби всі землі розглядалися, як власність або *dominium eminens* голови держави (імама), легко могло поширитись на князів, що голосували в московській державі"

**) Див. Rakowiecki: Prawda Ruska. W Warszawie. 1820., 233-225 ст.

Стор.195

("Трудъ, какъ основа права собственности въ Малороссіи и на Украинъ", 14 ст.). "Маєтки службових людей, — пише Чичерин, — не склали їх власності, а були тільки "жалованіємъ" царя, котре відбиралося у казну за найдрібніший вчинок; землі тяглих людей просто вважалися власністю государя, а селянські належали поміщикам. Обидва останні були кріпкі до місць мешкання, населення не могло рухатися вільно навіть у межах держави; службові люде були кріпкі до служби, від котрої не могли ухилитися. Всі рівно знаходилися у владі государя. Іноді царь збирав стани у земські думи, але це була нарада барина зі своїми холопами. Він скликав, кого бажав, коли бажав і як бажав; голос їх не мав законної сили, низчі розряди осіб звичайно навіть зовсім не висловлювали своєї думки, а казати тільки, що в тому волєн царь і його бояре, а вони готові йти, куди їх наішлють. Одне слово при відношенні холопства, котре поширилося на все народонаселення, Московська держава виявляла таке видовище, котре примушувало чужинців, що приїздили, справедливо завважати, що жадний монарх на світі не має над підданими такої обширної влади, як государь Московський" (Б. Чичеринъ: опыты по истории русскаго права. М. 1858, 355-356 ст.).

Правда, під впливами середньовічного феодального права і в Литовсько-Руській державі великий князь Литовський потроху і помалу набрав значіння верховного хазяїна — "господаря" над цілою територією держави, над цілою землею, але ідея ця тут, на Литві, ніколи не набрала такого виключного характеру, як в Московщині; влада "господаря" Литовського ніколи не була абсолютною; господарь завше примушений був рахуватися зі станами, з окремими соціальними угрупованнями. Господарі литовські надавали різні права і зокрема права на земельні угоди боярам, але ці надання мали інший характер, ніж данини в князів Московських. "До тієї доби, — пише проф. Демченко, — поки державна влада, що уступає ті або інші свої права окремим розрядам осіб, захоче за собою право верховного контролю, право перегляду і відняття попередньо даної данини, до тієї доби всі її надання ще не заключають в собі одмови од прав і не виявляють самообмеження верховної влади. Такий характер мали привілеї Московської держави. Напроти в Литовській Русі вже до XVI віку остаточно

Стор.196

ствердилося правило: те, що надано, не може бути віднято без добровільної згоди того, хто їм користується. В такій формі привілеї з'являлися вже формальним обмеженням прав верховної влади, позаяк те, що вже було єю раз уступлено, уповні ускользало од її верховного контролю". (Демченко: Наказаніє по Литовському Статуту", К. 1894., 103 ст.; див. також Влад.-Буданова: "Обзоръ", стр. 196 і слід.).

Зокрема господарь Литовський примушений був рахуватися з клясою землеволодарів-панів, що, володіючи великими маєтками, набули разом з тим в державі Литовській виключні політичні права. "Княжата і панята", боярство, земельна аристократія, на своїх забраннях, на своїх соймах, як і на великому вальному соймі в князівства Литовського, завше мали спроможність впливати не тільки на місцеві, але і на державні справи часто і мимо волі і бажань свого "господаря". На жаль, історично тут склалося так, що принципи права приватного, які жили в світогляді населення, зуміла використати для своїх егоїстичних вузько-корпоративних цілей власне оці пануючі шляхецькі верстви за рахунок і в обмеженнях прав людей "простого стану", себ-то, широким мас населення Литовсько-Української держави.

Памятники права доби литовсько-польської.

Памятники права литовсько-польської доби нашої історії можна поділити на такі головні категорії: 1) пам'ятники права *литовсько-руські* або пам'ятники права *земського, посполитого* (під яким розумілося спочатку власне право "руське", народне); 2) пам'ятники права походження чужоземного, а саме: пам'ятники права а) *німецького* і б) *польського*.*)

Памятники права литовсько-руські.

До важливіших пам'ятників литовсько-руського права XIV-XVI в. в. належать перш над усе так звані привілеї литовсько-українських князів. "Привілеї" (лат. *privilegium*) від латинських слів: "*privā*" — приватний і "*lex*" — закон; виходить: привілеї (польськ. *P*) — "приватний закон". Привілеї також звалися "господарськими листами". В московському праві термінам "привілеї" і "лист" відповідає термін "грамота". В свій час ми розповідали про те, що в числі пам'ятників права доби княжої або "земської" займали важливе місце так звані "устава" і "уроки" князів; ми зазначали тоді-ж, що ці "устава" і "уроки" в той час у відомій мірі виявляли собою першу спробу княжої "законодавчої" діяльності, хоча по самій природі своїй вони і не зовсім походили на те, що вже в наш час розуміється під словом "закон". Так, напр., за тогочасні "закони" можна було

*) Останнє вже з XV в. почало частинно прикладатися на Україні спочатку власне на її західних землях, що підпали в кінці XIV ст. (як Галичина) або в першій половині XV ст. (Зах. Поділля) під безпосередню окупацію Польщі.

вважати (у відомій, певно, мірі) устав кн. Володимира про відміну вір і про заведення смертної кари за розбій, устав кн. Ярослава Мудрого — т. зв. "урок Ярославль" про "поклони" або "покони" вірні, устав синів Ярослава (Тр. Сп., 2 арт.) про відміну помсти, устав Володимира Мономаха про "різи" або проценти і т. п. Отож "привілеї" і "листи" великих князів литовських і з'явилися в Литовсько-Руській державі XIV-XVI в. в. у відомій мірі ніби продовженням цієї законодавчої діяльності й наших українських князів. Але з огляду на те, що привілеї ці видавалися великими князями Литовськими вже в іншу добу, в іншу епоху, з часу заключення унії Литви з Польщею (1386 р.), на самій формі їх, і на їх змісті і навіть на цілі, яку вони переслідували, відбиваються вже впливи середньо-вічного зах.-європейського права. "такого роду акти, — пише і. Якубовський, — ми зустрічаємо у всіх західно-європейських державах в середньо-вічному періоді їх розвитку".*) Із привілеїв цих — привілеї "земські" і видавалися офіційно до того ще й мовою латинською; однак до нас дійшли і давні "руські" тексти де-яких загально-земських привілеїв, як напр., давній "руський" текст привілея 1447 року короля Казимира.

Привілеї поділялися на дві головні категорії: а) привілеї *земські* і б) привілеї *областні*.**)
Привілеї *земські* надавалися великими князями Литовськими, як окремим особам, так і окремим інституціям, головним чином церквам і монастирям; таксамо привілеї ці надавалися

і окремим станам (шляхті, містам, духовенству, містичам, жидам і т. д.). Головним змістом їх з'являлося в більшості випадків надання, як окремим особам, так і цілим інституціям або окремим станам на місцях тих або інших *виняткових* або *вільготних* прав. Привілеї-ж областні (або уставні) надавалися господарям литовськими окремим землям, що увіходили у склад своєїрідної "федерації" в князівства Литовського. Основний зміст цих привілеїв — це урочиста обітниця господаря на заховання в непорушності в кожній поодинокій землі, якій надавалися такі привілеї, її правного ладу. (Про ці привілеї див. вище).

*) Див. і. Якубовський: "Земські привілеї Великаго Княжества Литовскаго", Ж. М. Н. Пр. 1903, апріль, 239 ст.

**) В науковій літературі привілеї ці зветься ще "уставними".

Стор.199

Поділюючи привілеї в князів Литовських (привілеї XIV-XV-XVI в. в.) на дві головні категорії — привілеї *земські і областні*, — ми в першій категорії привілеїв виділюємо в окрему групу привілеї *шляхецькі*, якими надавалися шляхті литовські, а потім і "руські", (цеб-то, українській і білоруській) виняткові права в порівнянні з іншими групами вільного населення; тіж із цих привілеїв (як, напр., привілеї 1447 р. Короля Казимира Ягайловича), які мали ширший зміст, не головню станово-шляхецький, і на підставі яких поширювалися різні права і вільготи і на інші групи населення (як, напр., містичів) цілої держави, ми також вслід за іншими дослідувачами литовсько-українського права зємо *загально-земськими*.*) "Шляхецькі" привілеї склали собою дуже важливу і видатну групу серед цілої низки литовсько-руських привілеїв згаданої категорії. На підставі цих привілеїв литовські, а потім і "руські" шляхтичі в державі Литовській звільнялися від державного "тягла", одержували право суду над місцевим населенням в своїх маєтках, набували для себе право повної сомоуправи на місцях і т.д.

В історії розвитку шляхецького стану в Литовсько-Українській державі і зокрема в історії розвитку шляхецького землеволодіння й на українських теренах оці власне *шляхецькі* привілеї відіграли надзвичайно помітну роль. На підставі власне цих привілеїв шляхта не тільки на Литві, але і на "Руси" набула надзвичайно широкі права, зміцнила своє економічне становище, організувала свою шляхецьку корпоративну самоуправу і в решті-решт стала тим домінуючим в цілій державі станом, "народом-шляхтою", в руках котрого зосередилися всі впливи на політичне життя. Видача шляхті привілеїв, якими їй надавалися виключні права, розпочалася ще з часів Ягайла.

Другий вид привілеїв склали привілеї, на підставі котрих "господарь его милість" наділював поодиноких осіб і окремі інституції (церкви, монастирі а також і міста) нерухомим майном а також і це останнє звалися *данинами*. Нерухоме майно надавав господарь або

*) Де-хто із дослідувачів литовсько-руського права, як, напр., И. Якубонський, поділяє взагалі всі привілеї в князів литовських на такі дві групи: 1) привілеї *загально-земські* і 2) *привілеї областні*, з огляду на те, що лише в початку привілеї першої категорії не мали загально-земського характеру і надавалися властиво одній тільки землі Литовській, а не цілій державі. — Автор.

на відповідний термін, (напр., на три роки), або безтерміново — "до волі господарської", до "нашої волі", або "на вічність", "на віки віків". Часто надаючи тій або іншій фізичній або юридичній особі привілеї на нерухоме майно, господарь разом із тим звільняв нового землевласника і від різних державних повинностей з маєтності, яку одержувала ця особа на підставі того-ж привілея; іноді одночасно з наданням землі господарь надавав у тому-ж привілею змелевласникові і право суду над місцевим населенням. Отже ті привілеї, якими надавалося фізичним і юридичним особам нерухоме майно, складали собою другий визначний вид привілеїв — *привілеїв-надань*. На підставі цих привілеїв окремим особам надавалося і шляхетство. Нарешті до цієї категорії так званих змеських привілеїв треба віднести ще й третю визначну групу: цю групу складали собою привілеї *вільготні*. Надаючи тій чи іншій фізичній чи юридичній особі нерухоме майно, господарь часом, як ми і зауважили вище, звільняв нового землевласника від різних податків і повинностей або закріплював за такою особою право суду над місцевим населенням в її маєтку і т. д.

Але досить часто великі князі литовські надавали ті або інші фінансово-економічні вільготи окремим землевласникам і інституціям і окремо від актів по наданню ним нерухомого майна. Приводом для надання таких вільгот звичайно з'являлися якісь події, які підбивали на певній визначній території, або в певній окрузі економічний добробут місцевого населення (напр., в наслідок війни, довголітнього неврожаю, або що). Отже в цілях підтримки фінансового або економічного стану тих або інших змелевласників — окремих дідичів, також церков, монастирів, міст і т. д. — господарі і видавали їм привілеї на різні фінансово-економічні вільготи; так, напр., вони звільняли їх од платіжки податків, надавали права на відкриття корчем для продажу спиртових напоїв, на відкриття ярмарок, право на стягнення на свою користь визначних податків і мита, з наданням часом і права суду над місцевим населенням. Таким чином *de jure* і *de facto* приватним особам і окремим інституціям надавалися по часті і чисто публичні права. Такі надання на користь окремих груп населення — корпорацій, станів і т. д. — взагалі досить характерні для середньовічної Європи.

"Історія литовсько-руського права, — пише проф. Демченко, — оскільки вона знаходить свій вираз в литовсько-руському законодавстві, характеризується надзвичайним розвитком привілеїв. Пануючим типом закона являються "привілеї", в котрих підтверджуються норми звичайного права, які почасти вже існують, почасти же утворюються нові, надаються нові права і вольности. "Одбувається цікаве і дивне явище: привілея стремить виключити загальний закон", "приватне право будується по типу державному" (Вл.-Будановъ, Обзор ст. 6. 197; див. також Демченко: "Наказаніє по Литовському Статуту", 103 ст.; Ясинського: Уставн. Зем. Грам. 4-9 ст.).

1. Земські привілеї.

Привілеї 1387 р. 20 лютого (*надрукований: Zbiyr praw litewskich, p. 1-2*).

Першим шляхецьким привілеєм був привілеї 1387 р. 20 лютого короля Володислава-Ягайла. Імпульсом для видання цього привілея з'явилося бажання короля Володислава-Ягайла нагородити литовських бояр за прийняття ними католицької віри, а разом і поширити на Литві і Русі католицьку віру (бо з нею — само собою — ширилися-б і впливи польського права, польської культури взагалі. Маючи на меті поширення у В. Князівстві католицької віри,

Володислав-Ягайло, "найвищий князь, пан і дідич Поморя і Руси", перш за все заборонював литовцям-католикам обох полів увіходити в шлюбні звязки з русинами і русинками — православними, доки ці останні не перейдуть до католицької віри; на випадок-же, коли-б, мимо цього наказу, русин або русинка увійшли б у шлюбний звязок з литовцями "римського обряду", то шлюб хоча й не розв'язувався, але чоловік або жінка (православні) під загрозою кар, повинні були перейти до католицької віри.

Для закріплення становища католицького духовенства на

Стор.202

Литві король звільняв духовенство від ріжних "служб", податків, "подвод",*) "стацій",**) "серебщизни",***), од будування замків і мостів, од суду і кар урядових органів влади, від екекуцій "дітських",†) від постачання т. зв. "дякла"††) і т. п.†††)

Разом з тим на підставі привілея 1387 р. Литовським панам (*armiregis sive bojaris*), що прийняли католицьку віру, "підданам Скиргела, князя Литви", надавалося право на посідання і розпорядження дідичними добрами на тих-же підставах, на котрих базувалося це право посідання шляхтою польською. Закріплюючи за литовськими панами це право Володислав-Ягайло, "король Польський, яко найвищий князь Литви і дідич Руси", бажав, "щоби одної корони підданні в правах не мали ріжницї". Привілейом, крім того, забезпечувалися за литовським боярством і досить істотні для того часу права родинні — права особисті і маєткові, напр., за боярськими вдовами забезпечувалося право залишатися після смерті чоловіка на добрах помершого, право свобідного виходу заміж†*) і т. д.†**). Привілей мав усього 6 артикулів.

*) Подводи — подводна повинність, раніше вона звалася "повозом". Повинність ця взагалі характерна для середньовічної Європи. Чацький з приводу цієї повинности пригадує характерну постановку англо-саксонського права: "*Trinoda necessitas: p. erectio, arcis constructio et contra hostem expeditio*". (Див. *O litew — i polskich pravach*, 74).

**) Стації (*Statio*) — постачанне (даремне) харчів для гонців, послів і т. д. під час їх проїзду через маєтності.

***) Серебщизна — грошовий податок (срібна данина на користь державі: в північно-західній Руси — "посощина", в південно-західній "подимщина", пізніш "подимне").

†) На погляд Чацького в Польщі, коли надавали "свободи", то звичайно звільняли від влади воєвод, каштелянів і т. п. Так само в Литві забезпечували од дітських (од їх надужить) (*ib.* 78). Про "дітських", що ведуть своє походження з доби княжої, їх функції і їх дальшу еволюцію у в. кн. Литовському ми в свій час будемо оповідати; тут лише нагадаємо, що дітські були урядниками, що мали переважно владу виконавчу.

††) Дякло — податок натурою, що стягувався переважно зерновим хлібом.

†††) *Skarbiec*, N 539-540.

†*) Середньо-вічне феодальне право, як відомо, допускало втручання пануючого князя і у чисто родинну сферу життя підвладних або від князя залежних васалів так, як на заході, і в старій Польщі пани повинні були прохати короля про дозвіл на видання заміж своїх дочок.

†**) *Skarbiec diplomatyw*, N 539, див. також *Dzialynski: Zbiyz prav. Litewskich*, и. 1.

Привілей цей був виданий спільно королем Володиславом-Ягайлом і великим князем Витовтом в Городлі.

На підставі привілея 1413 р. — т. зв. Городельського разом з проголошенням унії Польщі і Литви закріплювалися за литовськими панами (католиками) "баронами", шляхтою і боярами їх маєткові права: шляхецькі маєтки, як родові, так і надані королем, закріплювалися за шляхтою і боярами з правами відчуження — продажу, даровизин і т. д. за дозволом короля "згідно зі звичаєм польським". Панство литовське одержувало й право записувати "оправи" жінкам, як на "дідичних добрах", так і на добрах від короля наданих, але видавати доньок своїх боярство мало право "тільки за католиків".*)

Від іменування на всі вищі уряди на Литві і од участі в "раді" в князівства Литовського усувалися всі не католики, цеб-то всі православні князі і пани (русини). За литовським-же панством забезпечувалося право на участь в з'їздах або в соймках (*conventiones sev parlamenta*). На цих з'їздах або соймках литовські пани і прелати разом з панами і прелатами польськими і повинні були радитися про потреби обох держав. Таким чином ще більш закреслюється ідея рівенства панів литовських панам коронним. За литовськими панами закріплювалося і важливе право, право в порозумінню з панами польськими вибору великих князів литовських. "Відносини до Польщі, — пише проф. Грушевський, — не виходять поза те, що між нею і в. кн. Литовським уставляється союз, і король польський має признаватися зверхником (сюзереном) в князя й в. князівства. Тому стани в. Князівства мають участь в виборі короля" (т. IV, 151 ст.). Для більшого об'єднання шляхти литовської і польської литовським панами і боярам надавалося й право на дістання і уживання гербів шляхти польської через надання від в. князя і адотацію якогось польського шляхетського роду.

Привілей цей, яким закріплювалися політичні і маєткові права лише за шляхтою "римського закону", залишився на погляд де-яких вчених (напр., м. Грушевського*) і О. Ефименко "мертвою буквою"**) в тому відношенні, що обмеження політичних прав

*) Див. Грушевський: Історія України-Руси, т. V, 48.

панів "грецького закону", ним встановлені, знаходилися в повній колізії з фактичним станом речей і фактичними взаємовідносинами на місцях.

І дійсно: в складі, напр., господарської ради при королях Казимирі і Олександрі було чимало представників православної аристократії — української і білоруської — князі Слуцькі, Більські, Сангушки, князі Глинські, князі Заславські, Гольшанські, Глібовичі, Солтани і т. п. (Див. М. Любавського: "Новые труды по истории литовско-русского сейма". Ж. М. Н. Пр. 1903, мартъ, 131 ст.). При Сигизмунді I-му був призначений воеводою Троцьким князь Константин

Острожський, якому навіть було персонально дано право засідати в господарській раді вище воєводи Віленського.

Православні пани продовжували фактично брати участь в уряді і обіймати різні посади,***) як і католики, але для свого часу привілей цей безумовно з'являється дуже характерним для визначення тих політичних тенденцій, які на литовських і українських теренах почали провадитися зараз-же після унії 1386 р. Литви з Польщею.

Першим шляхетським привілеєм на Литві, як ми і зазначили, був в хронологичній послідовності привілей 1387 р., але основні шляхецькі *libertates et jura* були закріплені за литовським панством власне в привілею Городельському 1413 р. Зокрема-ж важливі права, які були закріплені Городельським привілеєм, мали характер політичний: литовським панам вдалося відстояти і право мати для Литви окремого господаря. Таким чином, не дивлячись на акт унії з Польщею, на підставі Городельського привілею 1413 р. Литовське в. князівство залишалося осібною державою, що мала свого господаря — в. князя Литовського. "В. кн. Литовське, — пише проф. Грушевський, — не тільки за життя Витовта, але й по нім з'остається осібним політичним тілом... "По смерті Витовта вел. Князівство має дістати нового князя; привілей застерігає тільки, що се має статися за порозумінням з королем і польськими панами (т.

*) На погляд проф. Грушевського городельські обмеження після смерті Витовта "страли всяке значіння" (V т., 52).

**) Див. А. Ефименко: Історія українського народу, С-ПБ., 1906; 136.

***) Між иншим на підставі Городельського привілею в столиці в. князівства Вільні і в Троках були по зразках польських встановлені посади воєвод і каштелянів.

Стор.205

IV, 151 ст.). Права-ж чисто шляхецькі, набуті литовськими панами на Городельському соймі 1413 р., були остільки істотні, що де-хто із знавців литовсько-українського права, як, напр., проф. Леонтович, вважають власне цей привілей (1413 р.) "першою шляхецькою хартією, що формулювала основні принципи організації на Литві привілейованого стану, який користувався вольностями шляхти польської"*)). Городельський привілей має 15 статей.

Спинаючись на змісті обох цих привілеїв (1387 і 1413 р.), проф. Грушевський пише між иншим: "Мета цих привілеїв ясна: Ягайло і Витовт хотіли утворити осібну привілейовану верству з литовських католицьких фамілій і тими привілеями привязати їх до унії з Польщею, до Польщі, зробити оборонцями польсько-литовських звязків. Адаптація литовських фамілій польськими шляхецькими родами служила мов би дальшим розвитком інкорпорації Польщі земель в. кн. Литовського. В суспільнім устрою в. кн. Литовського це мало би привести до таких наслідків, що утворилася б вища привілейована верства з литовських панів і бояр гербових, "клейнотників", як казали потім, докладно відграничена великокнязівськими нобілітаціями, і супроти неї боярство руської народности й віри мало стати на низшій степені, як верства півпривілейована"**) Привілеї 1387 і 1413 р. поширювалися лише на Литву (власне на *литовське* боярство).

Привілей 15 жовтня 1432 р. (Гродненський) короля Володислава зі згоди в. князя Сигизмунда Кейстутовича і привілей 6 травня 1434 р., виданий в Троках в. князем Сигизмундом

*) О. Леонтовичь: Правоспособность литовско-русской шляхты. Ж. М. Н. Пр., 1908, мартъ, 65.

**) М. Грушевський: Історія України-Руси, V т., 48-49 ст.

Стор.206

Кейстутъовичем*).

На підставі привілея 1432 р. Ті-ж основні права були надані і шляхті "руській", але для користування цими правами уповні "руським" князям і панам треба було обов'язково належати до католицтва. Обмеження (що було встановлено Городельським привілеєм 1413 р.) для панів "грецького закону" обіймати державні уряди цим привілеєм не було скасовано. Скасування цього обмеження трапилося лише через 150 років на підставі Віленського привілею від 7 червня 1563 р. Короля Сигизмунда-Августа.

В 1434 р. Великий князь сигизмунд видав і новий привілея 6 травня в Троках. На підставі цього привілею підтверджувалися права і вольності бояр литовських і "руських". "Привілея 1434 р., — як висловлюється професор Леонтович, — виявляє собою лише підтвердження попереднього привілея 1432 р. з де-котрими незначними доповненнями і поясненнями",**) але разом з тим в цьому привілею були уміщені і "дві нові дуже важні точки",***) 1) великим князем було обіцяно панів і бояр не карати інакше, як на підставі суду, і 2) панські і боярські піддані звільнялися від т. зв. "дякла" — дані князеві, що було застережено в привілею Городельському. Всіх статей в привілею 1434 року — 8.

Привілея 2 травня 1447 р. (Віленський, загально-земський).*)

Із послідуєчих привілеїв найбільш важливе значіння мають

*) Див. Monum. Med. Aevi hist. Res gest. Poll., t. XIV, App., N. 17.; N. 22.

**) О. Леонтовичь *ibid.*, 73.

***) Див. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. V, 50 ст.

Стор.207

привілея 1447 р. (Віленський), короля Казимира і привілея 1492 р. короля Олександра.

Привілеєм 1447 р., крім закріплення остаточно за шляхтичами прав на маєтності, литовсько-руській шляхті надавалося і надзвичайно важливе право суду над місцевим сільським населенням на території шляхецьких маєтків. "Земле-власники, пише проф. Демченко, набули повне і виключне право суду і кари своїх підданих, коли останні, певно, самі не були шляхтичами і коли злочином не зачіпалися інтереси якої-небудь іншої особи, що стояла поза владою данного пана",**) Постановою цією (право панів на ведення суду над місцевим сільським населенням,) по виразу Грушевського, шляхецькі піддані "віддавалися вповні" "під патримоніальну юрисдикцію дідача чи державця".***) На підставі цього ж привілею "піддані" (kmethones) князів, панів і бояр, а також міщан Литви звільнялися докладніше від всіх господарських повинностей (reditus) і платіжки "сереб-щизни", од постачання т. зв. "дякла", од подводної повинности; везення камня, дерев для палива, цегли і "вапна" до міст, але "станції", будова мостів і поправа замків залишалися.†) Князі, пани і шляхта одержували право

свобідного виїзду за границю, в чужі землі (крім ворожих земель) в цілях рицарської служби або в інтересах маєткових, але "під умовою, щоб через те не занедбувалася воєнна служба з їх маєтностей в в. кн. Литовським" (Грушевський, V, 53). Але разом з тим цим-же привілеєм заборонялося шляхті і духовенству приймати до себе людей "непохожих" і "невільних" — міри, які спричинялися до закріплення селянства. Зі свого боку господарь, давав обіцянку за себе і своїх урядників не приймати панських підданих в господ. маєтки (ib. V, 53). Крім того, привілей 1447 р. нормував становище на Литві чужинців. На підставі цього привілею вел. князь обіцяв шляхті в землях великого князівства Литовського "земель", "городів", "міст", "врядів", "достойностей" не давати жадному "чужоземцю", але тільки "тубольцям" литовським*) — (т. зв. "родичам" В. Князівства Литовського.)

*) Monum. med aevi hist. res gest. Pol. XIV, N. 7.

**) Демченко: Наказаніє по Лит. Статуту, 104 ст.

***) М. Грушевський: Історія України-Руси, т. V, 53 ст.

†) Skarbies, t. II, 205-206, N. 1949, p. 15

Стор.208

Король між иншим поширював право королівського патронацтва і на церкви православні: на уряди духовні призна-чаються лише литовці, а за браком гідних кандидатів й чужинці. Це право, право патронацтва над православною церквою, і зробилося, по виразу професора Владимирського-Буданова, "в руках фанатиків могутнім засобом окатоличення"**) місцевого право-славного населення.

Король затверджував також положення, що прелатів, князів, панів, шляхту і містичів не можна було карати без належного суду, а лише по суду "згідно з звичаями християнськими" і по силі прав польських. Досить ясно для свого часу підкреслювалося і положення про індивідуальну відвічальність кожного за себе: "аби ні жона за мужа, а ні діти за батька, а ні слуга за пана — не відповідали", раз вони не будуть співучасниками у виступі, крім справ про ображенне маєтату (*lesae majestatis*). Це надзвичайно важливе з правного боку положення потім майже в тих же дослівних виразах перейшло у Литовський Статут.**) На підставі-ж цього привілея панни і вдови закріплювали за собою право вільно виходити заміж без запитання і згоди "пануючого" і його заступників.†)

Взагалі на підставі цього привілея литовській шляхті надавалися ті-ж самі "свободи", якими користувалася шляхта польська. Характерно між иншим, що привілей цей, поруч з князями і панами, згадує також і "містичів" — міщан. З приводу цього професор Владимирський-Буданов висловлюється так: "Під містичами розумівся в польському праві "стан" з дуже визначеними юридичними границями, стан горожан, що одержували магдебурське право, але для Литви половини XV віку вираз "містичі" не заховує жадної визначеності тому, що магдебурське право в той час ледве з'явилося на Литві. Город і земля ще зовсім не були відділені: в правах і обовязках городських мешканців брали участь бояре; в правах землеволодіння брали участь мешканці городів".*)

*) Skarbies, II, 205, 206, N. 1949, p. 15

**) Див. Влад.-Буданова: Христоматія по історії руссаго права. Жалованная грамота короля Казимира 1457 г., мая 2 дня.

***) Див. Лит. Статут 1529 р., Р. I, арт. 7.

†) Див. Привілей короля Казимира 1457 р., арт. 10 (Skarbież, 206).

Стор.209

Взагалі та обставина, що привілей 1447 р. був даний не тільки шляхті й боярам, а і містичам поневільно звертає на себе увагу істориків права. Власне через це, — як цілком справедливо зазначає проф. Леонтович, — привілей цей можна визначити як привілей "загально-земський". А проте з часу видання привілею 1447 р. всі наступні привілеї також мають загально-земський характер принаймні в тому відношенні, що постанови їх поширюються на всі землі в князівстві Литовському.

Привілей 1447 р. мав дуже важливе значіння і тому, що король гарантував в князівстві Литовському, як окремій державі, недоторканість його границь, закреслених ще за часи Витовта.

Всіх статей привілея 1447 р. містить 15; із них 8 нових, а інші взяті частинно із Гордельського, а частинно — із привілея 1434 р.

В виданих текстах цього привілея зазначена дата — Вільно, 2 травня 1457 р. Але німецьким вченим Каро, автором "Історії Польщі", доказано, що дата ця вказана в виданні невірно. Привілей був виданий не 2 травня 1457 р., а 2 травня 1447 р. В 1457 р. привілей цей був знова підтверджений шляхом привішення до нього печати. (Див. про це у Б. Якубовського: "Земські привілеї великого князівства Литовського", Ж. М. Н. Пр. 1903 г. апріль, 246, 247 ст. Пор. Грушевського, V т., 643.).

Б. Якубовський між іншим відкидає думку про офіційність руської мови цього привілея і визнає оригінальним лише латинський його текст. На думку названого вченого і всі попередні загально-земські привілеї аж до привілея 1563 р. видавались офіційно тільки на латинській мові (ibid. 245).

Привілей 6 серпня 1492 р.

*) Див. Влад.-Будановъ: Христоматія по історії руського права, 25; див. також того-ж автора: Німецьке право в Польщі і Литві, в укр. перекладі, 113 ст., також О. Леонтовича: Правоспособність литовско-русської шляхти. Ж. М. Н. Пр. 1908, марта, 76 ст.; також В. Пичета: Литовско-польські унії и отношеніє къ нимъ литовско-русської шляхты (Сборникъ статей, посвященныхъ Ключевскому 1909. Москва) і др.

Стор.210

(Віленський) в. князя Олександра.*)

Привілей 1492 р. мав, як ми зазначили вище, теж дуже важливе значіння для закріплення правоспособності литовсько-русського шляхецтва, зокрема політичних прав литовського магнатства. Найбільше істотні права, які закріплювалися за князями, панами і боярами (привілей містить в собі 40 пактів) цим привілеєм були такі: ніхто з них не міг бути покараний

позаочі і без суду, лиш згідно зі звичаями і законами коронними; кождий мусів відповідати лише за свій власний вчинок, крім хиба злочинів проти особи господаря; всім — прелатам, князям, шляхті, боярам і містичам — забезпечувалося право вільного переїзду за кордон, крім країн ворожих, з метою науковою або для розшукання там долі і щастя ("фортуни"); за панами, боярами, шляхтою закріплювалися всі їх маєтності, як їх власність. Далі в привілеї закріплюються маєткові права вдов, згадується про свобідний вихід заміж без дозволу господаря паненок, повторюється знову про звільнення панських "підданих" від господарських даней, оплатей, "серебщизни", "подвод" од "платіжки "дякла" і т. д. Але саме найважливе право, яке закріплювалося за панством литовським цим привілеєм, торкалося т. зв. "ради-панів". Господарь закріплював за радою-панів, як вищою державною інституцією, істотніші і важливіші права на участь її в управлінні державою. "Закріплюючи за аристократією, як членами господарської ради, активну участь в сфері внутрішньої і зовнішньої політики, — пише В. Пичета**), — новий господарь істотно обмежував прерогативи своєї влади". А що господарь цим привілеєм дійсно обмежив прерогативи своєї господарської влади, це видно із зазначених в привілеї положень, із переліку всіх тих питань, для розв'язання котрих вимагалися вже участь і згода панів-рад: "Без її згоди і контролю, — пише Леонтович, — не ведуться дипломатичні зносини з другими державами, не роздаються земельні данини, не усуваються винні з урядів, не іменуються без представлення воєвод, а в пограничних місцях без згоди ради не

*) Codex dipl. Poloniae, I., p. 345-352.

**) Див. В. Пичета, там-же, 617 ст.

Стор.211

ведеться господарський суд, не зберігаються і не витрачаються державні прибутки на потреби держави. Всюди вимагається згода ради.**) Дуже істотні права і характеру законодавчого набувала цим привілеєм "рада": жадна постанова, що була принята господарем разом з радою, не могла вже бути відмінена великими князем без згоди ради.

Послідуючі земські привілеї 1506 і 1529 року лише підтверджували постанови попередніх привілеїв. В привілеї 1506 р., грудня 7 дня, виданому в Гродні вже королем Сигизмундом I, давалася взагалі урочиста обіцянка "прелатам, князям, панам-ради в. кн. Литовського, Жмуди і Руси" заховували в моці "права, вольності, привілеї, листи латинські і руські" також свободи костельні і свіцькі, які були в свій час надані їм попередніми господарями.***) Що-ж торкається привілея 1529 р., то привілеєм цим закріплювалися остаточно права панів-рад.***) Послідуючі привілеї (Віленський) 1547 і 1551 р. (теж Віленський) короля Сигизмунда-Августа лише закріплювали за шляхтою раніше надані права.

За Сигизмунда-Августа-ж було видано й ще 4 загально-земських привілея: Віленський 1563 р. 7 червня, Більський 1564 р. 1 липня, Віленський 1565 р. 30 грудня і Гродненський 1568 р. 1 липня.

Професор Леонтович з приводу всіх цих привілеїв зазначає, що головним їх джерелом були привілеї польської шляхти. Це власне були шляхецькі грамоти, а не памятники загального права. Але і професор Леонтович вважає необхідним підкреслити і ширше правове значіння цих привілеїв. "Не треба однак думати, — пише проф. Леонтович, — що земські привілеї виключно заховують в собі принципи польського права. В них зустрічаються статті

*) О. Леонтовичъ: Правоспособность лит.-рус. шляхты, 78 (Ж.М.Н. Пр. март 1908). Див. також Danilowicz, Skarbiec diplomatiyw 204-227 ст.

**) Skarbiec diplomatiyw, t. II, No. 2177, 273-274 ст.

***) Zb'or praw. litewskich, 124; Див. у Леонтовича: Правоспособность лит. рус. шляхті. Ж. М. Н. Пр. 1908 г., мартъ. Див. В. Пичета: Литовско-польскія унії и отношеніе къ нимъ литовско-русской шляхты (Собр. статей, посвящ. Ключевскому 1909. Москва, 622), И. Якубовский гадає, що привілей 1529 р. був виданий не 1522 р., а 1529 р., в день Св. Луки, цеб-то 18 жовтня, позаяк в грамоті сказано, що вона дана з приводу обняття Сигизмундом-Августом великокняжого литовського престолу. "Із джерел же ми знаємо, що таке урочисте возведення на престіл мало місце як раз у день Св. Луки, цеб-то, 18 жовтня 1529 р." (Див. И. Якубовській: "Земскіе привилеи великаго княжества Литовскаго", Ж. М. Н. Пр., 1903, апріль, 249 ст.). В 1529 р. власно було видано 3 привілея, а не один.

Стор.212

цілковито подібні до Руської Правди (така, напр., стаття про вдову, що сидить на вдовьому столці: вона зустрічається вже в першому привілеї 1387 р. і відповідає ст. Рус. Правди: "аже жена сядет по мужі" (Леонтовичъ: "Рус. Правда и Лит. Статутъ"). Зі свого боку проф. И. Лаппо в своїй новійшій роботі по історії в. князівства Литовського висловлює думку, що привілеї Ягайла і його найближчих приємників були "чужды" литовсько-руській шляхті "по своїй основній ідеї" і що і після цих привілеїв життя Литовсько-Руської держави продовжувало і далі свій розвиток на старих культурних засадах. (Див. И. И. Лаппо: "Западная Росія и ея соединеніе съ Польшею въ ихъ историческомъ прошломъ". Прага 1924 110-111 ст.).

Додамо до речі, що де-хто із істориків права (напр., російський професор Малиновський*) поділяє взагалі всі ці привілеї на дві головні категорії: на привілеї "жалованніе", якими надавалися поодиноким особам шляхецькі права, а також окремим особам і інституціям нерухоме майно, і привілеї "вільготні", на підставі котрих окремі особи і окремі інституції, також (в поодиноких випадках) і окремі класи населення звільнялися од загальних обов'язків (від тягару суду і дані) або одержували осібні права і привілеї (фінансові і судові вільності).

2) Областні привілеї.

Крім "привілеїв земських", з кінця XIV в. і початку XV-го (з часів Витовта) стали видаватися великими князями литовськими окремі привілеї і поодиноким *землям* (також воєводствам, повітам), що увіходили у склад Литовсько-Руської держави. В відрядження від привілеїв *земських* ці привілеї звуться привілеями *областними*, також "установними земськими грамотами". Велике князівство Литовське, як відомо, мало характер федеративний. Значна більшість т. зв. "руських" земель — українських і білоруських (Київська,

*) Див. Малиновській: Лекції по історії руссаго права.

Стор.213

Волинська, Чернігівсько-Сіверська, Полоцька, Витебська, Смоленська і др.) — були приєднані до князівства на підставі відповідних договорів і довго заохочували свою

самостійність і самобутність. Отже привілеї уставні поодиноким землям і важливі для нас, як пам'ятники права перш за все у тому відношенні, що вони визначали становище кожної окремої землі в системі інших земель великого князівства Литовського, а також відношення місцевого населення до державної влади. Професор Грушевський досить влучно зве земські привілеї "конституційними хартиями поодиноких земель".*) Зі свого боку проф. В. И. Пичета визначає ці привілеї, як "місцеві конституції, що визначали права і повноваження землі, як у внутрішньому самоврядуванні, так і у відношенні до верховної влади".***) Професор М. Ясинський, автор відомої монографії "Уставныя земскія грамоты Литовско-Русскаго государства", в згаданій нами праці своїй визначає областні привілеї, як "жалованныя грамоты, данныя отдѣльными областямъ или "землямъ" Литовско-Русскаго государства",***) при чому названий вчений серед низки обласних привілеїв виділяє такі, в яких зазначувалися не окремі вільготи, а визначалися відношення даної землі чи провінції до цілої держави†). Отже власно такі привілеї, що мали ширший зміст, що надавалися не окремим волостям, городам або й окремим корпораціям, а цілій землі або визначній провінції з метою підтвердження їх давніших земських прав і визначення їх відношення до держави, проф. Ясинський і зве "уставними земськими грамотами".

Але крім загально-земських положень в привілеях цих знаходяться і норми права кримінального, цивільного, фінансового, а також норми процесійні. Крім того, привілеї ці закріплюють і положення, які визначають і нормують права і обов'язки окремих станів: шляхти (права судові, фінансові, права виборчі, що до виборів урядових осіб і т. д.), *духовенства, містичів, посполства, волосних людей*.

Для правника зокрема цікаві ті постанови привілеїв, які

*) Історія України-Руси, IV, 10.

***) Див. В. И. Пичета: Введеніє в русскую исторію. М. 1923, 81 ст.

****) М. Ясинський: "Уставныя Земскія Грамоты", 29 ст.

†) Ibid., 30.

Стор.214

торкаються права кримінального і цивільного, як матеріального, так і професійного. Такі постанови привілеїв, які визначають кари за такі вчинки, як крадіжка, вказують на значіння на суді при злочинстві річєвих доказів т. званого "лиця", або постанови, в котрих розповідається про судові штрафи (головщина, вина) по праву кримінальному не можуть не спиняти на себе увагу і історика українського права і українського правника. Ту-ж саму цікавість викликають і постанови привілеїв, які торкаються, напр., цікаві постанови про посаг (право родинне), про "отчини", "купленини" (право на речі), про завіщення т. зв. "статків" і т. д.

Що-ж торкається власне процесійних норм, то в привілеях цих маються дуже цікаві положення про т. зв. "позви", про функції дитських; свідків, про право "єднання" сторін на суді; розповідається також про суд воевод, старост і т. д.

Оці власне норми права кримінального, цивільного і процесійні і мають надзвичайно важливе значіння для історії українського права, бо в них відбиваються ті правні стародавні положення, які в той час ще жили в світогляді українських народних мас. Всі ці норми вказують на надзвичайне близьке їх відношення до старовинного пам'ятника українського права до

"Руської Правди", через що і сами привілеї ці виявляли собою, по свідченню професора Леонтовича, дальший "розвиток положень "Руської Правди"." В привілеях уставних в положеннях карного і цивільного права червоною ниткою підкреслюється старовинне правило, стародавня прадідівська традиція: "новини не уводити, а старини не рухати".

В праві московському обласним привілеєм литовсько-руського права відповідали по часті т. звані *уставні грамоти* князів московських. Але між привілеями права литовсько-руського і уставними московськими грамотами є чимала різниця. Обласні або уставні земські привілеї великих князів литовських поодиноким землям видавалися на імя *цілої поодинокі землі*; такий характер, напр., мають привілеї землі Київської, Полоцької, Витебської, Смоленської. Уставні-ж грамоти московські поодиноким землям не видавалися, вони видавалися окремим волостям і містам. Цілком слушно з приводу цієї характерної риси уставних грамот московських висловився професор Малиновський: "Очевидно, в Московській

Стор.215

державі ідея централізації робить успіхи і нищиться те, що нагадує про колишню областну самостійність". Той-же історик права звернув увагу і на те, що в привілеях литовсько-руських великий князь звертається до *цілого населення* данної землі, "привілей видається на імя всіх клясів місцевого суспільства", в той час, як в Московщині уставні грамоти видаються лише на імя населення "тяглою". Це вказує — на погляд проф. Малиновського — на те, що "в Московській державі вища кляса (службові люде) губить звязок з місцевістю; в Литовсько-Руській державі, навпаки, інтерес місцевого життя звязує всі кляси суспільства".*)

Ті обласні привілеї, які дійшли до нас, на жаль, в копіях, а не в оригінальних хартіях, являються в більшості привілеями, на підставі котрих великі князі литовські лише *підтверджували* старий юридичний побут поодиноких земель, і права населення, які були за ним, цим населенням, закріплені раніше даними привілеями (в часи Витовта і Казимира). А через це областні привілеї, які дійшли до нас (кінця XV і початку XVI в.в.), в науковій літературі звичайно так і зветься привілеями "підтверджуючими" (російськ. "уставними подтвердительными грамотами"). Із привілеїв цих, що відносяться до центральних українських земель, відомі: 1. *Привілей (під-тверджуючий) землі Київської великого князя Сигизмунда I од 8 грудня 1507 р.**)* Привілей цей має характер всестановий (а не виключно шляхецький), хоча і був виданий по проханню князів, панів і шляхти землі Київської. Привілейом цим за місцевим населенням закріплювалися права, що були затверджені королями Казимиром і Олександром.

В привілеї 1507 р. міститься чимало норм звичайового права (карного, цивільного і процесійного). Оригінал привілею до нас не дійшов; він загинув од огню в час пожежі Берестейського замку; копія привілею знаходиться в Литовській Метриці (Зап. кн. VIII). Привілей був надрукований в "Актах, относящихся къ истории Западной Россіи" II, N 30 і з належними коментаріями в "Христоматії по історії руссаго права" проф. Владимирского-Буданова.

*) Див. проф. І. Малиновський: Лекції по історії руссаго права, 56, 57 ст.

**) Вперше привілей землі Київській був наданий в 1471 р., коли був скасований "уділ" Київський. Тоді-ж одержали привілей і земля Волинська.

Стор.216

Крім цього загального для всіх станів землі Київської привілея, до нас дійшов і привілей 1494 р. короля Олександра спеціально виданий міщанам Київським. На підставі цього привілею за київськими міщанами закріплювалися права, що були стверджені ще в часи Витовта.

Привілей (підтверджуючий) землі Київської, великого князя Сигизмунда од 1 вересня 1529 р. Привілей цей має такий наголовок: "Привілей од короля его милости Жигимонта всім обивателем шляхті землі Київської на права і вольности їх". Привілей цей — копія попередньої грамоти 1507 р., але з де-якими додатками. На підставі цього привілею населення землі Київської звільнялося між иншим од де-яких даней і повинностей. Привілей цей був виданий в. князем Сигизмундом по проханню Київської шляхти з огляду на те, що попередній привілей (1507 р.) згинув од огню під час пожежі Берестейського замку і де разом з оригіналом цього привілею загинули і оригінали інших привілеїв землі Київської, що були видані королями Казимиром і Олександром. Список привілею знаходиться у Литовській метриці: привілей був надрукований в "Актах, относящихся къ исторіи Западной Россіи", II. No 164).

Земля Волинська. 1) Привілеї (підтверджуючий) землі Волинської великого князя Олександра I од 16 лютого 1501 р. і 2) Привілей (підтверджуючий) в. князя Сигизмунда I, даний в серпні 1509 р.

Привілей 1501 р. був даний великим князем Олександром в підтвердження привілею, даного землі Волинській королем Казимиром по проханню земських чинів землі Волинської. Попередній же привілей короля Казимира був виданий для забезпечення станів землі Волинської од зловживань і надужити місцевих правителів (намістників і старост) в другій половині XV століття.*) Професори Любавський і Ясинський гадають, що попередній привілей (короля Казимира) землі Волинській був даний в 1452 р.*), де-які інші дослідувачі литовсько-руського права, як И. Якубовський,**) висловлюють гадку, що привілей цей треба віднести до більш пізнього часу, коли намістники Казимира накликали на

*) Тоді, коли був даний і перший привілей землі Київській.

Стор.217

себе своєю діяльністю незадоволення місцевих мешканців. Привілей 1501 р. був надрукований в "Актах, относ. къ исторіи Южной и Западной Россіи", т. I. No 36.

Привілей (підтверджуючий) в. князя Сигизмунда I, даний землі Волинській в серпні 1509 року, підтверджував привілей 1501 р. в. князя Олександра. В Актах Литовської Метрики, де знаходиться список привілею 1509 р., цей привілей має такий наголовок: "Привілей всім обивателем землі Волинської на нікоторі права і вольности їх". Надрукований цей привілей в "Актах, относящ. къ исторіи Западной Россіи, No 54 і в "Христоматіи по исторіи русскаго права" проф. Владимирскаго-Буданова.

Зміст обох цих привілеїв майже тотожний. Привілеї ці у порівнянні з привілеями землі Київської мають здебільшого становий шляхецький характер, відбиваючи пансько-шляхецький устрій землі Волинської. Привілеї містять в собі низку постанов, виданих в забезпечення персоні шляхецької, в охорону прав шляхтичів і проти замахів на їх особистості і маєткові права місцевих правителів — намістників і старост; в привілеях цих в. князь сурово наказував старостам "князів", панів і землян "злыми слови не соромити, у казнь і у вежу їх не сажати", доводячи про провини князів і панів до відому господаря ("ино старості нас обослати"). В привілеях-же цих міститься чимало постанов, які стосуються до одбування суду в землі Волинській; зокрема-ж чимало постанов, які торкаються суду панського, вотчинного,

над підданими панів, що мешкали в межах їх вотчин. Взагалі, по виразу професора Ясинського, Волинська уставна грамота містить в собі великий матеріал, що відноситься до судового устрою і судочинства."***) На підставі привілею 1509 р. волинці були між іншим звільнені від осібного податку — т. зв. "воловщини".

II. Із других привілеїв, даних поодиноким українським і білоруським землям, вкажемо на привілей від 30 жовтня 1432 р., виданий королем Володиславом-Ягайлом землі Луцькій. (Див. Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. V, т. I, N 1; також у виданні

*) Див. Любавський: Литовско-русскій сеймъ, 110 ст. и М. Ясинский: Уставныя земскія грамоты, 71 ст.

**) Див. И. Якубовський: "Земскіе привилеи великаго княжества Литовскаго". Ж. М. Н. Пр., 1903 г. іюнь, 287 стр.

***) М. Ясинскій: Уставныя земскія грамоты, 93 ст.

Стор.218

Краківської Академії Наук Monumenta medii aevi. historica res. gest. Pol. ill., t. II, N 82). Раніше ж цього привілею землі Луцькій був даний Володиславом-Ягайлом привілей біля 1427 р., (див. Skarbies, t. II, N. 1429), а ще раніше — привілей від 15 квітня 1392 рю (див. Arch. Sangusz. 1, N XIII). Однак останній привілей 1392 р.), — як цілком правильно і зауважує професор Ясинський, -*) не можна відносити до привілеїв "уставних", тому що привілей цей містить в собі виключно лише надання шляхті Луцької землі тих прав, якими користувалися вже земляне землі Львівської. Через це цей привілей і мав вигляд лише привілеї станової, шляхецької.

Одержала привілей і *Брацлавщина* (Див. Акт. Зап. Росіи, II, N 26), але привілей землі *Брацлавській* має місцевий станово-шляхецький характер — вільгота місцевим землянам на звільнення їх людей од т. зв. "подимщини". Самий привілей був даний на імя намістника Брацлавського.

Привілей (підтверджуючий) в. князя Олександра од 16 липня 1503 р. землі Витебській. Привілей цей був виданий в підтвердження прав, закріплених за землею Витебського королем Казимиром.***) Привілей має характер всестановий, загально-земський. В Актах Литовської Метрики привілей цей має такий наголовок: "Привілей всім боярам і міщаном Витебським на нікоторі права і вольности їх". Привілей цей був надрукований в "Актахъ, относ. к истории Западной Россіи", N 204, також в 1836 р. в "Сборникі" Муханова, N 83, і в "Историко-юридических матеріалахъ, извлеченных изъ актовыхъ книгъ губ. Витебской и Могилевской", т. II.***) 2. Привілей (підтверджуючий) в. князя Сигизмунда од 18 лютого 1509 р. Привілей цей був надрукований у гр. Дзялинського, Zbiór praw litewskich, Poznań, 1841 р., 99-101.

Привілей (підтверджуючий) в. князя Сигизмунда 23 липня 1511 р. землі Полоцькій в підтвердження старовинних земських її обичаїв, що були закріплені ще Витовтом, Сигизмундом і Скиргелом в привілеї землі Полоцькій. Привілей 1511 р. заховує чимало

*) Ibid., 42 ст.

**) Вперше земля Витебська, як і Полоцька, одержала привілеї ще од Витовта (1392-1399 р.).

***) Також у Вл.-Буданова, ів.

Стор.219

положень майже тотожніх з тими, які іістяться в привілею 1503 р. землі Витебської; це зрозуміло, коли ми згадаємо, що земля Витебська колись була "пригородом" Полоцьким, а через це і звичайове стародавнє право обох земель було тісно споріднене. Дослідувач литовсько-руського права И. Якубовський в привілею Полоцькому 1511 р. розрізняє дві складові частини — більш давнішу, яка має тотожня з згаданим вище привілеюм Витебським (1503 р.) і яка була, на погляд названого вченого, складена в князювання Витовта, Сигизмунда і Свидригайла (1392-1440 рр.), і новішу що була складена за часи Казимира і його приємників (1440-1511 рр.) Привілею цей в Литовській Метриці має такий заголовок: "Привілею бояром, міщаном і всей землі Полоцкой, на права і вольности їх, водлуг привілеюв великих князів Витовта, Жигмонта і Скиргейла". В 1547 р. привілею цей, як і привілею Витебський, був підтверджений.*) привілею містить в собі багато цікавого матеріалу про диференціацію населення (князі, пани, бояре, міщани і чорні люде), про взаємовідношення між окремими групами населення, про старовинний судовий устрій, про судні сойми і т. д. і має взагалі всестановий характер. Надрукований був цей привілею в "Актах Западной Россіи", т. II, N 70.

VI. Багато цікавого для історика і правника матеріалу заховує в собі і *привілею великого князя Олександра од 1 березня 1505 р. даний землі Смоленській*. Цілком правильно зауважує проф. Ясинський, що "зазначена грамота цікава тим, що вній дуже рельєфно виступають риси всестановости, відокремішности і неділимости землі"**) Дійсно: що торкається колишньої "всеста-новости" землі, то привілею Смоленський, як і Витебський і Полоцький, дає історикю права в цьому відношенню дуже важливий матеріал; зокрема матеріал цей дає можливість пролити більше світю на "безстановість" давніх місцевих віч, зборів, сеймів, снемів;*) із привілею видко, що ще в XV ст. в вирішенню справ на цих "вічах" брали участь крім бояр, міщан, також і чорні люде. В привілею цей

*) В дальшому привілею Полоцький "був підтверджений в 1580, 1539 і 1634 р. і не загубив своєї сили навіть після приєднання Полоцька до Россіи, що видко із підтверджуючого його указа Катерини II 1788 р." (Див.: И. Якубовський, ів., 291 ст.).

**) Див. Ясинського, ів., 83 ст.

Стор.220

був внесений**) зміст привілею короля Казимира коло 1445 р., судовий лист того-ж короля з приводу жалоби Смольнян на Миколу Радивиловича, державця Смоленського, лист Казимира до того-ж Радивиловича з приводу ріжних надужитъ, що мали місце в час його, Радивиловича, держання, і лист в. князя Олександра до намістника Смоленського Юрія Глібовича.***)

Привілею цей був надрукований в "Актахъ, относ. к исторіи Запад. Россіи", т. I. N 213.

VII. Крім вищезазначених областних привілеюв, відомий і *привілею (підтверджуючий) великого князя Олександра землі Жмудській од 15 серпня 1492 р.* (Див. А. З. Р., т. I., No 102, також у гр. Дзялинського *Zbiur praw litewskich*, р. 67-72). Перший привілею земля Жмудська одержала ще од Ягайла і Витовта в 1432 р. Привілею цей, що мав, як і привілею землі Витебської, Полоцької і Смоленської, всестановий характер, був потім підтверджений

королем Сигизмундом I в 1507 р. і нарешті королем Сигизмундом-Августом в 1569 р. (Див. про це зокрема у И. Якубовського: "Земські привілеї великого княжества Литовського", Ж. М. Н. Пр., 1903, іюнь, 256-263).

VIII. Був даний в. князем Олександром особний *привілей і повіту Більському (22 лютого 1501 р.)*. Повіт Більський складав частину області Берестейської або т. зв. Підляхії. Не дивлячись на сусідство з Польщею, повіт цей довго заховував свої старовинні "руські" звичаї. Ці "руські" давні звичаї і відбиваються в привілею, даному повіту Більському. 1. "Грамота ця, пише проф. Ясинський, викладає місцеві юридичні звичаї, що відрізнялися од польських; 2. серед вільного населення Більської області вказана грамота суворо розрізняє Русинів або тубольців руського походження і земян або землеволодарів — Поляків, 3. нарешті, згадана грамота дається на руській (хоч і зіпсованій) мові". Але цей привілей мав всетаки *становий шляхецький характер* і був виданий королем Олександром

*) Див. про безстановість давніх соймів у проф. Ясинського, також Любавського — *Областное дѣленіе* і "Литовско-русскій сеймъ" у Максимейка": Сеймы Литовско-Русскаго государства", у Леонтовича: *Вѣча, сеймы и сеймики въ великомъ княжествѣ Литовскомъ* і др.

**) Див. М. Ясинського "Уставныя земскія грамоты", 84.

***) Див. у Якубовського, ів.

Стор.221

лише *земянам* повіту *Більського*; ціль, яка пере-слідувалася наданням привілею, це поширення в повіті серед місцевої шляхти *польського шляхецького права, польських норм і інститутів*. Така-ж польонізація почалася і в повіті Дороги-чинському, *) що увіходив теж у склад області Берестейської. Привілей цей дійшов до нас у двох текстах — руському і латинському. (Див. А. Зап. Росії I, No 189; також у гр. Дзялинського *Zbiąg praw. litew.*, p. 82-91).

Як ми зазначили вище, оригінали цих привілеїв до нас не дійшли; до нас дійшли лише офіційні їх копії, які були занесені в Литовську Метрику (про неї див. вище). Вважаємо необхідним ще додати, що всі ці привілеї були видані в мові "руській", лише привілеї землі Жмудській і Більській були дані також і в мові латинській. Руська мова привілею Більського 1501 р., по виразу проф. Ясинського,**) виявляє собою дуже дивну мішанину мови "руської" і польської.

На думку И. Якубовського***) областні привілеї склалися не великокняжою канцелярією, а мешканцями самої землі, самої області, центральна-ж влада лише робила зміни, поправи і стверджувала привілеї, через що і мова привілеїв відбиває в собі місцеву вимову.

Б) Судебник короля Казимира Ягайловича даний Литві 1468 р. лютого 29.

*) Дрогочинській землі Сигизмундом I в 1516 р. був даний привілей на польське право (див. *Zbiąg praw. litew.*, 118-121 Vol. leg., 174); отже привілей цей мав чисто становий польсько-шляхецький характер.

**) Ясинській, *ibid.*, 96. пор. И. Якубовській: Ж. М. Н. Пр., іюнь, 253.

***) И. Якубовській: Земські привилеї великого княжества Литовського. Ж. М. Н. Пр. 1903, іюнь, 254.

Стор.222

Кожна земля в державі Литовській правувалася на підставі норм права звичайового і тих положень, що містила в собі "Руська Правда". Загального для цілої держави офіційного кодексу до самого видання першого Литовського Статуту (1529 р.) не було, між тим реальне життя з протягом часу настирливо вимагало кодифікації всіх поодиноких положень, утворення одного загального збірника законів, обов'язуючого в цілій державі. Першою спробою такої кодифікації і був "Судебник короля Казимира Ягайловича 1468 р."

Судебник має 25 артикулів. Головний зміст Судебнику складають норми, що відносяться до права і процесу карного, зокрема процесу тадебного. Татьбі присвячено в Судебнику 16 артикулів (1-8 і 12-19). Судебник відріжнює крадіжку "велику" або "конську" від малої, розповідає про "лице" (річеві докази) і відтінює його роллю, як судового доказу в справах про злодійство. Взагалі Судебник містить в собі чимало норм, які підкреслюють зв'язок його, як пам'ятника права, з руською Правдою. Так, напр., в Судебнику розповідається й про "вину", про "муку", про умови відпо-відальності дітей і жінки за вчинки батька і чоловіка. Але разом з тим Судебник заховує положення, що жінка і повнолітні діти відповідають і своїм майном за "татьбу", яку було заподіяно "чоловіком" (мужем і батьком) в тому випадку, коли вони "відали" про злодійство. Окрім того, Судебник містить в собі положення, що "малі діти нижче семі годів" за вчинок їх батька не відповідають зовсім, очевидно, і в тому випадку, колиб вони відали про "татьбу" (1 арт.). Така формулювання поняття про відповідальність членів семі за карний вчинок голови родини в порівняно з постановами "Руської Правди" виявляє собою безсумнівний прогрес: дружина злодія і дорослі діти його відповідають (мастково) за злодійство, якого заподіяв голова дому лише при тому, як вони про це злодійство "відали", малі-ж діти звільняються від відповідальності зовсім. Очевидно, в епоху Судебника думка про індивідуальну відві-чальність за карний вчинок (кожного за себе) набрала вже більшої ваги і значіння в порівнянні з епохою Правди. Характерно також, що в Судебнику підкреслюється вже про невідвічальність жінки і дітей злодія і в тому випадку, коли голова родини був затриманий на горячому учинку "з лицом", але краденого до дому не приніс, і

Стор.223

жінка і діти крадених речей "не поживали": "злодій терпі — каже Судебник — а жона і діти і дом їх невинен". (4 арт.).

Характерно також, що в Судебнику ще просвічується і ідея рівності всіх станів перед законом в справах карних; а саме: в артикулі 6 мається положення, що коли господарь (дідич) знав про злодійство свого чоловіка, власне, коли злодійство відбулося з відому пана, або сам пан брав участь в самому злодійстві, і все це буде доказано, то і дідич ніс таку-ж саму кару, як і злодій ("а тот так терпи, как которий злодій").

В артикулі 7-му мається положення, яким підкреслюється тогочасна презумпція про причастність бродячого елемента (т. зв. "лежних" або "лезних") до дій злочинних: коли-б хто держав в своєму домі таємно "лежня", і в цей час трапився би у когось крадіжка, то той, хто держав "лежня", мусів ручитися на приставлення цього "лежня" на суд. В судебнику маються

також артикули про підсудність господарських людей суду намісників і тивунів; також і артикул про підсудність панських і боярських людей суду їх пана; згадується і про т. зв. "обчій" суд. Взагалі Судебник вже досить ясно підкреслює положення про підсудність панських людей присудові їх пана (арт. 9-11); це — зрозуміло, бо, — як ми знаємо, — право суду поміщика над місцевим сільським населенням було надано панам привилеєм 1447 р. Але, — як це і підкреслює проф. Бершадський,*) — "предоставляючи таку широку владу поміщикові над своїми селянами, Казимир Ягайлович одначе в своєму Судебникові показує, що влада ця поширюється на справи карні". Маються в Судебнику постанови, і про тяжби по т. зв. "земних" справах (цеб-то, земельних) також про поруби і наїзди (арт. 20-22) і один артикул про нахідку (23 арт.).

Ми згадали вище, що Судебник взагалі містить в собі чимало норм, які підкреслюють звязок його з "Руською Правдою".

Сама назва його — "Судебник", на погляд Леонтовича, про це ми вже по путі пригадували, — могла бути взята від Руської Правди, яка в де-яких списках, як, напр., Карамзинському, зветься "Судебником Ярославля".

*) Див. С. А. Бершадській; Литовські євреї. СПб. 1883; 273 ст.

Стор.224

Але в Судебникові маються і положення, які не мають нічого спільного з "Руською Правдою". Так, напр., в Судебникові, за крадіж з "лицом" покладалася і кара смерти ("обішення"); таксамо покладалася смертна кара і за "конську татьбу", коли злодія з лицом приведуть, і в де-яких інших випадках (див. арт. 12, 15, 17, 18, 22). Смертної кари, як ми знаємо, Руська Правда не знала.

В кінці Судебник нагадує про обовязок кожного в своїй "дільниці" мостити мости (мостова повинність) під загрозою грошової пені за всяку "шкоду", яка трапилася від невиконання цього обовязку ("А на чієї дільниці шкода ся станеть, конь ся образить, ногу изломить: тому платити" (23 арт.)).

В російській науковій літературі про судебник 1468 р. короля Казимира Ягайловича мається в "Христоматії по історії руссаго права", ч. II. проф. Владимирського-Буданова; до видання Судебника проф. Владимирським-Будановим зроблені належні ґрунтовні коментарії. Спиняється на Судебнику в своїх "Уставних земських грамотах" і проф. Ясинський. В літературі польській мається давнє видання Судебника Даниловича.

В) "Устави" і "ухвали" великих князів Литовських.

Видання Судебника 1468 року короля Казимира-Ягайловича, як збірника законів, лише почасти задовольняло пекучі потреби тогочасного державного життя, головне тому, що Судебник, як і зазначено нами вище, майже виключно обслуговував лише одну область суспільних інтересів — боротьбу зі злочинами на місцях на визначених законодавчою владою підвалищах. Між тим і поза цією областю життя настирливо вимагало видання все нових і нових законів, які би регулювали принаймні поодинокі правові відношення в таких важливих областях, як фінансова, господарча і т. д., у великому князівстві Литовському. Регулювання

цієї області державного і суспільного життя знайшло по частині для себе вираз у виданні т. зв. "устав" і "ухвал", під котрими головним чином і

Стор.225

треба розуміти поодинокі закони, що частково розв'язували фінансові, господарчі і взагалі економічні справи, які на розв'язання становило перед державою саме життя. "Устави" — від "установити". Встановити, "ухвала" — від "ухвалити", цеб-то, те, що вста-новлювалося, що ухвалювалося, що одержувало належну санкцію державної влади. Вже сама ця назва — "устава" вказує тут на генетичний зв'язок цієї форми законодавства литовського з колишніми "устанами" наших князів.

Значна частина таких уставів і ухвал була видана в XVI в. зокрема при великих князях Сигизмунда I і Сигизмунді-Августі, але видання уставів продовжувалося і в XVII віці.

Устави видавалися для окремих волостей, повітів, але деякі устави мали і ширше значіння. Так мали ширше значіння — устава про народній перепис 1507 р., ухвала про конфіскацію маєтків державних зрадників 1509 в.; для Віленського і Троцького повітів має значіння устава 1514 р., для Жмуди устави 1527, 1529, 1530 років, але т. зв. "Устава на волоки", що була видана при Сигизмунді-Августі в квітні 1557 р., завданням якої з'являлося коренне переведення аграрної реформи спочатку і західних волостях в. князівства, мала і ширше значіння. До цієї устави були виданні додаткові положення в тому-ж 1557 р. і слідуєчому 1558 році (про саму реформу аграрну, яка переводилася на підставі "Уставів на волоки" Сигизмунда-Августа ми в свій час подамо.) Із других уставів відома устава лісова від 28 лютого 1577 р., також т. зв. "Ординація" (1631 р.)

Устави були видані в Акт. Зап. Росії, т. II, див. також "Рус. Ист. Библ., XXX.

В російській науковій літературі поодинокі установи були освітлені в трудах М. К. Любавського ("Областное ділення и містное самоуправление Литовско-рус. государства"), С. А. Бершадського, (в його дослідженнях по історії жидів у вел. князівстві Литовському), М. В. Довнар-Запольського (в нарисах про західно-руське селянство XVI в. і в труді про державне хазяйство в. князівства литовського при Ягелонах), а також і в трудах деяких інших дослудувачів т. зв. західно-руського права.

Стор.226

Г) Литовський Статут.

Серед пам'яток права литовсько-польського доби нашої історії саме видатне місце займає *Литовський Статут*. Історію самого походження Статуту і зміст матеріалу, який містять в собі всі три редакції його (1529, 1566 і 1588 р.), ми вже закреслили в своїй статті, що була надрукована в 1923 р. в "Науковому збірнику українського Університету в Празі", т. I, під наголовком "Литовський Статут, яко пам'ятник українського права"; згадана стаття в тому-ж році вийшла з друку і як окремих відбиток. По чисто технічних умовах ми не можемо знову спинятися й тут на Статуті Литовському і відсилаємо читачів до згаданої нами вище нашої праці.

Тут-же вважаємо необхідним лише нагадати, що Литовський Статут в трьох редакціях своїх був виданий "Московськимъ Обществомъ Истории и Древностей" (див. "Временникі И. О-ва

Исторіи и Древностей Россійських", кн. 18, 19 і 23); перша-ж редакція Статуту (1529 р.) надрукована також у Празі в "Своді законів словянських" Йіречека (Svod zbkopštv. slovanských. Srošbdal Dr. Hermenegild Jireiek. V Praze 1880). Всі вище згадані книги "Временнику" маютья між иншим в Бібліотеці Празького Національного Музею. Друга редакція Статуту з латинським і польським текстом видана в Кракові і 1900 р. (Archiwum komisji prawniczej, t. VII.).

Із наукових робіт, які освітлюють Статут Литовський, яко пам'ятник права, вкажемо:

, Краткая история Литовскаго Статута (Кіев: Унив. Извѣстія, 1882, VI);

Бершадскій С. А. Литовскій Статутъ и польскія конституціи, СПБ., 1893;

Владимирскій-Будановъ М. Ф., Отношенія между Литовскимъ Статутомъ и Уложеніемъ царя Алексія Михайловича (Сборникъ государственныхъ знаній подъ редакціею Б. П. Безобразова т. IV, 1877.);

Даниловичъ И. Н., Взглядъ на Литовское законо-дательство и Литовскіе Статуты (Юридическія Записки, изд. Петромъ Рідкиным, т. I, Москва, 1841.);

Стор.227

5. Демченко Г. В., Наказаніе по Литовскому Статуту въ его трехъ редакціяхъ (1529, 1566 и 1588 г.) Кіевъ, 1894;

Кистяковскій А. О. Права, по которымъ судится малор. народъ. Очеркъ историческихъ свиденій о своді законѣвъ, дійств. в Малороссіи. Кіевъ, 1879;

Лаппо И. И., Литовскій Статутъ въ московскомъ переводі редакціи XVII столітія (Жур. Мин. Нар. Пр., 1914, I.);

Лаппо И. И., Люблинская унія и Третій Лит. Статутъ (Ж. М. Н. Просв., 1917, V.);

, Litevské statut a jeho sankce v r. 1588 (Sbornik vmd prěbních, r. XXII, љ. v Praze, 1922.).

Лаппо И. И., Западная Россія и ея соединеніе съ Польшею въ ихъ историческомъ прошломъ. Прага, 1924;

Леонтовичъ О. И. Русская Правда и Литовскій Статутъ, въ видахъ настоятельной необходимости включить литовское законодательство въ кругъ исторіи русскаго права (Кіев. Ун. Извѣстія, 1865, II-IV.);

Максимейко М., Источники уголовнихъ законѣвъ Литовскаго Статута, Кіевъ, 1894;

Малиновскій І., Ученіе о преступленіи по Литовскому Статуту, Кіевъ, 1894;

Пташицький С. Л., Къ вопросу объ изданіяхъ и комментаріяхъ Литовскаго Статута. СПБ. 1893;

Пташицькій С. Л., Къ исторіи Литовскаго права послі третьяго Статута. СПБ. 1893.

O litewskich i polskich prawach. Warszawa 1800-1801. Послідуючі 2 видання: в Познані (1844) і в Кракові (1801).

Крім того, матеріал, який стосується Литовського Статуту, мається і в трудах таких авторів, як Narbutt, Jagoszewicz і др. *) Із нових авторів вкажемо на працю (правда, працю пройняту націоналістичним польським світоглядом автора) Пекосинського (Piekosinski F., Statut litewski, Człkż I. Rozprawy Akad. Um., wydział hist-filozof. Serya II, t. XIV. Kraków, 1900.)

Серед згаданих вище авторів, що видавали свої праці про

*) Зокрема див. Linde: O statucit Litewskim Ruskim jazykitm i drukiem wydany. W Warszawie 1816.

Стор.228

Литовський Статут в мові російській, єсть чимало і українців; вкажемо, напр., на небіщиків проф. А. О. Кістяковського, С. А. Бершадського. А про те, при користуванні трудами авторів-росіян і авторів польських, при вивченню Литовського Статуту, не слід випускати з ока явно виявлені в працях більшості з них націо-налістичну тенденцію з освітленням Литовського Статуту, як творчого здобутку національного генія їх народів — руссаго або польського.

Крім вище названих авторів матеріал про Литовський Статут мається і в монографіях таких видатник наших вчених, як М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський, О. І. Левицький, Олександр Лазаревський, Ол. Єфименко. Вважаємо необхідним вказати тут і на таких представників білоруської і української історіографії, як М. К. Любавський, М. В. Довнар-Запольський, В. И. Пичета, И. Е. Якубовський.

Памятники права німецького.

Як ми і зазначали вище, українські центральні землі і після приєднання їх до Литовської держави ще досить довгий час заховували свій устрій старовинний, правуючись "водле обичаю стародавнього". І життя міське і життя сільське спиралося ще на одну і ту-ж правну підвалину: на звичай давній і Правду Руську. Не було ще того страшного провалля між окремими верствами, яке наступило пізніше. "Тут і там в однаковій мірі, — пише професор Леонтович, — жили по городах і селах і бояре і люде купецькі, і ремісники і смерди-рольники; тут і там все свобідне населення землі-волости могло складати з себе земські віча і обирать своїх князів і других порадиників з обовязковою для всіх і кожного підлеглию суду

Стор.229

і народу "(Леонтовичь; "Къ исторіи адми-нистративнаго строя Литовскаго государства").

Але незабаром після унії Литви з Польщею при і після остаточного закріплення за Польщею (ще в часи Казимира В.) західно-українських земель — і в центральні українські землі стали через Польщу проникати народу нашому незрозумілі чужоземного німецького права, що вплинуло значно на переустрій старовинного українського життя і зокрема на перебудову життя міського, городського, і організацію цього останнього на цілком нових підвалинах. Власне процес перебудови українських міст спирався здебільшого на норми так званого *магдебурського*, а по части й хмелинського (німецького) права.

Що-ж власне розуміється під правом магдебургським? Яка його історія, зміст і якими зокрема шляхами й коли воно зявилося на Україні?

На сусідніх з Німеччиною словянських землях в Шлезьку, Мазовії, Великій і Малій Польщі вже з XII віку почало осідати чимало німецьких кольоністів, проникаючи аж до Угорщини і Семиградії. Провідна політична ідея німецького племені — *nach drang osten* вже в той час ясно визначалося. Для кольонізації німцями сусідніх з ними словянських територій було в той час чимало сприяючих умовин: землі вільної було багато, рук же для її обробки було мало, а тому так само, як в Чехії, і на Мораві королі чеські і маркграфи кольоністам землю у своїх володіннях, так і польські князі робили те саме на землях польських. Зокрема-ж поширилася ця німецька кольонізація словянських територій з XIII ст. Оскільки поширилася ця кольонізація потім в Чехії відко хоча би із того свідчення одної чеської хроніки (початку XIV в.), в якій розповідається про короля Вацлава I, що "*král nedbal na rěnu, a rozdmlil Nmmscmt dmdiny v lany*".*) В заселенню пустовин у своїх володіннях були зацікавлені і багаті пани чеські і різні духовні інституції, як кляштори і монастирі, що посідали земельну власність. Що-ж торкається земель польських, то розпочавшись з початку (половина XIII ст.) на Шлезьку*) зокрема поширилася тут німецька кольонізація за часи короля Казимира

*) Див. Kamil Krofta: "Přehled dmnjín selskího stavu v Iechbch a na Moravm. Praha. 1919 r. 25.

Стор.230

Великого (XIV в.) який дуже дбав про заселення пустуючих земель і переутворення їх шляхом обробки в культурні участки. Само собою, що німецькі кольоністи, осівши на словянських територіях і складаючи собою досить визначну групу населення, прагнули до того, щоб і тут, на нових місцях свого розселення, правуватися на підставі норм не словянського (чеського, польського і т. д.), а свого німецького права, яке вони принесли з Німеччини разом з собою. І так само, як в Чехії королі чеські, так і князі Великої і Малої Польщі пішли на зустріч цим бажанням німецьких кольоністів, закріплюючи в нових осадах німецьких осібними привілеями користування німецьким правом (*jus teutonicum*). Звичайно костьолам, кляшторам і окремим панам давалася привілея на закладання нових осад на німецькому праві; іноді-ж воно заводилося і в старих осадах. Справи з організацією нових кольоній на німецькому праві звичайно переводилися за участю т. зв. "льокатора" (*locator*), підприємця, з яким відповідний землевласник складав листовну умову про організацію нової осад, права і обовязки кольоністів і т. д. Льокатори ці звичайно ставали спадковими вітмами. Інститут вітвства в Польщі і був, по виразу професора Владимирського-Буданова**), одною із найхарак-терніших прояв німецького права в Польщі; "історія німецького права в Польщі, — пише названий вчений, — є історія тих форм, які прибрав інституту вітвства".

З розвитком в Польщі положень німецького середньовічного права віт тут набрав характерне значіння з одного боку адміністратора, а з другого судді; віт знаходиться в своєрідних "ленних" відносинах до свого пана, змелевласника. Одержавши за службу від короля землю, пан віддав її вітту, який і повинен був за визначену платіжку заселяти пустовщини, організовувати нові кольонії, завідувати різними підприємствами в панському господарстві і прибутковими статтями — млинами, корчмами, сприяти розвиткові рімісництва, а також провадити суд і розправу по справах менших спільно з обраними від місцевих осадників "лавниками".

*) Див. Balzer: *Historya ustroju Polski*.

**) Див. Владимирській-Буданов: Німецьке право в Польщі и Литві. (в україн. перекладі "Рус. Істор. Бібліотека", XXIII, 31).

Стор.231

Сама назва "війт" (латин. термін *advocatus*, — на погляд проф. Владимирського-Буданова, — вживається невірно; війт є *judex seu praefectus judicii*).**) І в самій Німеччині, із котрої був перенесений у Польщу інститут війтівства, війт (*Landvogt*) був суддя по карних справах. Одною-ж із форм війтівства у Польщі було так зване *солтиство*; солтиси (від *szultz, scultetus*) держали сві й уряд в приватно-панських містах і селах по праву ленному і в той час, як війти ставилися здебільшого із дрібної шляхти, солтисом міг бути кожний. Одною із головних повинностей солтиса було ведіння суду, і він вважався спадковим суддею (*judex*). І війтовства і солтиства (власне ленні права війтів і солтисів) продавалися, переходили по завіщанню, віддавалися у заставу і т. д.

Звичайно на чолі осади, зорганізованої на підставах німецького права, знаходився війт. Земля, що відводилася під нову осаду, розмірювалася льокатором (війтом) на т. зв. лани ("лан" від "leno", німец. *Lehen*), позаяк відношення, що утворювалися, походили на ленні, лани ці і віддавалися льокаторам радникам у спадкове користування за раз на завше визначену платню — чинш (латин. *census, pensio tributum*, німец. *zins*, чеськ. *ъrok*). Крім платіжки пану чиншу, осадники повинні були платити і різні податки натурою (яйцями, польовим плодами і т. п.). Від платіжки податків нові осадники, звичайно, звільнялися на де-кілька років, поки земля не буде більш-менш оброблена і взагалі на перший час, по утворенню осади, вони користувалися де-якими вільготами. Це німецьке право, спираючись на яке, земля віддавалася селянам у спадкове користування, іноді так і звалося — спадковим, або дідичним правом (*ius hereditarium*, нім. *Erbecht*). Такі відношення до землі селян, які сиділи в своїх осадах на німецькому праві і користувалися землею спадково, нагадували римське емфітевтичне право, а через це і право це на зразок колишнього римського *ius emphyteuticum* так і звалося іноді правом емфітевтицьким.

Але німецьке право вплинуло в рівній мірі і на перебудову в сусідніх Німеччині слов'янських землях (Чехії, на Мораві, в Польщі) і мійського устрою. В Німеччині кожде місто мало свою округу

**) Ів., 160.

Стор.232

(*Weichbild*). На Шлезьку і в Польщі вайхбілди відповідали старослов'янським поділам на землі, (Владимирський-Буданов). З розвитком-же муніципального права (*Stadtrecht*) *Weichbild*, по виразу проф. Владимирського-Буданова, вже обмежується "мурами міста" з ближчими до нього околичними селами, йому підвладними, при чому від міста відокремлюється земля — його колишня округа; разом з тим вже окремо од міського суду утворюється і осібний суд земський (дворянський). "Землею стало само дворянство, місто-ж негациєю землі".*)

В першій половині XIII в. один німецький дворянин Ейке фон-Репков склав збірник законів саксонських. Закони ці приміювалися у німецькому місті Магдебурзі; в основі-ж законів, що приміювалися в Магдебурзі, були норми права франконського. Збірник, який був складений Ейке фон-Репковим, одержав назву *Sachsenspiegel*; цей збірник містить в собі головним чином норми права публичного; але і сам город Магдебург склав свій власний збірник — т. зв. *Weichbild*. Ці закони, що приміювалися в Магдебурзі, і були з Німеччини занесені в Польщу "*Sachsenspiegel i Weichbild*" і склали право німецьке, тевтонське або магдебургське в Польщі" (Див. Кистяковського: "Права, по котрымъ судится малор. народъ"; 60 ст.). Право це звалося також правом "шрод-ським". "Шродським" право це звалося тому, що м. Неймаркт в Шльоску почало раніше других уживати це право; по польському-ж Шродою звався Неймаркт.

Що-ж торкається права Хелминського, то "право хел-минське, — як определює його проф. Кистяківський, — було тільки відозміною права магдебургського", і ті польські міста, які прийняли, свої права із Пруссії, ті міста назвали його правом хелминським". В XVI в. був вже виданий в Торні спеціальний збірник права Хелминського (1584 р.)*). Крім Польщі, право магдебургське вже в першій половині XIII ст. поширилося і в Чехах і на Морав, зокрема в північних і північно-східних чеських містах.

Занесення у Польщу німецького мійського права в формах, вже досить розроблених в самій Німеччині, надзвичайно вплинуло

*) Влад.-Буданов: Німецьке право в Польщі і Литві. Р. Іст. Бібліотека, XXIII, 107.

Стор.233

на перебудову польських міст і на занепад в Польщі її колишняго старославянського мійського устрою. На погляд проф. Влади-мирського-Буданова власне з цього часу давній город став зватися "містом" (польське слово *miasto* цілком відповідає німецькому *Stadt*, що має означати характер.) З польщі німецьке муніципальне право і стало потроху поширюватися і на українських теренах. Організація українських міст на кшалт німецький почалася вже в XIV в. і торкнулася перш за все тих українських земель, які увіходили в склад "коруни". Так одним із перших українських міст одержав привілей на право німецьке город Львів (1356 р.) од короля Казимира Великого. Але король Казимир дозволив русинам м. Львова, коли б вони не хотіли підлягати німецькому присуду, судитися і своїм правом (*Suae nationis jure*) під головуванням вїйта міста.**)

Міста-ж українські у Великому Князівстві Литовському набули право магдебургське в XV-XVI в. Звичайна путь, якою до міст українських прицеплювалося магдебургське право, це путь королівських привілеїв.

Сумніву не може бути в тому, що норми чужого, навязаного населенню наших міст, права мусили викликати цілу "революцію" в місцевих взаємовідношеннях, бо норми цього права не мали нічого спільного з нормами права звичайового, національного, на підставі котрого правувалися до того українські міста. До того часу, — як це ми вже і підкреслювали, — між городом і його округою був певний і постійний звязок; земля і місто тягли один до одного, один одного доповнювали, один від одного залежали; або, — як виразно висловлюється професор Владимирський-Буданов, — "раніш місто було головою землі, головною громадою між іншими громадами, що творили землю. Землі складалися із менших громад, яких центром

були також міста (пригороди), що підлягали центральній громаді". (Див. проф. Влад.-Буданов: "Нім. право въ Польщі и Литві"). На підставі ж норм права магдебургського місто цілковито відривалося від своєї округи, і його населення залишалося у своїх городських стінах зі своїми виборними на німецький зразок властями — бурмистрами, радами і лавами. Право це, — пише проф. Антонович,

*) Див. про це у Кістяковського в згаданій його праці.

***) Romuald Hube: Ustawodawstwo Kazimierza Wielkiego. Warszawa 1881 p. 10 ст.

Стор.234

— "що було вироблено на чужому ґрунті, при інших умовах побуту і в досить далекі часи, не могло бути засвоєне мешканцями українських міст, в правничими поглядами і історичними спогадами, котрих воно не тільки не укладалося, але дуже часто розходилося в протилежному напрямі" (В. Антонович: "Изслідованіе о городахъ юго-западного края", 165 ст.). Не дивно через це, що мешканця українських міст і після надання їм права магдебургського — так би мовити — тяглися до джерел стародавнього звичаєвого національного права. "Не дивлячись на всілякі утиски, — пише той же історик, — стремління до удержання старовинних громадських форм побуту виявлялося в містах, які були наділені магдебургським правом, рівно як і у всіх других тубільних станів південно-руського краю: у селян, козаків, околичної шляхти" (там же, 170).

Цю-ж тенденцію до удержання норм свого рідного національного права з боку населення українських міст, яким надавалося магдебургське право, констатують і всі інші видатні знавці тогочасних правничих стосунків і взагалі тогочасного правного побуту. Так, напр., І.Новицький в одному із своїх трудів, який торкається історії "західно-руського" селянства в литовський період нашої історії, між иншим підкреслює цікавий факт, що городські міщани (які вже повинні були правуватись на підставі норм права магдебургського) "змагалися іноді судитися самі по старому звичаю конним судом, але уряд не визнавав законности подібних рішень, бо вони порушали права його власної юрисдикції" (Н. Новицький: "Очеркъ історіи крест. сословія ю.-з. Россіи в XV—XVIII в.).

"Основним і характерним рисом цього німецького міського права на українськiм ґрунті, — пише зі свого боку про магде-бургське право лівобічної України проф. Багалій, — являється бажання відокремити міщан в окрему замкнену в собі групу, яка б представляла по спроможі самостійну одиницю у соціалнім й економічнім значінню. Це годилося зовсім з устроєм Річі Посполитої, до якого по Люблинській унії мусила прино-ровлюватися Русь. По польських поглядах, кожний стан повинен був займатися властивим своїм ділом: шляхта повинна володіти мечем і хлопами, духовенство — молитися, міщани — займатися промисли, торговлею й

Стор.235

ремеслами, хлопи — слухати своїх панів і оброблювати їх ниви. Одначе українському народові трудно було вложитися в отсі рамки: се не гармонізувало з його минув-шиною".*)

Покликуючись на зауваження проф. Антоновича і прига-дуючи спостереження проф. Владимирського-Буданова, який "відкидав вагу звичаю в судових постановах магістратських судів", проф. Багалій висловив думку, що найбільш наближався в даному разі до правди А. М. Кістяковський, який висловив гадку посередню, "що нарівні з писаним законом, який не лишився мертвою буквою, мав теж силу звичай, що зі свого боку змінював, инколи ж і заступав закон".**) Тенденція до заховання і прикладання в практиці судів магістратських норм власного українського звичайового права тим більш зрозуміла, що норми права німецького, крім того, що були цілком чужі українському населенню в додаток відзначувалися суворістю і вже тому при їх прикладанню в практиці в багатьох випадках зовсім не відповідали правному почуттю української слов'янської людности. "Przeczytaj Speculum juris Saxonici", — писав ще Чацький, — *kytre magistraty Saxonem zwali, a tam widziejz te prawa, ktyrych srogosjz oburza rozsadek.****)

На підставі привілеїв про надання права магдебургського українські міста, — як ми і зазначили вище, — одержували право адміністративної самоуправи і організації свого власного суду і де-якої автономії в господарчому відношенню.

Що торкається до самої організації місцевого само-управління в містах, яким було надано магдебургське право, то організація ця далеко не була в усіх цих містах тотожня. Обсяг ділання місцевих органів і взагалі весь місцевий устрій залежав од багатьох причин і перш за все од самого характеру тих прав, які були закреслені у відповідному привілею при самому наданню кожному поодинокому місту магдебургського права.

В цьому відношенню міста з магдебургським правом поділялися на дві головні групи: міста, в яких мала чинність магістратська управа, і міста з управою ратушною. В той час, як в

*) Багалій: Магдебургське право на Лівобічній Україні, (Рус. Іст. Бібліотека, т. XXIV, 398 ст.).

**) Див. Д. Багалій, ів. 413 ст.

***) O litew. i polskich prawach. Tadeusza Czackiego. W Krakowie, вид. 1861, 31 ст.

Стор.236

перших була більш-менш розвинена система самоврядування з цілою низкою визначених органів міської влади, в других порядок самоурядування був дуже упрощений: ратушними містами і містечками керували війт і два-три бурмістри.

Нормально, на підставі збірників права магдебургського (Saxon, Pozadek) судові органи влади відділювалися од органів влади адміністративної. Містом з магістратською управою керував магістрат, власне магістратська рада, в склад котрої увіходили бурмістри і райці. Це були органи адміністративні; в їх руках були зосереджені власне функції адміністративно-поліційні і фінансово-господарчі. Магістратські урядники повинні були дбати про забезпечення ладу та спокою в місті, "ежедневно сходясь вь ратушь иміть совіть и старательство о всякомь добромь состояннї градскомь".*) "Вони обов'язані були, — пише про їх функції на Лівобічній Україні проф. Багалій, — регулювати ціни за поживу, доглядати над однаковою і докладністю мір і ваг та записувати в осібну книгу ціну товарів, заборонювати гри — купальні огні, гру в кости, бійки, вечерниці, арештовувати волоцюг і жебраків, п'ятниць, вітрогонів, розпустників, старатися про будову й докладне утримання мостів, про чистоту в місті й накінці запобігати

проти пожарів".**) Магістрат повинен же був дбати про стягнення в міську "скриньку" (городську касу) визначених податків — від млинів, броварень, гончарень, лазень, гостинних дворів, різницьких лавок, від купців за провадження торгівлі в місті — "вагове", "помірне" і т. д. Кількість бурмистрів і райців в поодиноких українських містах була не однакова.

Що-ж торкається судівництва, то останнє (власне по справах карних) мусила провадити так звана лава, яка під головуванням *війта* складала із себе колегію із 11 лавників*) (присяжних), однак для винесення присуду могло бути і менш суддів: 6, 4, навіть 3. Але в дійсності адміністративні органи і бурмистри і радці теж увіходили у склад магістратського суду і взагалі провадили судівництво, хоч по Саксону і Порядку**), які були в ужитку на

*) Права, 761 ст.

**) Ibid., 426-427.

Стор.237

Україні, судова влада належала лише війту і лавникам. Характерно між иншим, що вже у XVIII в. проект "малоросійських прав", про котрий ми згадаємо нижче, в цьому відношенні "відступав від провідних книг магдебургського права",***) зафіксувавши і на Лівобережжю "живу дійсність".†) Таким чином суд не був в магдебуріях фактично відділений від адміністрації; фактично "рада" зосереджувала у своїх руках і суд і адміністрацію. "І державна влада і самі міщане неясно уявляли собі різницю між бурмистрами, радцями і лавниками", пише про устрій в містах з магдебургським правом проф. Владимирський-Буданов.

Приписи королівських привілеїв про відділення судової влади від адміністративної частини в самій основі порушались. Зокрема часто траплялися такі порушення в містах з довічними війтами. "Всякі судові справи, — пише той-же професор, — карні і цивільні, переводяться спільно урядом, себ-то лейтвійтом, бурмістром, радцями й лавниками. З другого боку, лавники, нарівні з радцями беруть участь в справах адміністрації". Порушався в корені і принцип довічності лавників на їх уряді: "Замість довічності, прийнявся звичай, вибору лавників на неозначений час".††)

Що-до апеляції, то тут не додержувалися фактично якогось сталого порядку — ясно закресленого: на рішення магістратського суду апелювали і до місцевого старости*) і до короля; крім того, вищою апеляційною інстанцією для магістратських судів вважався і суд міст з взірцевим магдебургським устроєм: так для Галичини (воєводства Руського) і Поділля Львівський магістрат був вищим апеляційним судом.***) На лівобережжю-ж в гетьманщині апелювати треба було до полкового суду або полкової канцелярії, а в половині XVIII в. до генерального військового суду. ***)

Головна роля в містах з магдебургським правом належала

*) В Магдебурзі було 11 присяжних суддів, 12-м був війт по числу апостолів без Юди, "а війт уявляв Особу Спасителя" (див. у Вл.-Буданова, ib.).

**) Porzadek Варфоломея Гроїцького, про котрий див. вище.

***) Багалій, ib.

†) Ів.

††) Див. Влад-Будановъ: Німецьке право в Польщі і Литві, Рус. Іст. Бібліотека, т. XXIV, 273 ст.

Стор.238

війту, який знаходився на чолі міської управи. Війта призначав король і іноді доживоття, але війта в де-яких містах на підставі королівського привілею і обирало місцеве міщанство з підтвердженням потім цього обрання королем. Іноді війтами іменувалися місцеві старости, і це тягло за собою до тяжких наслідків, позаяк місцева самоуправа попадала тоді вже і в безпосередню залежність од замкового уряду. Зокрема тяжко це відбивалося на становищу місцевого мійського населення з огляду на тенденцію польської влади іменувати війтами лише католиків (поляків).

Що торкається інших урядових осіб в місті — бурмистрів, радців, лавників, то їх повинно було обирати із місцевого посполства — православних, католиків або уніатів.

Жиди-ж мали свій власний кагальний устрій.

В більш ширшому обсязі ми спинимосся на адміні-стративному і судовому устрію в наших магдебуріях, коли будемо оповідати про "Населення" в Литовсько-Українській державі.

Безумовно заведенням і в українських містах само-урядування на підставі норм права магдебургського пере-слідувалася якась визначена ціль. Проф. Антонович, між іншим, висловив думку, що тогочасний уряд (польський) шляхом наддання містам самоурядування по магдебургському праву хотів цією мірою врятувати міські громади від економічного занепаду, бо добробут міського населення значно підупадав, дякуючи ріжним "поборам" і утискам з боку місцевої старостинської влади і замкових "феодалів". Зауваження це цілком слушне; цю саму ціль переслідували королі польські, надаючи привілеї на право магдебургське і чисто польським містам; зокрема енергійно переслідував цю ціль польський король Казимир Великий. Але безумовно важливу підставу має також і думка проф. Леонтовича,*) який вбачав в цій мірі тісний звязок з процесом *польонізації* литовсько-українських областей, тим більш, що ця міра (заведення права магдебургського на Литві і Україні) як раз совпадала по часу з першими спробами унії Литви з Польщею. Цю-ж думку (про польонізацію краю шляхом

*) Див. у Антоновича: Українські міста. Рус. Іст. Бібліотека XXIV, 344-345.

**) Див. у Вл. Буданова: Німецьке право в Польщі і Литві; ів., 182.

***) Див. про це у Багалія; ів. 431, 433.

Стор.239

заведення права магдебургського) підкреслює дуже яскраво в своїх працях по західно-руському праву і проф. Владимирський-Буданов: "В Литовсько-Руській державі й Галичині, — пише проф. Владимирський-Буданів, — католицизм і польонізація розповсюднилися перш над усе через магдебургське право й головне через ділання міських магістратів та цехової управи" (Вл.-Будановъ, там же). І дійсно: заводячи на Литві і на Україні устрій міст на німецький зразок на підставі норм права магдебургського, що було значно вже пройнято і чисто польською стихією, з огляду на попереднє вживання його в практиці етнографічно-польських міст, польський уряд безумовно тим самим руйнував стародавній устрій українських міст, розривав звязки міста з територією, що тяглася до нього; примушуючи-ж українські міста правуватися по prawu magde-burskiemu в польській його переробці і на підставі польських збірників цього права, уряд вже тим самим надавав містам польське обличчя, поширюючи польонізацію в краю. Ми з тим більшим правом можемо поділити цю думку, що власне ті збірники магдебургського права, які були в ужитку на Україні, містили в собі німецьке право в польській переробці "Зерцала Саксонського".

Відомі взагалі дві категорії таких збірників латинські і власне польські. Із латинських переробок Sachsen Spiegel'я відомий збірник *Миколи Яскера*; збірник цей був виданий за короля Сигизмунда I в 1535 р. в Кракові. Із польських відомі; I. Збірник права магдебургського (Speculum Saxorum) в перекладі на мову польську Павла Щербича, що був королевським секретарем, а з початку Львівським синдиком. Збірник цей поділявся на три частини: 1. Speculum Saxonum, 2. Jus municipale і 3. Prawo Chelminske. Наголовок його був такий: "Saxon, sev prawa Polski Majdeburskiy, nazywaiace Speculum Saxonum". Виданий був цей збірник в останній чверті XVI в. власне в 1581 р. II. Porzadek sadow u spraw mieyskich prawa magdeburskiego, складений *Варфоломеєм Гроїцьким*. З початку Porzadek не мав характеру збірника законів; це було лише руководство до вивчання права магдебургського і лише з часом Porzadek набрав офіційне значіння. Porzadek Гроїцького був виданий де-кілька разів: в 1560-х

*) Леонтовичъ: Къ исторіи административнаго строя Литовскаго государства.

Стор.240

років — це перше видання. Друге видання — в 1616 і 1629 р. в Кракові і третє видання вже у другій половині XVIII в 1760 р. в Перемишлю.

По компетентному свідченню проф. Кістяківського, Porzadek Варфоломея Гроїцького й була та книга, на яку переважно перед другими збірниками права магдебургського спосилалися в своїй практиці суди в Польщі, Литві і Україні. Той же автор (Варфоломей Гроїцький) склав ще т. звані Artykuli prawa Magdeburskiego. Porzadek, а також і Saxon, і проф. Багалій*) вважає зі свого боку "провідними" книгами магдебургського права в литовсько-польський період", які в ужитку в судах Польщі, Литви і Правобічної України. З Правобічної-ж України ці книги з правобічними містами міста України Лівобічної дістали магдебургське право пізніше (XVII і XVIII в.). Таким чином Saxon Щербича і Porzadek Гроїцького і були тими книгами права магдебургського, які були в ужитку в магістратських судах на Україні і після повстання Богдана Хмельницького.

Отже ми бачимо, що магдебургське право поширювалося у нас шляхом використання в урядовій практиці окремих збірників цього права — збірників,**) що були складені польськими компіляторами мовою польською. Ужиток на Україні цих польських збірників магдебургського права в відомій мірі зявляється зрозумілим, бо право магдебургське, — як ми

і зазначили, — прийшло до нас з Німеччини вже *через Польщу* і перш ніж на наших теренах вже досить довгий час примінювалося на територіях етнографічно-польських, де і було перероблено польськими юристами і шляхом судової практики в польських судах набрало в себе і елементу польського. Ясно, що уживання польських збірників права магдебургського, — як ми зазначили вище, — не могло не ширити і на українських теренах ідею "польськості", сприяючи польонізації краю.

Однак, починаючи вже з другої половини XVII в., на Україні робилися спроби по перекладу "Saxon'a" і "Porzadk'y" на "руську"

*) Див. його: Магдебургське право на Лівобічній Україні, (Рус. Іст. Бібліотека, т. XXIV, 406 ст., 412 ст.

**) Таких робіт в ужитку на Україні в той час було чимало. "Всі вони, - як зауважає проф. Дювернуа, - знаходяться в звязку, більш менш віддаленому, з подібними-ж роботами на Заході, але жадна на обійшлася без польської переробки". (Див. Н. А. Дювернуа: Изъ курса лекцій по гражданскому праву. СПб. 1889, курсив наш.)

Стор.241

мову. Зокрема-ж такі спроби, — а разом і спроби по складанню самостійних збірників магдебургського і взагалі діючого в той час на Україні права — почали ширитися у XVIII в. власне у другій половині; по виразу проф. Багалія юристи "мусіли" складати для своїх практичних потреб збірники діючого права з витягами із Литовського Статуту "Саксона", "Порядку" і навіть указів російського уряду. Так, в 1760 р. з'явилася "Книга указная Василя Петрова сына Кондратьева, коштомъ и трудами его в 1760 году зділання для себя" з витягами із Лит. Статуту, Саксона, Порядку і навіть з Уложення царя Олексія Михайловича. Тому-ж автору належить також "Книга Статутъ и прочія права малоросійскія и другія служашія къ тому переписки трудовъ и собранія Василя Петрова сына Кондратьева". Мова всіх подібних компіляцій із Саксону і Порядку і перекладів з них була вже власне мовою мішаною російсько-українською, через те, що в другій половині XVIII в. польська актова мова на Лівобережжю почала вже уступати потроху місце мові російській. Але вже й перед тим — ще в першій половині XVIII в. — була зроблена, з доручення російського уряду (указ 1728 р.), спроба загальної кодифікації "малоросійських прав" шляхом утворення спеціальної на те комісії, на чолі котрої в 1734 р. перебував генеральний суддя Борозна. Комісія ця й занялася перекладом з мови польської законів, що діяли на Україні. Крім перекладу Литовського Статуту (про що вже було вище), комісія ця переклала також Зерцало Саксонське з польської редакції Щербича, цивільне Магдебургське право з редакції того-ж Щербича ("Saxon sev prawa Polski Magdeburiskiу"), право Хелминське, а крім того і Магдебургське право, що було видане мовою латинською Миколи Яскера. В наслідок робіт цієї комісії був складений в 1743 р. проект своду "малоросійських правъ" ("Права, по которымъ судится малоросійській народъ"); в склад цього збірника, що не був однак стверджений владою, увійшов між иншим 26-й уступ, що містить в собі постанови, які відносилися до міського самоврядування в гетьманщині на підставі норм магдебургського права. На думку професорів Кістяковського і Багалія*) оцей власне 26 уступ "Прав" і з'являється головним джерелом для з'ясування тих порядків, які існували в дійсності на Лівобережній Україні в її містах, що

Стор.242

правувалися на підставі магдебургського права, через те, що комісія, що склала проект совду, брала під увагу умови місцевого життя і одступала в поодиноких випадках од основних джерел — Саксона і Порядку, які були складені ще в XVI в.

Сумніву не може бути в тому, що на нормах права магдебургського, яке примінювалося в Польщі, Литві і Україні, досить виразно відбилися і впливи права римського, в якому в той час були добре свідомі тогочасні юристи і зокрема різні компілятори поодиноких правничих норм. Та і взагалі на чисто німецькому магдебургському праві впливи права римського, яке панувало тоді в Зах.-Європі, відбилися досить помітно. Тхнення римського права і надавали праву магдебургському в уяві тогочасної правничої думки особливий авторитет. Всім цим, на погляд проф. Кістяковського, і можна зясувати через що така книга, як *Porzadek* Варфоломея Гроїцького — книга цілком приватного походження, що з початку мала характер руководства для вивчання магдебургського права, зробилася в решті книгою діючих законів, книгою, "на котру судді Польщі, Литви і нарешті і України раз-у-раз спосилалися і котру постійно цитують в своїх присудах" (Кістяковський, там-же, 79).

Магдебургське право, — як ми вище і зауважили, — надавалося нашим містам королівським *привілеями*; але не тільки виключно королі надавали це право: окремі поодинокі великі пани-землевласники, використовуючи в своїх мастностях середньовічні "феодальні" права, також надавали иноді привілеї на право магдебургське тим чи иншим містам і містечкам, що знаходилися в межах їх панських володінь. З огліду-ж на те, що пани, надаючи міста магдебургське право, вносили в привілеї різні обмеження з метою удержання у своїх руках повної влади над мійською громадою, становище приватно-панських міст з правом магдебургським було ще більш тіжким, ніж міст, які одержали ці привілеї од короля.*) Проф. Влад.-Буданов характеризує магдебургське право в панських містах, як право цілковито залежне од волі дідица і не забезпечене урядом. Самосуд і управа в цих містах — на думку названого вченого — були позірні: "як суд, так і управа належала властиво до замку".

*) Див. *ibid.* 415.

Стор.243

"Висшою судовою інстанцією лишається замок, себ-то губернатор, призначений паном".**)

В час гетьманщини і наші українські гетьмани в поодиноких випадках дбали про закріплення права магдебургського в де-яких із українських міст, мабуть, змагаючись цією мірою підтримати їх торговельне значіння і економічний добробут.

Правом магдебургським (або, як його звать иноді наші джерела, право "майтборське") наші міста почали наділюватися вже з кінця XIV століття. Перші міста взагалі в цілій державі Литовсько-Білорусько-Українській, в яких було заведено управління по магдебургському праву, були — Вільна і Троки (в 1387 р.). В 1499 р. одержав право магдебургське Полоцьк, також Минск. Із українських же міст раніш других одержали це право ті міста, які раніш других підпали під безпосередню владу польську, а власне міста Руси Червоної і Зах. Поділля. Так, напр., Львів, — як ми вже згадували, — одержав привілей на німецьке право ще в 1356 році. Із міст сучасної Наддніпрянщини одержав привілей на магдебургське право раніш других Кам'янець на Поділлію. Як гадають, Камянцю право магдебургське було надано ще кн. Коріятовичами в кінці XIV ст.; в 1448 р. його одержали на Поділлію Смотрич, Хмельник, Червоногород. За Камянцем і иншими містами на Поділлію скоріше других одержали це право

ті міста, що географічно знаходилися ближче других до Польщі: Кременець — в 1431 р., Луцьк — 1432 р., Володимир на Волині в кінці XV ст., Ковель — в 1518 р. Київ і Житомир одержали привілей на магдебургське право коло половини XV в. *) Чигирин одержав надання на магдебургське право в 1592 р., Канев — 1600, Винниця коло 1630 р. Із міст Лівобережної України по праву магдебургському правувалися Чернігів, Стародуб, Ніжин, які дістали привілей на магдебургське право за панування Сигизмунда III, Яна Казимира і Володислава IV, **) Пряслав, Остер, Козелець, Мглин, Погар і Новгород-Сіверський. Із цих міст переяслав одержав привілей на магдебургське право ще за панування Степана Баторія в 1585 р.

Ми зазначили вище, що право німецьке прийшло до нас

*) Див. про це у Антоновича: Українські міста, Рус. Іст. Бібліотека, XXIV, 352 ст.).

**) Див. у Вл.-Буданова: Німецьке право в Польщі і Литві, *ib.*, 274-276.

Стор.244

через Польщу. В цій останній право німецьке значно спричинилося до зруйнування колишнього старовинного словянського її устрою і до переутворення самої Польщі в своєрідну "федерацію панів", ***) в своєрідну шляхецьку республіку. В сфері життя державного німецьке право сприяло власне значному підриву королівської влади, вплинувши надзвичайно на корінну зміну соціального устрою Польщі. На погляд компетентного знавця цього права проф. Владимирського-Буданова німецьке право цілковито змінило уклад життя сільського населення в Польщі, його особові і маєткові права; воно-ж одночасно сприяло переутворенню самого поняття про місто на цілком нове і надало організації міського життя цілком інший вигляд, цілком нову правно-побутову форму. Оскільки міцні були впливи права німецького в стародавній Польщі, свідчить, хоча би те, що в де-яких сумежних з Німеччиною польських територіях право німецьке сприяло майже цілковитому винародженню місцевого польського елементу. Так, напр., по свідченню того-ж вченого, наслідком розповсюдження німецького права в Шлезьку з'явилася там майже повна згуба словянської народности; вже в XIV віці німецьке право було так розповсюджено в Шлезьку, що на підставі його там правувалися вже тоді не тільки всі міста, але навіть і села. В XV віці німецьке право виперло совсім з польських сел і міст колишній їх словянський устрій. В решті-решт — по влучному виразу проф. Владимирського-Буданова — склалося так, що Польща стала більш німецькою, ніж сама Німеччина" (Див. Влад.-Буданова: "Німецьке право в Польщі і Литві"). Отже не дивно через це, що через Польщу і німецьке муніципальне право проникло і то вже в готових формах й на Україну, яка після унії 1569 року майже в цілому вже комплексі своїх земель знаходилася у складі польської держави, і, хоча право німецьке й не розвинулося тут так, як на території самої "коруни", себ-то, на території власне польській, але і на Україні німецьке мійське право в польській вже його переробці

*) Див. у Антоновича: Українські міста, *ibid.*, 347. Прим. По дослідженню Грушевського Київ дістав магдебургське право не в половині XV в., а за В. кн. Олександра. (V т., 230).

**) Див. у проф. Багалія: Магдебургське право на Лівобічній Україні (Р. Іст. Бібліот., т. XXIV, 388 ст.).

***) Вираз проф. Владимирського-Буданова.

спри-чинилося значно до перебудови старовинного устрою українських міст на нових німецьких підвалинах. Додамо ще до вище нами зазначеного, що, на погляд проф. Багалія, сфера розповсюдження німецького мійського права була на Україні значно ширша, ніж можна було думати. По слідах названого вченого німецьке мійське право примінювалося не тільки виключно в судах магістратських, але почасти навіть і в судах полкових і сотних; в цих останніх судах німецьке право зявлялося ніби як "доповнення до Литовського Статуту".*)

Право магдебургське проістнувало на території б. російської України аж до 1831 року, коли вже при царі Миколі I-му чинність цього права була припинена; з того часу в бувших українських "магдебуріях" був вже заведений устрій на основі загально-російських законів.

Про право магдебургське на Україні — див. зокрема: 1. Володимира Антоновича: "Українські міста"; 2. Влад.-Буданова: "Німецьке право в Польщі і Литві"; 3. Багалія: "Магдебургське право на Лівобічній Україні" (в укр. перекладі надр. в т. XXIII-XXIV Рус. Іст. Бібліотеки у Львові 1904 р.); 4. Кістяковського: Права, по котрымъ судится малорос. народъ. (Киев. Ун. Изв. 1875 р. 1876, 1877, 1878 р. і окремо); 5. Тарновського; "Обзоръ памытниковъ магдебургського права западно-русскихъ городовъ Литовской эпохи" Варшава 1897.; 6. Н. Теличенка: Очеркъ кодификаціи малорос. права". (Киев. Старина на 1888 р. і окремо). Див. також "Акты, относ. къ исторіи Западной Россіи", томы I-V.**)

Памятники права

*) Див. у Багалія: *ibid.*, 411 ст. і др.

польського.

В другій половині XIV століття при королі Казимірі В. ціла визначена українська т. зв. Червона Русь підпала під польську владу, яка вже з того часу й почала вживати заходів для заведення тут устрою на польський зразок і для поширення і зміцнення тут положень, права польського. В склад Червоної Русі, крім землі Галицької, увіходили ще і слідуочі західно-руські землі: (Львівська, Перемишльська і Саноцька); в складі земель "коронних" вони і складали разом т. зв. "руське воєводство". Пізніше у склад останнього увійшла і земля Холмська. Крім цих земель, до Польщі були приєднані (пізніше) Західне Поділля і земля Бельзька. На Русь Червону в 1433 році король Володислав-Ягайло і поширив чинність польського земського права шляхом надання осібногo привілею (частини т. зв. Едлинського привілею 1430 р. про шляхецькі вольності). Із Галичини-ж і других західно-українських земель, що підпали під окупацію Польщі, рівно ж і безпосередньо із цієї останньої, положення права польського почали проникати з того часу і в центральні українські землі і зокрема на Волинь, з якою Галичина складала довгий час одну державу Галицько-Волинську або Галицько-Володимирську і від замахів на прилучення якої (Волині) до складу коронних земель Польща в XIV ст. відмовилася вже остаточно лише в 1377 р., після довгої і упертої

боротьби з литовцями. Унія 1386 року Литви з Польщею безумовно ще більш відкрила двері для поширення впливів польського права і в центральних землях України на території держави Литовської. Особливо стали помічатися ці впливи з другої половини XV в., коли вже впала удільна незалежність Волині, Поділля і нарешті Київщини (1471 р.), і землі ці були вже остаточно приєднані до Литовської держави.

Які-ж збірники законів польських мали чинність на

***) Див. також Грушевського: Історія України-Руси, V т.

Стор.247

українсько-етнографічних теренах? До таких збірників права польського, що мали чинність на з.-українських теренах України, відноситься перш за все *Вислицький Статут 1347 р.*

Статут Вислицький був ухвалений і оголошений, по свідченню Длугоша (†1480), в неділю Laetare — 11 березня 1347 р. на зїзді генеральному (generale et grande conventum) достойників Малої і Великої Польщі (прелатів і баронів). Але в польській науковій літературі (Ниве) давно вже висловлена думка, що це зібрання було нічим иншим, як одним із трьох звичайних судових віч, що одбувалися що-року у Вислиці; із цих віч одно звичайно припадало на неділю Laetare. У вічу 11 березня 1347 р., вічу, на котрому був ухвалений Статут, брали участь король (Казимир Великий) і земські чини. "Душою" справи видання Статуту був сам король, який мріяв про те, щоби поставити в краю правосуд на певну височінь.

Вислицький статут поділюється на дві частини. Розпо-чинається Статут передмовою короля, в якій король підкреслює ціль, яку він переслідує, а саме усунення ріжних огріхів і упущень із тогочасного судівництва шляхом видання законів писаних. На погляд Губе*) головним редактором Статуту Вислицьких була особа духовного стану, на що вказує уживання в Статуті зворотів, які зустрічаються в Декреталіях; на це вказує також і покликання на Св. Письмо. Той-же вчений допускає також участь в редагуванні Статуту в Нотаріуша королевського суду в Кракові, котрий заводив вічеві постанови до книг судових.

*) Romuald Hube: Ustawodawstwo Kazimierza Wielkiego. Warszawa. 1881; 54 ст.

В склад першої частини Статуту увіходили перш за все приписи, які торкалися судівництва, далі постанови, що відносяться до права цивільного і нарешті карного. В обох частинах 59 артикулів первістних, пізніше кількість артикулів збільшилася до 113. До статуту увійшли і пізніші додатки; до останніх належали т. зв. *преюдикати*, під якими треба розуміти судові рішення, що заховували зразкові норми; цих приписів правних в аналогічних, очевидно, випадках і повинні були додержуватися суди. Преюдикати в Статуті обіймають 25 уступів; крім преюдикатів, в Статут пізніше увійшли ще й більш 20 законодавчих додакових розпоряджень — т. зв. *extrawaganty* (*extravagantes constitutiones*), які і доповнювали основні засадничі постанови Статуту. Ці додатки до Статуту,

Стор.248

очевидно, схвалювалися на судових вічах в час королювання Казимира.

В Статуті, що був писаний мовою латинською, маються, як ми і зазначили вище, норми права цивільного і кримінального. Джерелом цих норм було стародавнє польське звичайове право. Чимало норм і характеру процесійного — про суддів (*de iudicibus*), про позови (*de citationibus*), про свідків (*de testibus*), про судові доводи (*de probationibus*); єсть також дуже цікаві постанови про давність (*de praescriptionibus*), про спадщину без тестаменту (*de his qui ab intestato succedunt*) і низка постанов, які торкаються різного роду злочинів: про вбивство (*de homicidio*), про розбій (*de raptoribus*), про крадіж.

Цей пам'ятник давнішого права польського виявляє для нас, українців цікавість вже тому, що Статут цей містить в собі дуже багато норм майже тотожних з нормами нашої Руської Правди, що дає підставу поділяти по частині думку Раковецького про чинність Руської Правди не виключно на етнографічно-руських територіях, а навіть і в Польщі. На цю обставину, покликуючись на працю Раковецького, звернув увагу проф. Леонтович в своєму відомому труді "Русская Правда и Литовский Статут", про що ми і згадували в свій час. Так, проф. Леонтович, констатує дивну тотожність постанов Вислицького Статуту і Руської Правди, вказує на 34 артикул Статуту про крадіж бджол і на 69 артикул Троїцького списку Руської Правди, на 36 артикул Статуту, що розповідає про рани у сваді або без сваді, і на 4 і 5 артикули того-ж списку Руської Правди, на артикул (55) Статуту про увязання пана у спадщину бездітного кметя і на 85 артикул Троїцького списку Правди, на 57 артикул Статуту про штраф за убийство кметем (смердом) другого смерда і на аналогічну постанову Руської Правди в 71 арт. Троїцького списку, на артикул Статуту про "віно", яке бере із батьківського майна дочка, при чому спадщина за відсутністю синів, йде до короля, і на постанови Руської Правди (85, 86, 89 артикули Троїцького списку Рус. Правди) і т. д. Безумовно, що старовинне право народів слов'янських мало дуже багато спільних, навіть тотожних норм, але це не дає підстави відкидати гадку про можливу чинність Руської Правди до видання збірника писаних польських прав і на території

Стор.249

польської, зокрема коли ми згадаємо, що Польща до Казимира Великого, до видання Вислицького Статуту, такого збірника не мала, і все її писане законодавство складало лише грамоти королів шляхті, містам і т. п. на різні вільготи; звичайно-ж кожна польська земля правувалася на підставі свого місцевого права, в кожній з них був свій власний *ziemski* (*consuetudo terrae*).

Це все і дає підставу до висновку, що писаний збірник слов'янського "руського" права, який виявляла собою "руська Правда", міг фактично бути в ужитку, хоча би тільки частинному, до видання Вислицького Статуту і на території етнографічно-польської, принаймні на територіях, що граничили з землями "руськими". Цьому могло сприяти і те, що латинська мова, яка була в офіційному ужитку в законодавстві польському (переклад прав польських і мазовецьких з латинської на польську мову трапився значно пізніше — в р., 1449, 1450), не була зрозуміла населенню, і в цьому відношенні мова Руської Правди, отже мова збірника слов'янських руських звичаїв, що містив в собі багато тотожних звичайовому польському праву норм, могла лише допомагати поширенню чинності Руської Правди і в самій Польщі. Крім проф. Леонтовича, думку Раковецького про можливу чинність Руської Правди і в давнійшій Польщі і в других слов'янських землях поділяють по частині і другі російські автори, як, напр., проф. К. Алексєєв (Див. його — "Объ имущественныхъ отношеніяхъ супруговъ по древнему русскому праву"; Чт. въ Общ. Ист. и др. Россійскихъ 1868, кн. 2, 67).

Для Великої Польщі досить скоро після ухвали і оголошення Вислицького Статуту (Малопольського) був виданий при тому-ж королі Казимірі окремий Статут

(Великопольський) в Петрокові. Статут цей складався головно із місцевих звичаїв, норм права карного і зокрема права цивільного, також і постанов процесійного характеру.

В обсязі права цивільного в Статуті домінують постанови, що регулюють право родинне і спадкове, постанови про організацію опіки над неповнолітніми, про повинність братів відносно сестер, які не видані були заміж за життя батьків, про поділ спадщини після

Стор.250

батька між синами і т. д.

Статут поділяється на дві частини. Всіх артикулів менш 50.

На погляд Губе*) різниця між обома польськими Статутами (Вислицьким і Великопольським) покладається головно в тому: 1) що Статут Вислицький регулював і реформував існуючі звичаї в той час, як у Статуті Великопольському мова йшла не про поліпшення існуючого, а головне про заховання того, що єсть; 2) Статут Вислицький зацінавав головним чином право "судове", а Статут Великопольський торкався в більшості своїх приписів відношень "родових", інші-ж його постанови мали здебільшого характер додатковий до аналогічних постанов Статуту Вислицького. Це все надавало Статуту Великопольському характеру устава місцевого, провінціального. Але між обома Статутами помічалася, крім того, і ще одна істотня різниця: в той час, як в Статуті Вислицькому значна частина норм регулювала *інтереси селянські*, в Статуті Велико-польському центр ваги займало *рицарство*, шляхта, — як це констатує і Губе, — мається лише один артикул, який безпосередньо відноситься до охорони стану кметей і який був внесений у Статут, — як висловлюється той-же вчений, — по вимозі самого короля і з покликанням на право Боже.***) Артикул цей (XXXIX) розповідає про те, "що кари, виміряні на рицаря і зобовязання, що походять з поруки данної рицарем, не мають спадати на неповинних його кметей"*)

Постанови Статуту Великопольського — як зауважено вище — ніби доповнювали Статут Вислицький і в цьому відношенню обидва Статути, що зявилися в результаті настирливих змагань короля Казимира упорядкувати судівництво на теренах Польщі і досягнути можливої однастайности правних приписів в обох частинах його володінь (у Великій і Малій Польщі)***) й можна розглядати, як один пам'ятник права польського XIV в. В науковій літературі польській висловлені були і погляди поодинокими ученими про видання, крім Статутів провінціальних Мало-польського, Великопольського і загально-польського Статуту для цілого краю,

*) Ів. 75 , 76 ст.

**) "Ex jure divino tenetur, quod iniquitas unius alteri non debeat obesse.", (так починається цей артикул).

Стор.251

який і був оголошений у Вислиці в 1368 р. Цього погляду додержувався між иншим Гельцель.***)) Названий вчений висловив власне гіпотезу, що були видані 4 Статута Казимира: 2 Мало-польських — на законодавчих вічах у Вислиці в роках 1347 і 1354-1356 і один Великопольський, ухвалений в лютому місяці на вічу в Петрокові, нарешті-ж у 1368 р. у Вислиці був оголошений і Статут сводний загально-польський для цілого краю. Але ця

гіпотеза Гельцеля про існування чотирьох окремих Статутів короля Казимира, гіпотеза, яку між іншим поділяв Маційовський і де-які інші польські вчені, була в свій час опрокинута гр. Стадницьким і пізніше Губе†). В якому саме році з'явився Статут Вислицький, питання це в решті спеціальне, яке мусить цікавити польського права; важливо лише запам'ятати, що Статут цей був складений в XIV віці. На мову-ж польську Статут був перекладений вперше вже в XV в. Із перекладів Статуту на мову польську відомий переклад Свентослава із Воцешина, доктора і кустоша Варшавського костюла св. Іоанна (переклад зроблено біля 1449 р.). Переклад цей надруковано у Лелевеля: "Historyczne pomniki jazyka i uchwal polskich i mazowieckich z wieku XV i XVI go, t. 1. Księgi ustaw polskich i mazowieckich na język polski w latach 1449, 1450, 1503, 1451 przekładane". Wino. 1824.

Статути Короля Казимира дійшли до нас в низці поодиноких рукописів XV в.,*) але вже в кінці того віку (XV) появилися в друку два видання Статутів Казимира Відкриття і наукова розробка рукописів провадилася польськими вченими з початку XIX в. (Чацький, Бандке, Лелевель). Статут Вислицький по т. зв. Флоріанському рукопису, що знаходиться в бібліотеці Августинів, в Санкт-Флоріанському кляшторі, в Гірній Австрії, видав між іншим

*) Ниве. 1881, 220 ст.

**) У склад "Великої" Польщі увіходили давні корінні польські землі; що-ж торкається до "Малої" Польщі, то із етнографічно-польських земель у її склад увіходили землі Краківська і Сандомирська. Після-ж окупації Польщею західно-українських земель, крім воєводств Краківського і Сандомирського, "Мала" Польща мала в своєму складі воєводства Руське (Галицька, Львівська і Хольмська землі) і Бельзське; також воєводство Люблинське. Воєводства-ж Київське, Волинське, Брацлавське і Підляшське увійшли у склад Малої польщі вже після унії 1569 р., а в 1635 р. ще й воєводство Чернігівське.

***) Див. Antoni Zygmunt Helcel: Starodawne prawa polskiego pomniki. W Warszawie 1856 r.

†) Див. Hube: Ustawodawstwo Kazimierza Wielkiego, 34.

Стор.252

в Празі в 1880 р. Jireiek в своєму "Своді Законів словянських". (Svodzakonstv slovanských).

Хоч Статут Вислицький і був писаний мовою латинською, але вплив права римського в ньому майже не помітно. Старое польське законодавство, по виразу проф. Алексеева, "в основі своїй залишилось народнім. Воно твердо заховало словянську основу".**)

Статут Вислицький був надрукований у *Bandke*: "Jus polonicum" (Warszawa 1821), у *Lelewela*: "Historyczne pomniki jazyka i uchwal polskich i mazowieckich z wieku XV i XVI. Tom I. Księgi ustaw polskich i mazowieckich na język polski w latach 1449, 1450, 1451 i 1503 przekładane" (Wilno 1824). Дивю також: *Helzel*: "Starodawne prawa polskiego pomniki", W Warszawie 1857; *R. Hube*: "Ustawodawstwo Kazimierza Wielkiego" Warszawa 1881.

Також див. в "Своді законів словянських" Г. Ієречека (Svod zbkonstv slovanských, zprošbdal Dr. Hermenegild Jireiek v Praze, 1880).

Вже у XV в. зі Статуту Вислицького (латинського його тексту) для "руських" земель, котрим надавалися привілеї на польське право, був зроблений переклад на мову "руську". Переклад Статута Вислицького з латинської на мову "руську" залишився в де-кількох рукописах. Один

з цих рукописів (XV в.) із "Кормчої книги" Новгородського Софійського собору знаходиться в Румянцевському музею в Москві (надруков. в І. т. Актів Запад. Росії), других (XV в.) в бібліотеці гр. Замойських, а третій (XVI в.) в бібліотеці гр. Трановських.*) Як свідчить проф. Леонтович,**) мова перекладів більш стара, ніж мова Литовського Статуту. В "руській" мові перекладів зустрічаються цілі вирази і правничі терміни, що нагадують "Руську Правду"; замість "кметь" вживається, напр., слово "смерд" і т. д. Характерно дуже, що перекладчики мали, очевидно, в розпорядженні не тільки латинський, але і чеський текст Статуту; на жаль, тогочасний чеський переклад до нас не дійшов. "Tyto ruský texty, — пише Ісречек,***) — mají tu zvláštnost do sebe, že zpošizeny jsou s pouhým textu nejen latinského, o kterémh jinak

*) Із тих рукописів, Вислицького Статуту, що дійшли до нас, на погляд Губе, рукопис видана Бандке (рукопис "В. IV") представляє Вислицький Статут в його оригінальному укладі, який відноситься до другій половини XIV в. (Див. про це у Губе, 16, 47 і др. ст.).

**) Див. Чт. въ Общ. ист. и др. Россіскихъ, 1868, кн. 2, 61 ст.

Стор.253

ніжакій stopy neni".

Статут Вартський 1420-1423 р. короля Володислава-Ягайла.

Другим пам'ятником права польського, норми котрого вже з XV століття почали ширитися потроху і в сусідніх з Польщею землях В. Князівства Литовського, був *Статут Вартський* (Statuta Wartensia) 1420-1423 р. короля Володислава-Ягайла.

Як і Статут Вислицький, Статут Вартський уявляв собою збірник норм старого звичайового польського права і був написаний мовою латинською.†) Статут Вартський був ухвалений на зїзді представників обох частин Панства Польського (Великої і Малої Польщі) у Варті 1423 р. у пануванні короля Володислава-Ягайла. Це був перший загальний для обох частин держави законодавчий зїзд у Польщі, в котрому брали участь вище католицьке духовенство (архиєпискуп, єпискупи, прелати) і вищі достойники (воєводи, каштеляни, як Великої, так і Малої Польщі): Отже тому і самий Статут виник "z obrad odopolnych dostojnicuw calego panstwa".**) Мета, яку переслідував зїзд, скликаний по ініціативі самих панів, це по можливості привести одностайности право в обох головних частинах Польщі, як у Великій, так і Малій, мета, досягнути якої мріяв ще король Казимир. Матеріал, котрим оперував зїзд, це законодавство Казимира, статуту котрого зїзд згідно з інтересами часу змодифікував, зробивши відповідні зміни і додатки. Таким чином між Статутами Вислицьким і Вартським або Вартенським мається тісний органічний зв'язок.

В свій час Статут цей був перекладений на мову руську, складаючи собою збірник законів відомий під назвиськом "*Статут*

*) Див. Jiřeiek: Svod zbkopncv slovanských. V Praze 1880.

**) Див. Леонтовича: Русская Правда и Лит. Статутъ.

***) Див. Jiřeiek, ib. Předmluva.

†) Із перекладів Статуту на мову польську відомий переклад Свентослава із Воцещина (1449 р.), перекладчика і Статуту Вислицького.

короля Володислава II, даний Литві 1420-1423 р."

Як і мова руська, в перекладі Статуту Вислицького старіше мови Статуту Литовського, так само і мова "Статуту короля Володислава 1420-1423" старіша мови Статуту Литовського, причому і в цьому Статуті, по дослідженню вчених (Леонтович), зустрічаються цілі вирази і юридичні терміни, що нагадують Руську Правду. Так, напр., в артикулі 3-му Статуту короля Володислава, артикулі, що розповідає "О жені, у которой муж умреть" і закреслює положення, що, "коли муж жені умрет, тогда жена сядет на удовьем столці во всем именіи", нагадує 88 ст. Троїц. списку Руської Правди; так само 7 артикул Статуту, в якому розповідається про обов'язок братів по смерті батька видати сестри заміж ("тогда синове, по смерти отцеві, мають дівки за муж видать подлуг обичая землі" і дати "віно" "винявши материзну"), ніби повторює в своїй основі відповідні положення Правди Руської (Тр., 89).

Статут взагалі захує низку норм, які стосуються права родинного і спадкового. Так, напр., крім згаданих нами артикулів 3 і 7, досить характерні артикули 4 "О удові, при чому їй зостать, коли муж умреть", 5 "О сиротах, иже нікого не мають, ні отца, ні матери, ні племени"; в останньому артикулі законодавець встановлює горожанське повноліття для "мущинок" у 15 а для "дівциць" у 12 р. і підкреслює необхідність встановлення опіки ("опекальників") сирітським майном, поки діти не дійдуть до згаданого вище віку ("докуль доростуть діти тих літ"). В артикулі 6 "О дітях, у котрих умреть мать", підкреслюється право дітей на розділ майна на випадок одруження батька вдруге і про заховання за ними разом з тим права після смерті батька" во именіи отчизни і материзни, але не другої жони". В артикулі 8 "О дівках, которі мають братї рожоної", розповідається про право дочок при відсутності синів на батьківське майно; в артикулі 9 "О опекаль-никах дівчих" розповідається про право підопічних дівциць вільно виходити заміж навіть і без згоди "опекальників", але за порадою родичів ("але з радою приророжоних своїх"). Це встановлено з огляду на можливості зловживання з боку опікунів відносно підопічних їм дівчат-сиріт: опікун часом перешкоджав своїй підопічній виходити

***) Hube: ib, 84.

заміж, "штоби именіє її поживать".

В Статуті міститься також декілька артикулів, які стосуються до права річового. Так, напр., артикул. 10 встановлюється 30-річний строк для "записання" у пенезях "именія дідичного" і зазначається про право "обновить" запис в книгах записних. Дуже цікавий артикул 12 "О границах і копцах"; в артикулі цьому зазначається порядок розмежування "правом" при участі підкоморія маєтків сусідніх землевласників і встановлення між цими маєтками певних границь; в артикулі-ж цьому між иншим згадується старе процесійне положення про допущення "ко свідченню" тої сторони, котра "ліпшая знамена укажет". Проф. Леонтович порівнює цей артикул з артикулами 64-66 Троїц. сп. Руської Правди, котрі розповідають про тих, хто "борть разнаменаеть" (64 прт.) "межю перетнеть" (65), "дуб подотнеть знаменьний или межний" (66 арт.). Слідуючий 13 артикул підкреслює між иншим значіння строку давности — *три роки і три місяці*, яко строку, по упливі котрого той, хто набув маєтність, міг відкидати претензії сусідніх володарів про границі свідками; цей строк таким чином в справах

про нерухомість мав значіння римського *longi temporis praescriptio*. Строк 3 роки і 3 місяці, як строк давности в спірках про нерухомість, згадується і в Статуті Вислицькому Короля Казимира: згідно 42 артикулу згаданого Статуту той, хто мав право на нерухомість і не доходив його протягом 3 років і 3 місяців (*tres annos et tres menses*), губив цю нерухомість. Характерно, що цей-же строк давности (3 роки і 3 місяці) у відношенні до добр нерухомих, по досліджуваннях вчених, зустрічається і в других правах словянських. Був цей строк, — як гадають де-які вчені, — наслідком тьох-польової системи господарювання. В цьому-ж артикулі розповідається про звичай і самий порядок увязання у володіння нового власника: продавець маєтності був повинен по заключенню акту продажу зробити ввід у володіння того, хто набув маєтність; таке увязання одбувалося в присутности "сусідів того іменія, аби при том були, как тот іменіє єму виводить". Увязання у володіння нерухомістю, як відомо, було характернішим із звичаїв литовсько-українського права, корні якого заховані ще в добі княжійю. Характерно, що і по ученню права

Стор.256

римського для набуття права власности повинна була обовязково одбутися передача (*traditio*): одного договора, одної згоди сторін, не вистарчало. "Важливе значіння надавалося римським правом, — пише проф. Енгельман, — діяльності окремої людини; на випадок підступного продажу одного і того-ж майна кільком особам по положенню римського права, майно повинно було визнати власністю того, хто перший вступає у володіння не залежно од першенства в заключенню договора."*) В артикулі 14 "О хованню книг земських" підкреслюється порядок "ховання" при судах земських"; в книги ці в Польщі заводилися акти про перехід нерухомого майна; під значними впливами польської практики порядок занесення актів про нерухомість у судові книги і був прищеплений і на Україні.

Артикулом 18 на зразок польський встановлюються в кожному повіті для одбування суду сесії, т. зв. "роки"; слідууючий 16, також і 17 артикули зазначають розмір судового мита, т. зв. "памятного", яке стягували з тих, хто тягається, судді од "жалоб" (до 30 гривень) і позвів на суму вище 30 гривень. Артикул 18 опреділює судову компетенцію старост, яким підлягали 4 "великі" справи: "о усилство женское", "о розбої на добровільній дорозі", "о пожогу", і "о квалти домовії".

*) Див. Енгельмань: О приобрітеніи правъ собственности по русскому праву. СПб. 1859.

В слідууючому артикулі встановлюється розмір прибутків з ріжних "записів" "земського писаря". Інші артикули (20-31) в більшості лише згадують про самий предмет відповідних постанов, що знаходяться у латинському тексті артикулів Статуту Вартського; а про те всіх артикулів у "Статуті короля Володислава, даного Литві 1420-1423 р." — 32, в оригінальному-ж латинському тексті Статуту Вартського всіх артикулів — 31, тому що постанови артикулу 1-го тексту латинського увійшли у два перші артикули тексту "руського". ("Арт. 1 "О роках", арт. 2-й "О наданню роков великих судов земських"), а в дальшому нумерація артикулів Статуту латинського, починаючи од артикулу 4 аж до 27 включно, не відповідає з огляду змісту постанов нумерації артикулів Статуту руського.*)

Стор.257

Самий переклад Статуту Вартського на мову "руську" був скорше дуже стислою по формі переробкою текста латинського, ніж дословним перекладом; литовсько-руський текст Статуту значно коротше тексту латинського і, по опреділенню Г. Ієречека,*) зявляється скорше *витягом* ("*vətahem*") із Статута Вартського.

"Руські" переклади статутів Вислицького і Вартського ("Статут короля Володислава, даний Литві 1420-1423 р.") були зроблені, очевидно, для тих повітів в. князівства Литовського, які одержали привілеї на польське право, де-котрі з них, як повіт *Дорогочинський* одержали вперше привілеї на польське право ще за короля Казимира Ягайловича (очевидно, в 1444 р.) — в рік повернення Дорогочина Литві. До цих-же повітів, крім повіту Дорогочинського, повітів, що одержали привілеї на польське право, належав і повіт Мельницький, який був разом з Дорогочином повернений Казимиру Ягайловичу Мазовецьким князем Болеславом (1443-1444 р.); до цих-же повітів належав і повіт *Більський*. Привілеї на польське право повіт цей, як ми і зазначили вище, одержав в 1501 р. від в. князя Олександра, а в 1547 р. повіт цей одержав на польське право вже і підтверджуючий привілеї від короля Сигизмунда-Августа (див. Vol. leg., I. р. 287). От-же, як бачимо, у в. князівстві Литовському привілеї на польське право одержали землі підляшські.

Поширенню ж норм права польського в тих західно-українських змлях, які вже з XIV в. підпадали під безпосередню окупацію Польщі, значно допомагали і самі місцеві руські земляне, які були зацікавлені в урівнянню їх з панами польськими. Так, по дослідюванню проф. Грушевського,*) *Галичина* вже у другій половині XV ст. уповні організується на польський лад, при чому місцева шляхта засвоює польські права і порядки і разом з тим польонізується. Те-ж відноситься і до землі *Бельзької*.

Спинившись вище на статутах польських (Вислицькому і Вартському), що були перекладені на "руську" мову і мали чинність

*) Атик. 3-й лат. тексту відповідає почасти артикулу 4-му, 4-почасти артикулу 5-му руського тексту: артикул 5-й лат. — арт. 6-му руському; артикул 6-й лат. — арт. 7-му тексту рус. і т. д. аж до 27-го включно; далі арт. 28 тексту латинського відноситься до атик. 30; 30 до 31 і 32 до 32 тексту руського.

*) Див. Dr. Hermenegild Jireiek: Svod zbkonpcv slovanských. V Praze 1880 r.

Стор.258

на з.-українських теренах, ми вважаємо необхідним сказати тут, хоч і коротко і стисло, і про дальший розвиток законодавства польського, під чинністю якого пробували довгий час українські землі.

Заведенням права польського в згаданих нами вище землях українських і поширенням в останніх його чинности безумовно переслідувалася політична мета: польонізація краю і переутворення споконвічних українських земель, в яких ще свіжі були спогади про їх політичну самостійність, в польські провінції. Очевидно, в цих з українських землях українське населення і користувалося тими "руськими" перекладами Статуту Вислицького і Статуту Вартського, про котрі ми вище згадували, бо обійтися цілком без перекладів законів польських, писаних до того ще й мовою латинською в краю, де кольосальну тубільну більшість складав собою елемент український, було неможливо. Та і з другого боку усунути одразу національне право в "руських" землях, в яких ще жили традиції "Руської Правди" і діяли звичаї стародавні, було не під силу польській владі.

З протягом часу, з розвитком польської державности, в Річі Посполитій Польській стала гостро вчуватися потреба в зібранні поодиноких статутів і законів польських в один збірник і в перекладі тих законів на мову польську. В 1505 р. з доручення короля Олександра канцлер *Ян Ласький*, пізніше архієпискуп Гніздинський, склав збірник законів польських (Statuta regni

Poloniae), що були видані за час з 1347 по 1505 р. Збірник цей був схвалений на соймі Радомському в 1505 році, а в 1506 році був надрукований в Кракові. В збірник цей Ян Ласький вмістив і Вислицький Статут, надавши надрукованій редакції Статуту значіння урядового тексту.*) В 1532 р. в результаті трудів спеціальної урядової комісії з'явився новий збірник законів польських (*Statuta inclyti regni Poloniae recens recognita et emendata*"), відомий під назвою *Статуту Ташицького* (по імені одного із редакторів цього збірника). Але цей збірник не був стверджений соймом. Так само не був стверджений соймом і збірник законів, що був складений Яковом *Пишлуським* ("*Leges sev statuta ac privilegia regni Poloniae*"). Збірник вийшов друком в 1553 р.

З часом мова латинська, що називалася в польському

*) Див. Історія України-Руси, також Очеркъ історії українського народу, 182 ст.

Стор.259

законодавстві, стала анахронізмом, і з'явилася потреба в перекладі законів польських з латинської на мову польську. В 1562 році з доручення короля Сигизмунда-Августа була утворена спеціальна комісія для перекладу латинських статутів на мову польську. Головну роботу по перекладу законів виконав член цієї комісії *Гербурт з Фульштина*, підкоморій Перемишльський. В наслідок работ комісії і зокрема праці Гербурта і з'явився збірник законів польських в мові польській. В 1570 році збірник цей був виданий в Кракові під наголовком: "*Statuta i przywileje koronne, z lacinskiego jkzyka na polski przelocone*". Але ще перед тим, крім цієї складної роботи по перекладу статутів на мову польську, той-же Гербурт з Фульштина у 1557 році підготував для друку і випустив збірник статутів в мові латинській. В 1563 р. — в порядку алфавитному. Але сойм польський не ствердив ні першого, ні другого збірника.**)

З того часу польська мова стає мовою законодавства в Польщі, і нові закони почали видаватися соймами польськими вже в мові польській. Закони ці звалися "*конституціями*" (у відрідження од попередніх статутів, що були писані в мові латинській). На решті, вже у XVIII в., в Польщі була розпочата і закінчена робота по зібранню всіх законів польських, починаючи од Статутів короля Казимира. Працю цю, яку розпочали в 30-х роках XVIII в. Іосиф Залуський і Станислав Конаський, закінчив орден піаритів в 1782 році. Збірник законів, що з'явився в наслідок цієї роботи, одержав назву "*Volumina legum*". В збірник цей увійшли всі закони польські, починаючи од Статутів, короля Казимира до соймової конституції 1780 р. У "*Volumina legum*" мається чимало конституцій, що безпосередньо дотикаються правного життя України оперувати з матеріалом, який містять в собі конституції *польських соймів**) треба само собою обережно, не випускаючи з ока, що конституції соймів польських — продукт законодавства польського, яке у відношенню до України і Білій Русі завше дотримувалося визначеної національно-польської провідної лінії, уперто захищаючи на "*kresach*" інтереси польської державности.

*) Ниве, іб., 94.

**) Крім згаданих тут нами збірників законів польських, були і інші спроби кодифікаційних работ, як, напр., збірник законів, складений Яном Янушевським (1596 р.).

Стор.260

Литовська метрика.

Закінчуючи свій короткий огляд пам'яток права доби литовсько-польської, вважаємо необхідним згадати і про джерело для досліджування українського і білоруського права характеру *архивного* — про т. зв. *Литовську Метрику*.

Литовською Метрикою звався державний архив В. Князівства Литовського. Архивом цим завідував Кацлер В. Князівства Литовського; власне Канцлер завідував т. зв. "Великою Метрикою" (*metryka major*), а т. зв. "Малою Метрикою" (*metryka minor*) — Підканцлер. До Литовської Метрики віддавалися на сховання всі офіційні акти, що видавалися в імені в. князів Литовських; ті-ж акти, що видавалися в імені королів польських, складали собою т. зв. "Метрику Коронну".

Крім офіційних актів в. князів Литовських, актів, що складають в наш час в Литовській Метриці архивний матеріал по історії центрального і областного управління В. Князівства Литовського, в Литовську Метрику увійшло і дуже багато документів фінансово-економічного характеру, також чимало документів судового, які мають безпосереднє відношення до освітлення і приватно-правного життя у В. Князівстві Литовському. До таких документів належать: текстаменти, акти купівлі, продажу, даровизни, ріжні листи на володіння нерухомим майном і т. п.

Документи, що знаходяться в Литовській Метриці, обіймають період з 1386 по 1794 р., цеб-то з часу унії Литви з Польщею при Ягайлі аж до часу приєднання В. Князівства до Російської Імперії.

На великий жаль, багато цінного для науки матеріалу, що заховувався в Литовській Метриці, загинуло. Багато документів

*) По акту Люблинської унії 1569 р. для Королівства Польського і В. Князівства Люблинського був встановлений один спільний польсько-литовський сойм ("коронний"), але цей сойм, по виразу проф. Лаппо, був "коронним соймом" лише по імені, по суті-ж він виявляв собою конгрес представників частин з'єднаної Річі Посполитої." (Див. М. И. Лаппо: "западная Россия", Прага, 1924, 148). На погляд названого вченого Річ Посполита після унії 1569 р. організувалася, як "союз держав" (*Staatenbund*). (Див. *ib.*) Але по окремих актах на Люблинському соймі від В. Князівства Литовського були відірвані Польщею українські його землі — Підляшшя, Волинь, Київщина, Брацлавщина, на котрі і стали ширитися постанови соймів польських.

Стор.261

загинуло од пожеж і других випадкових причин ще за довго до нашого часу (в XVI, XVII вв.). Так, напр., в XVI в. при пожежі Берестейського замку загинули привілеї землі Київської, в час війни з Московією — привілеї Полоцькі, "злодіями з великого Новагорода" був захоплений привілей короля Казимира землі Витебській і т. п. *) Але частина документів, оригінали котрих загинули, дійшли до нас в копіях. Так, напр., з областних привілеїв заховався до нас в оригінальній хартії лише один, але ті, що загинули — правда, далеко не всі — дійшли до нас в копіях, що були записані в книги Литовської Метрики. Однак і той архивний матеріал, що дійшов до нас і мається в Литовській Метриці, дуже великий. Досить сказати, що матеріал цей складає собою 566 т, in-f. Чимало з цього матеріалу вже використано в інтересах науки, але не мала кількість документів ще зовсім не досліджена і чекає і чекає своїх дослідників.

Литовська Метрика з початку до XVI в. знаходилася в м. Троках, біля Вільни, а з XVI в. в столиці В. Князівства м. Вільні. В 1765 р. Литовська Метрика була перевезена до Варшави, де частина Метрики, що обіймала документи з 1386 р. по 1551 р., була переписана літерами латинськими (т. зв. Варшавська Копія Метрики). Коли Варшава була окупована російськими військами (в царюванні Катерини II), Литовську Метрику з наказу Суворова було перевезено до Петербургу, але в 1807 р. частину Метрики було знову повернено до Варшави. В 1809 р. найбільш рідкі рукописи було передано на сховання в Імператорську Публічну Бібліотеку. В 1828 р. частину Метрики (власне документи, що відносилися до зовнішніх справ Королівства Польського і В. Князівства Литовського) було перевезено із Петербургу до Москви, де і віддано на сховання до Головного Архиву Міністерства Закордонних Справ, частина-ж Метрики була залишена в Петербурзі, в Сенаті.

Нарешті в 1887 р. частина Метрики була передана на сховання до Московського Архиву Міністерства Юстиції. Крім того, частину Метрики було передано Румянцевському Музею в Москві.

Використання матеріалів, що знаходяться в Литовській Метриці, в інтересах наукових почалося з 30-х років минулого віку. Трохи пізніше стали друкуватися і окремі частини Метрики (в

*) И. Якубовський, *ib.*, VI, 246.

Стор.262

"Актахъ Западной Россіи", 1845 р. в "Актахъ для исторіи Южной и Западной Россіи", 1860 р., у виданнях т. зв. "Временной Комиссії для розбора древних актовъ"). В 1883 р. в Петербурзі метрикант Земверович видав труд "Литовская Метрика", один том, в котором був надрукований між іншим акт "унії" Любинського сойму 1569 р. В 1887 р. С. Л. Пташицькій видав у Петербурзі "Описание книгъ и актовъ Литовской Метрики". В 1888 р. відомий знавець литовсько-руського права професор Петербургського Університету небіщик С. А. Бершадський видав документи і реєстри по історії жидів В. Князівства Литовського; проф. Ф. И. Леонтович підготував для друку і видав (1896-1897 г.) 2 томи актів Литовської Метрики за час з 1413 по 1507 р. Із других видань актів Литовської Метрики треба згадати видання "И. Археографической Комиссії": "Книги Суднихъ Ділъ", що були видані під редакцією П. А. Гильтебранта (Русская Историческая Библиотека, т. XX); "Книги Записей" (*ibidem*, т. XXVI) і "Книги Публичнихъ Ділъ" (*ibid.*, т. XXX), що були видані під редакцією проф. И. И. Лаппо (б. професора Юрьівського Університету, нині-ж професора Російського Юридичного факультету в Празі). В 1394 р. проф. Довнар-Запольський видав один том документів Московського Архиву Мін. Юстиції і один том актів Литовсько-Руської держави (1897). Додамо ще, що в 1916 році був виданий перший том наукового опису Литовської Метрики (праця провадилася Московським Архивом Міністерства Юстиції при участі С. К. Шамбиного і Н. Г. Бережкова).

Про історію Литовської Метрики див. "Вістникъ Європы", 1875 р., N 5 і 1887 р., N 12.

Стор.263
